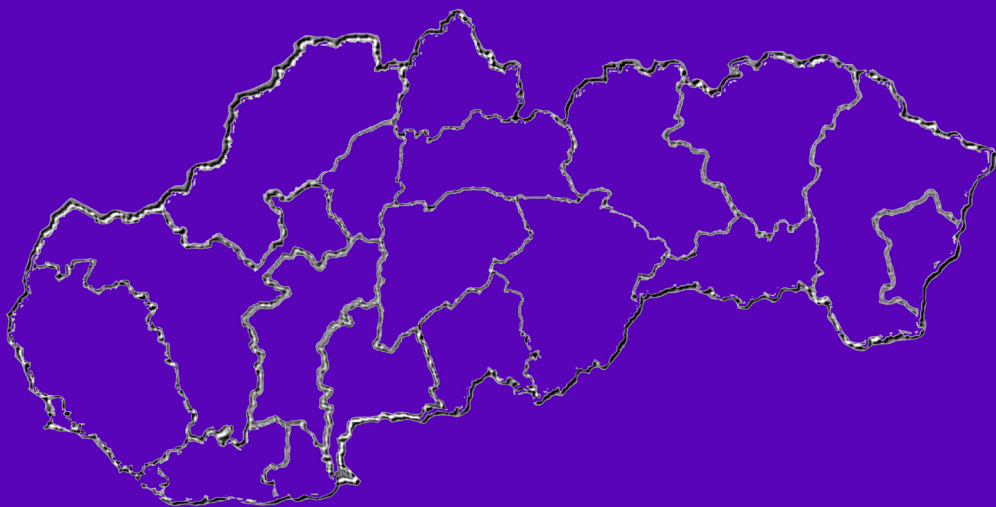

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia

Branislav Šprocha a Pavol Tišliar

Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia

© Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia

Autori:

doc. RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV, v. v. i.,
Slovenská akadémia vied, Bratislava

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave,
Masarykova univerzita, Brno

Recenzenti:

prof. PhDr. Peter Ivanič, PhD., Univerzita sv. Konštantína v Nitre

prof. PhDr. Michal Šmigel, PhD. Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

1. vydanie, Bratislava 2025

Vydavateľ: **Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.**

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO o.z.

Publikácia je výsledkom riešenia grantovej úlohy:

APVV-20-0199 „Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia“

AGENTÚRA
NA PODPORU
VÝSKUMU A VÝVOJA

ISBN 978-80-89881-36-9

Obsah

Úvod	5
Vybrané pramene a súčasný stav bádania populačného vývoja Slovenska konca 19. a prvej pol. 20. storočia	9
Vymedzenie štatistických období a inštitucionalizácia štatistickej služby	9
Pramene štatistickej povahy	12
Sčítania obyvateľstva	12
Pohyby obyvateľstva – pramene zachytávajúce demografické procesy	19
Matričná agenda	21
Literatúra	28
Cirkevný a civilný sobáš, rozvod a rozluka v manželskom práve na Slovensku na konci 19. storočia a jeho úpravy v medzivojnovom období	31
Manželstvo a cirkev	31
Manželský zákon z roku 1894	33
Manželské právo po vzniku Československa	35
Sobášnosť	41
Sobášnosť podľa rodinného stavu	61
Sobášnosť slobodných	62
Sobášnosť rozvedených a ovdovených	65
Pôrodnosť a plodnosť	69
Úmrtnosť	105
Dojčenská úmrtnosť	124
Prirodzené prírastky, migrácia a zmeny v počte obyvateľov	135

Záver	147
Transformation of Population Development in Slovakia in a Regional Perspective from the End of the 19th to the Middle of the 20th Century (Summary)	159
Zoznam prameňov a literatúry	161

Úvod

Predkladaná publikácia sa zameriava na skúmanie populačného vývoja Slovenska na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia. Toto obdobie predstavuje kľúčovú etapu v demografickej histórii regiónu, poznačenú rozsiahlymi spoločenskými, hospodárskymi a politickými zmenami, ktoré zásadne formovali demografické procesy. Predmetom práce je podrobné analyzovanie týchto zmien s dôrazom na sobášnosť, pôrodnosť, úmrtnosť a migráciu, ako aj na ich vzájomné interakcie a vplyv na celkovú dynamiku obyvateľstva.

Hlavným cieľom je poskytnúť hlbší a komplexnejší pohľad na demografickú minulosť Slovenska, presahujúci rámec bežného sumarizovania údajov. Snažíme sa zasadiť demografické javy do širšieho kontextu a ponúknuť podrobné vysvetlenie procesov, ktoré ovplyvňovali populačný vývoj. Prostredníctvom detailnej analýzy dostupných prameňov je naším cieľom identifikovať a objasniť hlavné demografické trendy, ich príčiny a regionálne špecifiká, ktoré charakterizovali slovenskú populáciu v danom období. Naša monografia nadväzuje na historický atlas populačného vývoja, pre ktorý takto predstavuje jeho výkladovú časť.

Metodologicky sa práca opiera o dve hlavné skupiny prameňov: publikované (edované) štatistické pramene a historické pramene. Publikované štatistické edície zahŕňajú výsledky rôznych štatistických zisťovaní, ako sú priebežne zhromažďované údaje úradného pôvodu zaznamenávajúce populačnú dynamiku v čase a priestore, tzv. pohyby obyvateľstva, a statické údaje viažuce sa na jednotlivé sčítania obyvateľstva. Tieto dáta poskytujú detailný obraz o populácii v konkrétnom okamihu. Historické pramene, na druhej strane, ponúkajú pohľad na spoločnosť v danom období a pomáhajú zasadzovať demografické javy do širšieho kontextu pre ich hlbšie pochopenie. Obe skupiny prameňov majú nezastupiteľný význam a vzájomne sa dopĺňajú pri skúmaní demografickej minulosti Slovenska. Pri analýze údajov využívame kvantitatívne metódy demografickej analýzy, vrátane výpočtov hrubých mier demografických procesov (sobášnosti, pôrodnosti, úmrtnosti), indikátora SMAM (Singulate Mean Age at Marriage) pre časovanie sobášnosti, tabuľkovej prvosobášnosti, vekovo-špecifických mier plodnosti a úhrnnej plodnosti, Coalových indexov manželskej plodnosti, strednej dĺžky života pri narodení a kvocientov dojčenskej úmrtnosti.

Vedeckou otázkou, na ktorú sa táto publikácia snaží zodpovedať, je ako sa vyvíjali kľúčové demografické procesy (sobášnosť, pôrodnosť, úmrtnosť a migrácia) na Slovensku na prelome 19. a v 1. pol. 20. storočia a aké boli ich hlavné determinanty a regionálne rozdiely v kontexte prebiehajúcej demografickej

tranzície a spoločensko-politických zmien. Práca sa usiluje o objasnenie dynamiky, príčin a dôsledkov týchto demografických zmien na území Slovenska.

Štruktúra publikácie je navrhnutá tak, aby čitateľovi poskytla systematický a komplexný prehľad skúmanej problematiky.

V prvej kapitole sa venujeme dostupným prameňom pre skúmanie populačného vývoja Slovenska, ktoré delíme na publikované štatistické edície a historické pramene. Zároveň približujeme časové vymedzenie základných období vývoja štatistických prameňov. Osobitná pozornosť je tu venovaná aj inštitucionalizácii štatistickej služby a jej vývoju v Uhorsku a neskôr v Československu. V prehľade relevantnej odbornej literatúry a publikácií, ktoré sa venovali populačnému vývoju Slovenska, sme venovali priestor nielen starším priekopníckym prácam, napr. A. J. Churu a J. Svetoňa, ale tiež novším monografiám, tematickým atlasom a vedeckým článkom, o ktoré sme sa pri demografickej analýze opierali.

V druhej kapitole sledujeme historický vývoj manželského práva v Uhorsku, od výlučnej cirkevnej jurisdikcie až po zavedenie povinného civilného sobáša zákonom z roku 1894, ktorý zároveň umožnil civilný rozvod. Podrobnejšie sa zaoberáme aj zákonným prekážkam sobáša a dôvodom rozluky. V tejto časti sme sa venovali aj zmenám manželského práva po vzniku Československej republiky, recepcii uhorského práva na Slovensku a prijatí nového manželského zákona v roku 1919.

Po analýze manželského práva nasleduje v tretej kapitole podrobná analýza sobášnosti na Slovensku, ktorá sa zameriava na trendy a špecifiká sobášneho správania na Slovensku. Popisuje model skorého a takmer univerzálneho vstupu do manželstva, typický pre strednú a východnú Európu, s hodnotami SMAM a podielom trvalo slobodných osôb. Skúma vývoj hrubej miery sobášnosti od konca 19. storočia až do polovice 20. storočia, vrátane regionálnych rozdielov a vplyvu prvej a druhej svetovej vojny na sobášnosť. Osobitná pozornosť je venovaná sobášnosti slobodných, ovdovených a rozvedených, pričom sa analyzujú rozdiely v šanciach, možnostiach na opakovaný sobáš medzi pohlaviami.

V kapitole o pôrodnosti a plodnosti je stredobodom pozornosti najmä intenzita a štruktúra rodenia detí. V tejto časti prezentujeme vývoj hrubej miery pôrodnosti, začiatok a priebeh demografickej tranzície na Slovensku, charakterizovaný poklesom plodnosti a nástupom vedomej regulácie veľkosti rodiny. Analyzujeme regionálne diferenciácie v pôrodnosti a plodnosti a vplyv svetových vojen na tieto procesy. Kapitola tiež skúma úhrnnú plodnosť, Coalove indexy manželskej plodnosti a dynamiku nemanželskej plodnosti a jej priestorové rozdiely. Zaoberá sa aj paritnou štruktúrou žien a pravdepodobnosťou narodenia ďalšieho dieťaťa.

V ďalšej kapitole podrobne analyzujeme úmrtnostné pomery na Slovensku v skúmanom období. Okrem vysvetlenia nepriaznivých podmienok starého demografického režimu, upriamujeme osobitnú pozornosť na postupný pokles úmrtnosti od konca 19. storočia, a to vrátane vplyvu epidemiologických kríz,

akou bola napríklad cholera. Dôležitú pozornosť venuje aj vývoju strednej dĺžky života pri narodení mužov a žien a regionálnym rozdielom v úmrtnosti. Osobitnú a významnú časť analýzy úmrtnostných pomerov predstavuje dojčenská úmrtnosť. Ide o kľúčový indikátor socioekonomickej vyspelosti. Predstavujeme preto jej vysokú úroveň na Slovensku, ale tiež v regionálnom pohľade od prelomu storočí a jej významný podiel na celkovej úmrtnosti.

Záverečná kapitola sa venuje prirodzeným prírastkom, migrácii a zmenami v počte obyvateľov. Sumarizuje tak celkovú dynamiku populačného rastu na Slovensku. Kľúčovou súčasťou je aj analýza migračnej bilancie, najmä masívneho vystáhovalectva do zahraničia na prelome storočí, a jeho vplyvu na celkový počet obyvateľov Slovenska. Detailnejšie sú zobrazené aj regionálne rozdiely v prirodzených prírastkoch.

Veríme, že táto publikácia poskytne komplexnejší pohľad na zložitý vývoj demografických procesov na Slovenska v jednom z jeho najdynamickejších historických období.

Naše poďakovanie patrí recenzentom rukopisu, Petrovi Ivaničovi a Michalovi Šmigelovi za cenné rady a postrehy a Agentúre na podporu výskumu a vývoja, ktorá v rokoch 2021 – 2025 podporila náš výskumný zámer a jeho ciele.

Bratislava, 25. apríla 2025

autori

Vybrané pramene a súčasný stav bádania populačného vývoja Slovenska konca 19. a prvej pol. 20. storočia

Vymedzenie štatistických období a inštitucionalizácia štatistickej služby

Pramene dokumentujúce populačný vývoj Slovenska možno vo všeobecnosti rozdeliť do dvoch hlavných skupín. Prvú tvoria publikované štatistické pramene, ktoré obsahujú výsledky rôznych štatistických zisťovaní. Spravidla ide buď o priebežne zhromažďované údaje úradného pôvodu, zaznamenávajúce populačnú dynamiku v čase a priestore, alebo o statické údaje viažuce sa na jednotlivé sčítania obyvateľstva. Tieto dáta poskytujú detailný obraz o populácii v konkrétnom okamihu – spravidla k určitému dňu, ku ktorému boli údaje zaznamenané.

Ďalšiu skupinu predstavujú historické pramene. Tie ponúkajú pohľad na spoločnosť v danom období, zasadzujú demografické javy do širšieho kontextu a napomáhajú ich hlbšiemu pochopeniu. Umožňujú tak komplexnejšie vysvetlenie procesov, ktoré formovali populačný vývoj. Obe skupiny prameňov majú nezastupiteľný význam a vzájomne sa dopĺňajú pri skúmaní demografickej minulosti Slovenska.

Dostupné pramene možno rozdeliť nielen vecne, ale tiež časovo. Pre naše potreby postačí vymedziť päť základných období. Prvým je predštatistické obdobie, ktoré možno definovať vznikom, sprvu skôr náhodne, no najmä účelovo vytváranými (štatistickými) záznamami hromadného charakteru, ktoré mali vo všeobecnosti najmä hospodársky a vojenský význam.¹ Pre toto obdobie je charakteristický aj vznik rôznych, spravidla topograficky zameraných lexikónov sídel, najmä súkromného pôvodu. Tie vznikali už koncom 18., ale hlavne počas 19. storočia rôznymi autormi a provenienciou dát. V tomto kontexte možno spomenúť viaceré súkromné topografické, ale aj štatistické práce, počnúc Jánom Matejom Korabinským,²

¹ Tejto problematike sme sa venovali vo viacerých publikáciach, napr. TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, vol. 3, Is. 1, s. 51–62; Osobitným výsledkom nášho bádania je aj *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.–1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: MKD, 2017 (kolektív autorov: ČEPLÖ, Slavomír – KAČÍREK, Ľuboš – MAJO, Juraj – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – ŠPROCHOVÁ, Terézia – TIŠLIAR Pavol – VARGOVÁ Lenka) a topografický lexikón: ČEPLÖ, Slavomír – KAČÍREK, Ľuboš – MAJO, Juraj – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – ŠPROCHOVÁ, Terézia – TIŠLIAR Pavol – VARGOVÁ Lenka. *Vybrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. - 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: MKD, 2016.

² KORABINSZKY, Johann Matthias. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Preßburg, 1786. Neskôr lexikón doplnil aj atlasom, KORABINSZKY, Johann Matthias. *Atlas regni Hungariae portabilis*. Wien, 1804.

Andrášom Vályim,³ no z počiatkov vzniku uhorskej štatistiky si zaslúži uviesť aj Martin Schwartzner,⁴ či Lajoš Nagy.⁵ Spomenutí, ale tiež mnohí ďalší autori, sa pokúšali štatisticky zachytiť niektoré z vybraných charakteristík obyvateľstva, často najmä údaj o počte, náboženskú či etnickú príslušnosť viazanú na prevládajúcu reč, a to spravidla na úrovni miest a obcí. Kvalita týchto údajov je však často skôr orientačná a často neúplná. Z pohľadu kvality je vhodnejšie uprednostniť údaje, ktoré sa viažu na úradný pôvod. Ten v preštatistickom období predstavujú najmä súpisové zisťovania. Z nich patria medzi najvýznamnejšie a najkompletnejšie regnikolárny súpis z roku 1715 a 1720 a Jozefovo sčítanie ľudu z roku 1785/1786.⁶ Zmienku si zaslúži aj tereziánsky lexikón sídel z roku 1773.⁷ Kvalitatívne presnejšie údaje k hlbšej analýze poskytujú súpisy a sčítania z prvej polovice 19. storočia.⁸

Predštatistické obdobie sa v Uhorsku skončilo v 2. polovici 19. storočia, keď sa začala formovať stála a stabilná štatistická služba, zastrešená vytvorením Uhorského štatistického úradu v Budapešti. Tento úrad začal organizovať v spolupráci s ostatnými ministerstvami a správnymi úradmi priebežne vedenú štatistickú službu a od roku 1869 zaviedol pravidelné sčítania obyvateľstva. Tieto cenzy už môžeme označiť ako moderné, vznikajúce nielen pre vojenské či hospodárske účely, ale zámerom bolo získať predovšetkým dáta k poznaniu populačného vývoja, teda na vedecké účely a pre fungovanie decíznej sféry. Zaviedol sa pritom 10 ročný cyklus sčítaní, a tým aj možnosť podrobnej analýzy a komparácie takto pravidelne získavaných údajov.

Sčítanie obyvateľstva nám vždy ponúka komplexný obraz populácie v konkrétnej chvíli a ohraničuje, vymedzuje intercenzálna obdobia, počas ktorých sa vytvára priestor na získavanie priebežnej štatistiky, zachytávajúcej populačnú dynamiku základných demografických procesov. Základ tohto typu údajov v minulosti spočiatku vychádzal predovšetkým z organizácie cirkevného života, kde hrala dôležitú úlohu evidencia osôb viazaná na cirkevnú disciplínu. Neskôr sa však táto evidencia koncentrovala najmä do kompetencií správnych úradov. Demografické procesy máme zachytené vďaka matričným záznamom. Tieto záznamy sa totiž dotýkali všetkých základných demografických udalostí, ktoré sprevádzajú každého

³ VÁLYI, András. *Magyar Országának leírása*. I. – III. kötet. Budan: A Királyi Universitásnak Betüivel, 1796 – 1799.

⁴ SCHWANRTNER, Martin. *Statistik des Königreichs Ungern*. Ofen: Gedr. mit Königl.-Univ.-Schriften 1809.

⁵ NAGY, Ludovicus. *Notitiae politico-geographico-statisticae incltyi regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*. Budae, 1828.

⁶ Bližšie pozri napr. THIRRING, Gusztáv. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest: MTAK, 1938.

⁷ ŽUDEL, Juraj. Tereziánsky lexikón sídel Uhorska z roku 1773 : *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum*. In: *Slovenská archivistika*, roč. XV, 2/1980, s. 74-92; *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum*. Budapest, 1920.

⁸ Napr. tzv. bachovské sčítania 1850 a 1858, ČÉPLÖ et al. Historický atlas obyvateľstva Slovenska...

človeka. Okrem záznamov o narodení a úmrtí, limitujúcich a ohraničujúcich ľudský život, sa viedla pre spoločnosť veľmi dôležitá sobášna matrika, zachytávajúca vytváranie nových rodinných zväzkov, ako základný predpoklad pre budúcu výchovu potomstva.

Matriky ako úradné knihy majú na území Slovenska, resp. Uhorska, ktorého bolo Slovensko až do rozpadu Rakúsko-Uhorska súčasťou, dlhšiu tradíciu a vzťahovali sa sprvu hlavne k rímskokatolíckemu obyvateľstvu.⁹ Neskôr si začali viesť vlastné matriky aj iné náboženské skupiny či spoločenstvá a tieto záznamy získali už koncom 18. storočia verejnoprávny charakter. Medzníkom vo vedení matričnej agendy sa u nás stalo prijatie nového matričného zákona (1894), ktorý formálne zaviedol od roku 1895 civilné vedenie matrik pri obciach (úradných, matričných obvodoch), štátnymi matrikármi a vznikla ohlasovacia povinnosť (narodenie, úmrtie, sobáš). Staršie, priebežne vedené cirkevné matriky však týmto aktom nezanikli. Viedli sa aj naďalej, no smerovali už len výlučne pre potreby cirkví a stratili úradný charakter.¹⁰

Uhorské štatistické obdobie sa skončilo rozpadom monarchie a vznikom nástupníckych štátov po skončení 1. svetovej vojny v roku 1918. Slovensko sa stalo súčasťou novej Československej republiky. Rozpadom Rakúsko-Uhorska na území Slovenska prakticky štatistická služba na istý čas zanikla. Až do roku 1919 totiž na Slovensku nemal kto vykonávať kompetencie budapeštianskeho štatistického úradu. Kým v susedných českých krajinách prevzala hlavnú úlohu zemská štatistická kancelária,¹¹ ktorá dala základ vzniku neskoršieho československého štatistického úradu,¹² na Slovensku sa štatistická služba prakticky nanovo tvorila len postupne, keď sa v mnohých ohľadoch oživovala, po odchode mnohých úradníkov, ochromená verejná správa. Tú sa darilo efektívnejšie organizovať prakticky až na prelome rokov 1918/1919, postupným preberaním regionálnych a miestnych úradov od Uhorsku (Maďarsku) lojálneho úradníctva.¹³ Štatistický úrad vznikol v Československej republike na konci januára 1919.¹⁴ Tento úrad stál najmä na tradíciách rakúskej štatistiky s prihliadnutím na niektoré uhorské (slovenské) špecifiká, čo bolo

⁹ Podrobnejšie pozri: KALESNÁ, Jana (ed.). *Prehľad matrik na Slovensku do zoštátnenia matričnej agendy*. Bratislava: Archívna správa MV SSR, 1982.

¹⁰ Tamže, s. 8.

¹¹ Národní archiv České republiky v Praze (ďalej NAČR), f. Předsednictvo ministerské rady, 1918–1945, škat. 3285, sign. č. 482/1919.

¹² NAČR, f. Státní úřad statistický I., (1916) 1919–1946 (1950) (ďalej f. SÚS), sign. č. 3321/1919; tiež TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945–1951). In: *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945–1960)*. B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). Bratislava: Infostat, 2009, s. 8–9.

¹³ Bližšie pozri: TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Krakov: SSP, 2013, s. 10 a n.

¹⁴ Z. č. 49/1919 Sb. z. a n. o organizácii štatistickej služby z 28. januára 1919; PODZIMEK, Jaroslav. *Vývoj čs. štatistiky : do vzniku Státního úřadu štatistického*. Praha: Výskumný ústav ekonomických informáci, 1974, s. 111 a n.

dôležité pre podchytenie kontinuity populačného, spoločenského, hospodárskeho a i. vývoja.

Nový špecializovaný štatistický úrad začal organizovať a riadiť, o. i. aj populačnú štatistiku.¹⁵ Jeho úlohou preto bolo organizovať nové štatistické zisťovania v podobe sčítaní obyvateľstva. Toto československé obdobie možno charakterizovať ako obdobie moderného budovania štatistiky, ktorá stála na základoch rozvíjajúcej sa štatistickej a demografickej vedy. Pôsobili tu viaceré významné osobnosti, ktoré sa zaslúžili o rozvoj metodiky štatistickej služby, ako Jan Auerhan,¹⁶ či Antonín Boháč¹⁷ a vytvorili tak základy, na ktorých sa budoval rozvoj štatistiky prakticky počas celej 1. polovice 20. storočia.

Z hľadiska historického vývoja štatistickej služby sa nemožno vyhnúť vymedzeniu osobitného obdobia existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945). Ide o výrazný historický medzník v dejinách slovenskej štatistickej služby, ktorý sa prejavil po rozpade Československa vytvorením nového *Štátneho štatistického úradu* a vznikom *Poradného štatistického zboru*,¹⁸ ktoré prevzali úlohy bývalého československého úradu. Práca nového štatistického úradu bola v mnohých ohľadoch sprevádzaná pokračovaním tradícií z medzivojnového obdobia.

Povojnové obdobie sa nieslo v duchu obnovy spolupráce československej štatistickej služby, hoci napokon v duálnom usporiadaní. Na Slovensku totiž ostal pracovať ako pokračovateľ slovenskej štatistiky *Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave* pôsobiaci do roku 1949.¹⁹ Vystriedal ho následne *Štátny plánovací úrad v Bratislave*, ktorý prebral úlohy štatistickej praxe až do vytvorenia *Slovenského štatistického úradu* v roku 1952.

Pramene štatistickej povahy Sčítania obyvateľstva

Výskum populačného vývoja na území Slovenska prakticky až do roku 1918, resp. 1919 je do plne odkázaný prakticky výlučne na údaje poskytované predovšetkým oficiálnou uhorskou štatistikou. Vzhľadom k povahe a dostupnosti zachovaných historických prameňov však poznatky o demografickej histórii Slovenska v rámci Uhorska zostávajú stále nedostatočne preskúmané. Týka sa to aj podrobnejších analýz publikovaných štatistických prameňov – edícií a ich hlbšieho

¹⁵ NAČR, f. SÚS.

¹⁶ J. Auerhan pôsobil ako predseda štatistického úradu, neskôr sa ujal agendy zahraničných krajanov a pôsobil ako predseda Československého výboru zahraničného. Pozri bližšie: TIŠLIAR, Pavol a Branislav ŠPROCHA. Organizovanie vysťahovaleckej a krajanskej agendy v medzivojnovom období. Online. In: Tišliar, P. (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 17*. Bratislava: MKD, 2024, s. 35-54.

¹⁷ Archiv národného múzea v Praze, osobný fond Antonína Boháče.

¹⁸ Vl. nar. č. 58/1939 Sl. z., doplnený z. č. 330/1940 Sl. Z.

¹⁹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945 – 1960)*. Bratislava: Infostat, 2009, s. 9-10.

interpretačného výkladu. Táto skutočnosť do značnej miery bráni vytvoreniu uspokojivého a komplexného obrazu o vývoji obyvateľstva v danom období.

Jednou z kľúčových prekážok, s ktorou sa slovenská historická demografia stretáva, je aj limitácia údajov publikovaných uhorskou štatistikou. Údaje sa totiž spravidla obmedzovali len na úroveň žúp,²⁰ prípadne boli publikované vo vybraných charakteristikách na úrovni okresov. Len výnimočne, napríklad pri ukazovateľoch ako bol materinský jazyk či náboženské vyznanie, bolo možné získať informácie až na úrovni obcí.

Pri výskume obdobia od 70. rokov 19. storočia až do polovice 20. storočia je možné využiť rôzne typy demografických prameňov. Najvýznamnejšiu skupinu bezpochyby predstavujú výsledky oficiálnych sčítaní obyvateľstva. Zavedenie štátnej štatistiky a založenie osobitného štatistického úradu v Uhorsku vytvorili predpoklady pre systematický rozvoj demografickej evidencie. Prvým moderným sčítaním sa stal už spomenutý census z roku 1869, ktorý metodicky pripravil uhorský štatistický úrad. Na základe zákonného článku zo dňa 29. marca 1869 boli stanovené desaťročné intervaly sčítaní, vždy k 31. decembru rokov končiacich nulou.²¹ Na tento census tak nadviazali ďalšie v 10 ročných intervaloch, pričom sčítania 1869, 1880 a 1890 zachytávali civilné obyvateľstva a neskoršie cenzy 1900 a 1910, už evidovali všetko prítomné obyvateľstvo. Výsledky týchto rozsiahlych štatistických zisťovaní, do ktorých bola angažovaná nielen regionálna a miestna verejná správa, ale z pohľadu celého Uhorska tisíce ľudí vo funkciách sčítacích komisárov, revízorov a pod., boli spracované a publikované v ďalších rokoch uhorským štatistickým úradom ako súčasť edície *Magyar statisztikai közlemények*.²² Spracované dáta bývali publikované najmä za regióny, župy. Na miestnej úrovni

²⁰ V druhej polovici 19. storočia len 6 žúp (Liptovská, Nitrianska, Šarišská, Tekovská, Trenčianska, Turčianska) ležalo celým svojím územím na Slovensku. V prípade ďalších 4 (Zvolenská, Bratislavská, Spišská, Gemersko-malohontská) to bolo viac ako 90 % a u Oravskej, Hontianskej, Zemplínskej a Ostrihomskej sa rozsah územia na Slovensku pohyboval na úrovni 50–87 %. Zvyšných 5 žúp (Abovsko-turnianska, Komárňanská, Novohradská, Užská, Rábska) svojou prevažnou časťou územia zasahovalo do okolitých štátov, pričom v prípade posledných troch menovaných na Slovensku bolo len niekoľko obcí.

²¹ MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie* 38, 2014, 1, s. 61.

²² V našom prípade sme využili najmä údaje za obce publikované v: *A Magyar korona országaiban Az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. I. kötet. Budapest: Az országos magyar kir. statisztikai hivatal, 1882; *A Magyar korona országaiban az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. II. kötet. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1882; *A Magyar korona országainak helységnévtára*. (ďalej *Népszámlálás 1890*). Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892; *A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása*. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. (ďalej *Népszámlálás 1900*). Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1902; *A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. (ďalej *Népszámlálás 1910*). Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1912.

podrobnejšie zverejšňovali len vybrané informácie o počte obyvateľov, pohlaví, spomínanej etnicite vo forme materinského jazyka, náboženstve a gramotnosti.

Osobitne je potrebné spomenúť aj ďalšie pramene, topografické lexikóny (miestopisy) úradného pôvodu. Tie sa postupne začali publikovať v Uhorsku v 70. rokoch 19. storočia, čo súviselo jednak s organizáciou sčítaní obyvateľstva, ale tiež s pomerne častými vnútornými administratívno-správnymi zmenami, ktoré miestopisy zachytávali. Oproti topografickým lexikónom súkromnej povahy, ktoré sme spomenuli vyššie, išlo bezpochyby o kvalitatívny posun, keďže dáta uvádzané o populácii vychádzali z oficiálnych sčítaní. Najstarší takýto topografický lexikón (*A Magyar korona országainak helységnevtára*) bol publikovaný v roku 1873 a publikoval niektoré údaje práve konaného sčítania 1869.²³ Tento prvý lexikón bol dôležitý aj z hľadiska toho, že uvádzal oficiálne úradne ustanovené názvy sídel. Ďalšie topografické lexikóny boli publikované v rokoch 1877, 1882, 1888, 1892, 1895, 1898, 1900, 1902, 1907 a 1913. Venovali sa viacerým administratívnym zmenám a prinášali aspoň základné výsledky konaných sčítaní. Osobitne si zaslúži spomenúť najmä lexikón z roku 1892, ktorý na obecnej úrovni zverejšňoval základné výsledky náboženskej a jazykovej skladby obyvateľstva podľa výsledkov cenzu 1890.²⁴

Po vzniku Československej republiky a vzniku nového štatistického úradu sa rovnako plánovali a realizovali československé sčítania obyvateľstva. Treba však zdôrazniť, že nie všetky sčítacie akcie sa v medzivojnovom období uskutočnili pod taktovkou tohto úradu.²⁵ Slovensko totiž malo veľmi špecifický nástup do nového štátneho útvaru a problémy, ktoré napokon vyústili do prvého mimoriadneho sčítania ľudu z roku 1919. Súviselo to najmä s mierovou konferenciou v Paríži, ktorá po skončení 1. svetovej vojny určovala aj hranice novovzniknutých štátnych útvarov, a práve Slovensko bolo jedným z problematických území, ktoré bolo potrebné ohraničiť, najmä na južnej hranici. K tomu mali dopomôcť aj informácie o etnickej skladbe obyvateľstva. Napriek existencii československého štatistického úradu v roku 1919 ostalo toto prvé mimoriadne sčítanie ešte v priamej réžii slovenskej verejnej správy, ktorú v tom čase zastrešoval minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska, Vavro Šrobár.²⁶

Tento Šrobárov popis ľudu, ako sa pôvodne dobovo sčítanie označovalo, bol

²³ *A Magyar korona országainak helységnevtára*. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1873.

²⁴ *A Magyar korona országainak helységnevtára*. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892.

²⁵ Podrobne sme analyzovali sčítania obyvateľstva v rokoch 1919 – 1950 v osobitnej publikácii: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Malé dejiny veľkých akcií : Sčítania ľudu a súpisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1950*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2022.

²⁶ Sčítaním ľudu z roku 1919 sme podrobne zaoberali vo viacerých prácach, osobitne však v publikácii TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007.

napokon realizovaný až po niekoľkých plánovaných a odsúvaných termínoch a s viacerými menšími alebo väčšími pochybeniami. Jeho výsledky na úrade ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska spracovávali pomerne dlho a podstatné informácie boli zverejnené až v roku 1920,²⁷ čím sa stratil hlavný cieľ celej tejto akcie. Lexikón sídel, ktorý takto vznikol navyše obsahoval len vybrané informácie, počet domov a obyvateľov, národnostné a náboženské zloženie populácie,²⁸ hoci rozsah zisťovaných údajov bol podstatne širší.

Spomenutý lexikón sídel však nebol jediný, ktorý v tomto období vznikol. Ešte v roku 1919 bol zostavený tzv. Bezděkov miestopis, ktorý bol publikovaný rovnako v roku 1920 pod názvom *Menoslov obcí na Slovensku*.²⁹ Bohuslav Bezděk nadväzoval pri identifikácii sídel na staršie práce Fedora Houdeka (1901 – 1902) a Lubora Niederleho (1903).³⁰ Išlo sčasti o súkromný, no sčasti o úradný lexikón, pretože bol publikovaný s povolením ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, so snahou o zachytenie oficiálnych názvov sídel.

Na konci roka 1920 však už bolo štatistickým úradom metodicky pripravené prvé celoštátne sčítanie ľudu v Československu, ktoré bezpochyby prevýšilo rozsahom i precíznosťou predchádzajúce mimoriadne slovenské sčítanie.³¹ Išlo o riadne organizovanú, vopred ohlásenú a metodicky naplánovanú sčítaciu akciu, ktorým mladá Československá republika nadväzovala na desaťročné sčítacie cykly cenzov z čias Rakúsko-Uhorska. Odbornú metodiku pripravoval štatistický úrad, ktorý sa zároveň postaral aj o jeho spracovanie a podrobné publikovanie výsledkov. Celý projekt prebiehal pod vedením jedného zo zakladateľov československej demografie a populačnej štatistiky, Antonína Boháča.³²

Konečné výsledky prvého československého sčítania, ktoré sa konalo k rozhodujúcemu dňu 15. februára 1921, boli publikované postupne v rokoch 1924 až 1927 ako súčasť novozaloženej československej štatistickej edície *Československá statistika*.³³ Pre potreby regionálnej a miestnej správy mal zásadný

²⁷ *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava: MPS, 1920.

²⁸ Do súčasnosti sa pritom zachovala len drobná časť pôvodných sčítacích hárkov, a to za Nitriansku župu, MVSŘ–Štátny archív v Nitre, f. Nitrianska župa I., 1464–1922, sčítanie 1919. Zvyšok sčítacieho materiálu bol na žiadosť československého štatistického úradu postúpený zo Slovenska do Prahy, kde ale v roku 1950 pre nezáujem slovenskej strany napokon skončil v zberných surovinách; bližšie NAČR, f. Ustřední archiv Ministerstva vnitra, 1949–1950, sign č. 221.

²⁹ BEZDĚK, Bohuslav (ed.). *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava: vlastným nákladom, 1920.

³⁰ Podrobnejšie sme sa touto problematikou zaoberali v práci: TIŠLIAR, Pavol. Najstaršie lexikóny sídel Slovenska úradu Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska. In: *Populačné štúdie Slovenska* 13. Bratislava: MKD, 2020, s. 37–58.

³¹ NAČR, f. Ministerstvo vnitra–Stará registratura, škat. č. 246, sign. č. 8418/19.

³² NAČR, f. SÚS I., škat. č. 45, sign. č. P-3541-1.

³³ Územia Slovenska sa priamo dotýkali najmä zväzky *Československé statistiky*, sv. 9, 22, 23 a 37.

význam štatistický lexikón obcí Slovenska z roku 1927.³⁴ V nasledujúcom roku (1928) bol vydaný aj administratívny lexikón obcí, ktorým sa uzavrelo obdobie spracovania výsledkov tohto cenzu.³⁵ Oba tieto lexikóny zverejňovali vybrané údaje o obyvateľstve na obecnej úrovni, doplnené o ďalšie miestne administratívne údaje. Obsahovali úradné názvy sídel, príp. ich častí, čím sa zavrášila snaha o definitívne ustálenie úradných názvov sídel.

Hoci prvý československý zákon o sčítaní obyvateľstva predpokladal organizovanie cenzov každých päť rokov,³⁶ to nasledujúce sa uskutočnilo až k 1. decembru 1930. Jeho výstupy boli znovu publikované vo viacerých zväzkoch edície *Československá statistika* v rokoch 1934 až 1938.³⁷ V roku 1936 pribudol k sčítaniu aj nový štatistický lexikón obcí Slovenska.³⁸

Hoci boli oba medzivojnové československé sčítania pripravované a plánované profesionálne, nevyhli sa slabším miestam. Tie sa týkali problémov s národnostnou skladbou obyvateľstva. Táto charakteristika sa stala problematickou už v čase jej prvého zisťovania v roku 1880, keď sa v Uhorsku ustálil ako znak materinský jazyk, v rakúskej časti monarchie sa ním stal obcovací jazyk.³⁹ Jazyková, resp. národnostná skladba sa totiž začala politicky zneužívať a po vzniku Československa bolo možné identifikovať niektoré podobné prvky vo vzťahu k jazykovým menšinám. Príkladom toho bolo prijatie a definovanie národnosti, ktorá získala v praxi deklaratórny charakter. Okrem národností, ktoré mali jazykový základ sa umožnilo aj hlásenie k židovskej národnosti, kde toto pravidlo neplatilo. V praxi tak došlo k zmenšeniu nemeckej, ale aj maďarskej menšiny, keď sa časť osôb izraelitského vyznania prihlásila i k židovskej národnosti, hoci jazykovo používali nemčinu a maďarčinu. Navyše archívny výskum v posledných rokoch potvrdil aj vedomú manipuláciu s národnostnými výsledkami v 30. rokoch.⁴⁰ Podozrenia, že sčítací komisári zapisovali inú národnosť, ako si nahlasovali obyvatelia síce boli dodatočne overované a aj revidované, no nastali aj situácie, kedy sa vedome upravili priamo výsledky štatistickým úradom v Prahe, a to v prípade niektorých rusínskych obcí

³⁴ Štatistický lexikón obcí v republike Československej : III. diel Slovensko. Praha : Státní úřad statistický, 1927; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Lexikóny obcí pre územie Slovenska 1. Vybrané úradné lexikóny z rokov 1920-2002 : (učebné texty pre kurzy z historickej demografie, historickej geografie a historickej topografie)*. Bratislava: Infostat, 2009.

³⁵ *Administratívni lexikón obcí v republike Československé*. Díl II. Morava a Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus. Praha: Státní úřad statistický, 1928.

³⁶ Z. č. 256/1920 Sb. z. a n. §2 a VI. nar. č. 592/1920 Sb. z. a n., ktorým sa sčítanie ľudu v roku 1921 vykonalo.

³⁷ Išlo o zväzky číslo 98, 104, 107, 113, 116, 126, 146, 151 a 153.

³⁸ Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej. Praha: Státní úřad statistický, 1936.

³⁹ TIŠLIAR, Pavol. K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava: MKD, 2015, s. 63–87.

⁴⁰ Podrobnejšie pozri napr.: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Censuses in Slovakia in the interwar and post-war period*. Brno: Masarykova univerzita, 2023.

na severovýchode Slovenska a prebiehala opakovane revízia údajov niektorých obcí na juhu Slovenska. Je preto potrebné pracovať s takýmito údajmi opatrnejšie a v prípade možnosti konfrontovať ich s výsledkami archívneho výskumu.

V medzivojnovom období však na Slovensku prebehlo ešte jedno sčítanie. Po výrazných územných zmenách na konci roku 1938, kedy sa na základe Mníchovskej dohody, následnej Viedenskej arbitráži a dohodou s Poľskom menili najmä južné a štasti i severné hranice. Odstúpením rozsiahlych území, ale tiež politicky silnejúcou nemeckou menšinou, ktorá dávala hlasno najavo ambície k získaniu kultúrnej autonómie na Slovensku, bolo narýchlo a nečakane zorganizované novým Ministerstvom vnútra Slovenskej krajiny sčítanie obyvateľov. Jeho cieľom bolo zistenie národnosti a príprava pre vytvorenie národnostného katastra na Slovensku. Výsledky tohto krajinského súpisu napokon podrobnejšie publikované neboli. Zverejnené boli len jednoduché okresné prehľady v roku 1939.⁴¹

Po rozbití Československej republiky a vzniku Slovenského štátu, nový štatistický úrad v roku 1940 zorganizoval plánované sčítanie obyvateľstva. To bolo realizované na základe nového zákona o sčítaní ľudu a označované bolo ako „*prvé sčítanie ľudu*“.⁴² Z hľadiska organizácie a metodiky tento cenzus prakticky nadviazal na štatistické zisťovania z rokov 1921 a 1930, čo bolo praktické kvôli možnosti komparácie. Zároveň však obsahovalo niekoľko špecifik, ktoré predtým, ale ani neskôr neboli zaznamenané. Najvýraznejším bola forma zisťovania národnosti, ktorá viedla k segregácii židovskej a rómskej populácie. Obyvatelia patriaci k týmto skupinám mali totiž povinnosť priznať svoju národnosť. Sčítanie sa týkalo výlučne územia vtedajšej Slovenskej republiky, pričom údaje o južných regiónoch anektovaných Maďarskom je možné (potrebné) doplniť z výsledkov sčítaní z rokov 1938 a 1941, konaných v tom čase v susednom Maďarsku.⁴³ Súbor sčítacích hárkov a súmárov tohto sčítania, ktorého rozhodujúci deň bol stanovený na 15. december 1940, sa dnes nachádza v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, kde tvorí samostatný archívny fond.⁴⁴ K úplnému spracovaniu výsledkov tohto cenzu nikdy nedošlo. Prvé predbežné výsledky zverejnil štatistický úrad v marci 1941, avšak

⁴¹ Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, *Maďarsku* a Poľsku. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1939, s. 8–17.

⁴² Z. č. 265/1940 Sl. z. o *sčítaní ľudu* z 8. októbra 1940; podrobne o príprave pozri Slovenský národný archív, f. Ministerstvo vnútra, 1938–1945, škat. č. 700, sign. č. 3091/40.

⁴³ V roku 1938 sa provizórne sčítanie ľudu v Maďarsku týkalo iba pričlenených území. Údaje boli publikované v edícii *Magyar statisztikai közlemények*. 108 kötet. pod názvom *Az 1938. évi Felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Budapest: M.K. központi statisztikai hivatal, 1939. V roku 1941 bolo organizované riadne sčítanie ľudu v Maďarsku. Niektoré základné výsledky je možné získať z miestopisu *Magyarország Helységnevtára* 1941. Budapest: M.K. központi statisztikai hivatal, 1942. Prehľadné výsledky boli publikované v *A Felvidék településeinek vallási adatai (1880–1941)* I. es II. kötet. Budapest: Központi statisztikai hivatal, 1999.

⁴⁴ SNA, f. Sčítanie ľudu z roku 1940.

tieto nezohľadňovali údaje z dodatočného januárového doplnenia sčítania.⁴⁵ Publikované údaje sa týkali len počtu osôb, domov, bytov a osobitne počtu osôb židovskej národnosti. Počas existencie Slovenskej republiky (1939–1945) už ďalšie výsledky zverejnené neboli, pričom jedným z najpravdepodobnejších dôvodov bola obava z reakcie nemeckého politického vedenia na Slovensku. V roku 1942 bol publikovaný lexikón sídel, v ktorom boli zverejnené len počty prítomného obyvateľstva a počty domov⁴⁶ a až v povojnovom období okresné súhrny, zamerané na ekonomickú aktivitu obyvateľstva a skladbu podľa národnosti a náboženstva.⁴⁷ Podrobné údaje o národnostnej skladbe obyvateľstva v roku 1940 boli publikované len pred pár rokmi.⁴⁸

Povojnové obdobie sa nieslo v znamení obnovy hospodárstva a snahy nadviazať na predvojnový stav spoločnosti. Hospodárstvo sa postupne zotavovalo, hoci povojnové roky boli zložité. Snaha o zabezpečenie zásobovania obyvateľstva vyústila v roku 1946 k prvému povojnovému súpisu, ktorý mal zabezpečiť základné informácie o obyvateľstve.⁴⁹ V roku 1947 bol publikovaný nový administratívny lexikón sídel a podrobnejšie informácie o ekonomickej aktivite.⁵⁰ Obe vychádzali z výsledkov súpisu 1946. Podrobnejšie výsledky súpisu však boli vydané až v roku 1951, ako súčasť edície *Československá statistika*.⁵¹

V povojnovom období sa s riadnymi sčítaniami obyvateľstva začalo v roku 1950. Išlo o logické nadviazanie na 10 ročné cykly. Toto sčítanie bolo spojené so súpisom poľnohospodárskych, priemyselných a živnostenských závodov, a preto dostal označenie národné sčítanie. Prakticky až v roku 1950 bola prvýkrát realizovaná myšlienka, ktorá sa objavila už v 1. pol. 20. rokov, keď štatistický úrad uvažoval spojiť sčítanie obyvateľstva so sčítaním závodov. K tomuto malo dôjsť už v roku 1925 alebo 1926. Nápad ale napokon z finančných dôvodov realizovaný nebol.⁵²

⁴⁵ Predbežné výsledky sčítania ľudu : Slovenská republika má okolo 2,653.564 obyvateľov. V Bratislave žije 138.000 ľudí – Slovenské mestá podľa veľkosti. In: *Slovenská pravda*, 23. marec 1941, s. 1; tiež podrobnejšie v *Štatistické zprávy*, 1941, II, 6, séria A, 1.

⁴⁶ *Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1942.

⁴⁷ *Zprávy Štátného plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava 1946, s. 16–19, tiež pozri SNA, f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945–1951 (1952) (ďalej: f. ŠPŠÚ), škat. č. 38, bez sign., *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947, s. 6 a n; podrobnejšie tiež SNA, f. ŠPŠÚ, škat. č. 1, bez sign.

⁴⁸ TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011.

⁴⁹ Na Slovensku na základe Vyhlášky povereníctva pre výživu a zásobovanie č. 168/1946, zo dňa 19. 9. 1946, č. 168.

⁵⁰ *Seznam obcí na Slovensku podľa administratívneho stavu k 1. júlu 1947*. Praha: SÚS, 1947; *Povolanie obyvateľstva na Slovensku podľa súpisu civilného obyvateľstva zo dňa 4. októbra 1946*. Bratislava: ŠPŠÚ, 1947.

⁵¹ Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946–1947. In: *Československá statistika*, sv. 184, řada IV., seš. 15. Praha: SÚS, 1951.

⁵² TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Malé dejiny...*, s. 117–119.

Sčítanie závodov sa realizovalo v medzivojnovom období samostatne, k 27. máju 1930 a jeho výsledky boli rovnako publikované v edícii *Československá statistika*.

Sčítanie 1950 bolo zaujímavé z viacerých dôvodov. Z politických dôvodov bolo poslednýkrát zisťované náboženské vyznanie a zároveň išlo o posledný census, v ktorom tvorilo základ prítomné obyvateľstvo. K ďalším zmenám došlo pri chápaní národnosti (príslušnosť k národu). Spracovanie a publikovanie údajov tohto cenzu bolo zvláštne tým, že mnohé údaje ostávali dlhšiu dobu utajované. Postupne sa začali zverejňovať až v roku 1957.⁵³ V registratúre Štatistického úradu Slovenskej republiky ostali zachované vybrané obecné sumáre, ktoré sa najmä v spojitosti národnostnou a náboženskou štruktúrou stali cenným zdrojom informácií.⁵⁴

Pohyby obyvateľstva – pramene zachytávajúce demografické procesy

Druhú rozsiahlejšiu kategóriu štatistických údajov predstavujú demografické pohyby obyvateľstva. V tejto oblasti sa každoročne zverejňujú informácie týkajúce sa hlavných demografických udalostí, ako sú sobáše, rozvody, narodenia, úmrtia a migrácia. Prvé súhrnné štatistiky týkajúce sa základných demografických udalostí (narodenie, úmrtie a sobáš) boli publikované od roku 1872 (za rok 1870) v uhorských štatistických ročenkách,⁵⁵ ktoré dopĺňali súhrnné dáta na regionálnej a nadregionálnej úrovni.⁵⁶

⁵³ Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje a okresy a města. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 3. Praha: SÚS, 1957; Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 26. Praha: SÚS, 1958; Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl III. Plodnost žen. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 6. Praha: SÚS, 1957; Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl IV. Hospodářský lexikon obcí. In: *Československá statistika*, řada A, sv. 27. Praha: SÚS, 1957.

⁵⁴ BENŽA, Mojmír – KUSENDOVÁ, Dagmar – MAJO, Juraj – TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný atlas Slovenska*. Bratislava: DAJAMA, 2015; ČEPLŮ et al. *Historický atlas obyvateľstva...*

⁵⁵ *Magyar statisztikai évkönyv*. 1. évfolyam. Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1872.

⁵⁶ *Magyarország népesedésmozgalma 1876-ban*. Budapest: Athenaeum, 1878, publikované v dvojročných periódach za roky 1890–1891; 1892–1893; *A Magyar Koronaországainak 1897. Évi népmozgalma statisztikája*. Budapest, 1900; *Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905; *Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907; *Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910; *Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916; *Népmozgalma 1913–1918 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

Po vzniku Československa sa pokračovalo v publikovaní údajov pohybu obyvateľstva, ako stabilnej súčasti edície *Československá statistika*.⁵⁷ Publikované dáta pokrývajú obdobie rokov 1919 až 1937 a ich využitie pri analýze demografických trendov nevyvoláva výrazné metodické či územné problémy. I tu išlo o dáta na regionálnej, najmä okresnej úrovni.

Zložitejšie podmienky nastali v rokoch 1938 až 1945. Hoci *Štátny štatistický úrad v Bratislave* publikoval za roky 1939 – 1943 v edícii *Štatistické zprávy*⁵⁸ určité základné výstupy o prirodzenom pohybe obyvateľstva, vrátane detailnejších klasifikácií sobášov, narodení a úmrtí, väčšina zozbieraných údajov zostala len v rukopisnej podobe a nebola systematicky spracovaná ani uchovaná.⁵⁹ V rokoch 1945–1946 preto prebiehali na matričných úradoch dodatočné zápisy, ktoré sa týkali najmä rokov 1939 až 1944 a na dočasne v tomto období odstúpených území Maďarsku, s cieľom vytvoriť čo najúplnejší obraz o prirodzenom pohybe obyvateľstva Slovenska počas 2. svetovej vojny. Takto doplnené a spracované údaje boli následne publikované v diele *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948*,⁶⁰ ktoré obsahovalo aj detailnejšiu štruktúru údajov za celý rok 1945.

Po vzniku Československa zohrávali významnú úlohu aj nové štatistické ročenky, odborné príručky a demografické súhrny, ktoré poskytovali široké spektrum údajov

⁵⁷ Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1919–1920. In: *Československá statistika sv. 53*, řada XIV., sešit 1. Praha: SÚS, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1921–1922. In: *Československá statistika sv. 59*, řada XIV., sešit 2. Praha: SÚS, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1923–1924. In: *Československá statistika sv. 63*, řada XIV., sešit 3. Praha: SÚS, 1930; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1925–1927. In: *Československá statistika sv. 77*, řada XIV., sešit 4. Praha: SÚS, 1932; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1928–1930. In: *Československá statistika sv. 121*, řada XIV., sešit 5. Praha: SÚS, 1936; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1931–1933. In: *Československá statistika sv. 145*, řada XIV., sešit 6. Praha: SÚS, 1938; Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937. In: *Československá statistika sv. 163*, řada XIV., sešit 7. Praha: SÚS, 1941.

⁵⁸ *Štatistické zprávy* r. 2, 6/1941, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. ; *Štatistické zprávy* r. 3, 1/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2–9; *Štatistické zprávy*, r. 3, 2–3/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22–32; *Štatistické zprávy*, r. 3, 4/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58–72; *Štatistické zprávy* r. 3, 7/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102–103; *Štatistické zprávy*, r. 3, 10/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142–154; *Štatistické zprávy* r. 3, 11–12/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158–180; *Štatistické zprávy* r. 4, 3/1943, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26–37.

⁵⁹ *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.

⁶⁰ Tamže.

pre ďalší výskum.⁶¹ Osobitne možno spomenúť analytické práce venované pohybom obyvateľstva na Slovensku v 1. pol. 20. storočia.⁶²

Matričná agenda

Základným prameňom pre štatistické zachytenie pohybov obyvateľstva boli matriky. Ako sme už spomenuli, medzníkom vo vedení matričnej agendy sa stal rok 1894/1895, kedy sa výlučná cirkevná evidencia nahradila v Uhorsku štátnymi matrikami. Pravidlá, ktoré boli zavedené v Uhorsku na konci 19. a v prvých rokoch 20. storočia boli po vzniku Československej republiky v roku 1918 recipované a viaceré platili na Slovensku a Podkarpatskej Rusi až do úprav v polovici 20. rokov.

Štátne matriky sa začali na Slovensku viesť v októbri 1895. V tomto čase totiž vošiel do platnosti uhorský zákonný článok XXXIII/1894 o štátnych matrikách. Tento zákon zaviedol výlučnosť štátnej matriky, ako hodnovernú a verejnú evidenciu všetkých základných udalostí v živote človeka, narodenia, sobáša a úmrtia.⁶³ Vytváral zároveň matričné obvody, ktoré viedol štátny matrikár a určoval administratívnu hierarchiu. Matričná agenda bola zaradená pod dozor notára (v obciach so zriadeným magistrátom) a príslušného službovského okresu.⁶⁴ Zákon určil povinné ohlasovanie udalostí, ktoré sa malo evidovať v matričnom obvode, v ktorom k nim došlo. Na tieto účely matrikári viedli matričné knihy narodených, zomretých a sobášnu matriku, ku ktorým sa viedli indexy a druhopisy (duplikáty) kníh.⁶⁵

K vyplneniu údajov do matričnej knihy sa dialo na základe vyplnených formulárov (lístkov). Pri matrike narodených bola predpísaná povinnosť ohlásiť každú takúto udalosť do týždňa po narodení dieťaťa. Táto povinnosť sa vzťahovala nielen na manželského otca, ale pokiaľ ju nenahlásil on, tak povinnosť prechádzala na pôrodnú babu, ktorá asistovala pri pôrode, príp. na lekára, ale tiež na každú osobu, ktorá bola pri pôrode prítomná. Napokon ohlasovať narodenie musela aj

⁶¹ Statistická příručka republiky Československé I. Praha: SÚS, 1920; Statistická příručka republiky Československé II. Praha: SÚS, 1925; Statistická příručka republiky Československé III. Praha: SÚS, 1928; Statistická příručka republiky Československé IV. Praha: SÚS, 1932; Statistická ročenka ČSR 1934. Praha: SÚS, 1934. Statistické ročenky vychádzali v rokoch 1934 – 1938. Statistická příručka Slovenska 1947. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947; Demografická příručka. Praha: Svoboda, 1967; Demografická příručka. Praha: FSÚ, 1982; Demografická příručka. Praha: ČSÚ, 1996; Věkové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In: Česká statistika sv. 27. Praha: Český statistický úřad, 1981.

⁶² ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Údaje o prirodzenej mene obyvateľstva Slovenska publikované v Pohyboch obyvateľstva Československa v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Infostat, 2009; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Pohyby obyvateľstva ako základný prameň demografických údajov o obyvateľstve Slovenska v rokoch 1919 – 1950*. Bratislava: MKD, 2024.

⁶³ Zák. čl. XXXIII:1894, §1.

⁶⁴ Tamže, §14.

⁶⁵ Tamže, §20; tiež zák. čl. XXXVI:1904, §14.

matka, za predpokladu, že k tomu bola zdravotne spôsobilá a neučinili tak predtým vyššie spomenuté osoby.⁶⁶ Zanedbanie ohlasovacej povinnosti bolo pokutované.⁶⁷

Povinnosť ohlasovania narodenia sa vzťahovalo aj na nájdené novonarodené dieťa, ktoré sa ohlasovalo obecnému predstavenstvu. Matričný zápis o najdúchovi musel obsahovať nielen čas a miesto, ale aj okolnosti, za akých bol nájdený, opis odevu, predmetov, odhad pravdepodobného veku, pohlavie, ale i základné informácie o osobe, úradu a pod., kde sa dieťa našlo.

Matrika narodených sa týkala všetkých narodených detí, teda aj nemanželských. Otec mohol uznať zápisom do matriky nemanželské dieťa, no muselo ísť o dobrovoľné prehlásenie pred matrikárom, príp. bol súhlas, uznanie, doložené inou verejnou listinou.⁶⁸ Išlo o dôležitý akt, keďže uznané dieťa dostávalo priezvisko po otcovi. Pokiaľ tento problém nebol vyriešený v čase zápisu do matriky, zákon umožňoval na jeho doriešenie 2 mesačnú lehotu, počas ktorej mohlo dôjsť k dodatočnému ohláseniu.

Zápis do sobášnej matriky sa robil bezprostredne po uzavretí manželstva.⁶⁹ Podľa neskorších pravidiel, ktoré boli prijaté v Československu v roku 1919 museli sobáš potvrdiť nielen novomanželia, ale tiež dvaja svedkovia a úradné osoby.⁷⁰ V prípade ohlások sa viedli osobitné sobášne knihy a bolo možné z nich vydávať úradné osvedčenie.⁷¹

Povinnosť ohlásenia úmrtia bola rovnako taxatívne určená. V prvom rade to bola povinnosť hlavy rodiny a nasledovali ostatní členovia rodiny, príp. majiteľ domu, v ktorom k úmrtiu došlo.⁷² Ohlasovacia povinnosť musela byť doložená aj lístkom o obhliadke mŕtvol, ktorý vydal obhliadač. Matrikár potvrdzoval predložený lístok, ktorým potvrdil, že sa úmrtie zapísalo do úmrtnej matriky. To bolo potrebné, pretože sa nemohol inak vykonať pohreb.⁷³ Úmrtná matrika zaznamenávala aj prípady, kedy bola osoba prehlásená súdom za mŕtveho. V takom prípade mal ohlasovaciu povinnosť súd a rozhodnutie doručoval príslušnému matrikárovi, v obvode ktorého dotýčná osoba mala domovskú príslušnosť.⁷⁴

⁶⁶ Tamže, §35

⁶⁷ Tamže, §80.

⁶⁸ Tamže, §41.

⁶⁹ Tamže, §63.

⁷⁰ Z. č. 320/1919 Sb. z. a n., §10.

⁷¹ Tamže, §11.

⁷² Zák. čl. XXXIII:1894, §69.

⁷³ Tamže, §73.

⁷⁴ Tamže, §74.

Pôvodný matričný zákon z roku 1894 bol doplnený a upravený v roku 1904⁷⁵ a rovnako aj v roku 1906.⁷⁶ V novele z roku 1904 bola stanovená organizácia a dozor v súlade s územnosprávnou organizáciou, keď bol matričný obvod územne stotožnený s obecným a obvodným notárstvom a notár sa stal zástupcom matrikára.⁷⁷

Matričné záznamy pri narodených museli obsahovať dátum zápisu, dátum narodenia, meno dieťaťa, pohlavie, náboženstvo, meno a priezvisko, zamestnanie, bydlisko, náboženstvo, vek rodičov, prípadne len matky, pokiaľ bolo dieťa nemanželské. Okrem toho sa uviedlo miesto narodenia. V prípade viacpočetného pôrodu sa zapisovali deti zvlášť za každé jedno.⁷⁸

V sobášnej matrike sa uvádzali rovnako všetky základné informácie, teda presný dátum a miesto sobáša, meno a priezvisko, zamestnanie, náboženstvo, vek a bydlisko sobášených, mená a priezviska ich rodičov, ale tiež mená a priezviska a bydlisko svedkov. Osobitne sa uvádzalo prehlásenie snúbencov a občianskeho úradníka o uzavretí sobáša a meno a priezvisko úradníka.⁷⁹

Pri úmrtnej matrike sa vyžadovalo uviesť dátum zápisu, presný dátum, ale i čas doby úmrtia. Meno a priezvisko, zamestnanie, bydlisko a vek zomrelého. K tomuto údaju sa vyžadovalo zapísať aj meno a priezvisko manžela/manželky zomrelého, a to aj v prípade, že dotyčná osoba už nežila alebo bola oficiálne rozlúčená. Okrem toho sa zapisovalo meno a priezvisko rodičov zosnulého, miesto úmrtia a príčina smrti.⁸⁰

Nariadenie ministra vnútra z roku 1906 stanovovalo podmienky a možnosti vystavovania rodinných výkazov,⁸¹ ktoré sa vzťahovali na štátnych matrikárov a rovnako sa to týkalo prípravy štatistických výkazov k pohybu obyvateľstva.⁸²

Vznik Československa znamenal pre matričnú agendu postupné zmeny. Tie sa týkali nielen snahy o zjednotenie matričnej agendy v celom Československu, keďže v západnej časti republiky platilo recipované rakúske právo, na východe uhorské, ale tiež zmien, ktoré nastali v súvislosti s manželským právom. Zmeny v manželskom práve nastali už v roku 1919.

Prelom pre štatistiku prirodzeného pohybu obyvateľstva predstavoval rok 1925, keďže osobitným výnosom ministerstva vnútra došlo k zjednoteniu spravodajskej služby pre štatistiku obyvateľstva.⁸³ Platiť začal 1. januára 1925

⁷⁵ Zák. čl. XXXVI:1904.

⁷⁶ Nar. min. pred. č. 2700/1906 o záležitostiach evidencie matrík a preukazov narodení, úmrtí a manželstiev, ktorá vzniknú u vojenských osôb a četníctva. Upravovali najmä povinnosti veliteľov v prípade nahlasovania úmrtí.

⁷⁷ Zák. čl. XXXVI:1904., §§1-3.

⁷⁸ Tamže, §9.

⁷⁹ Tamže, §10.

⁸⁰ Tamže, §11.

⁸¹ Nar. Min. vnútra č. 80.002/1906.

⁸² Výnos Min. vnútra č. 80.000/1906.

⁸³ Výnos min. vnútra č. 82.985/8 – 1924.

a zrušil predchádzajúce výnosy ešte z rokov 1894 – 1906, ktoré upravovali ohlasovaciu povinnosť a štatistické spracovanie matričných záznamov matrikármi. V českých krajinách sa skončila prax, kedy boli štvrťročné výťahy z matrik posielané štatistickému úradu matričnými úradmi prostredníctvom okresných a zemských politických správ. Nahradené boli individuálnymi sčítacími lístkami odosielanými každý mesiac do 5. dňa priamo Štátnemu úradu štatistickému. Na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi sa tieto lístky používali už v rámci uhorskej štatistickej praxe, pričom od roku 1925 došlo len k rozšíreniu ich obsahu a k vzniku samostatného sčítacieho lístku o legitimizovaní nemanželského dieťaťa.⁸⁴ Súčasťou nových sčítacích lístkov sa zisťovalo aj posledné bydlisko registrovaných osôb. Predchádzajúca prax pre zaradenie jednotlivých pôrodov, úmrtí a legitimácií dieťaťa do obcí, okresov a krajín používala miesto, kde k tejto udalosti došlo bez ohľadu na bydlisko matky, zomrelého alebo legitimizovaného dieťaťa. Len v prípade triedenia sobášov sa ako triediaci znak používalo aj bydlisko nevesty. Od roku 1925 tak boli publikované údaje o pohyboch obyvateľstva uvádzané podľa miesta posledného bydliska.

Údaje o pohybe obyvateľstva boli v medzivojnovom Československu zisťované na základe štyroch sčítacích lístkov, ktoré pravidelne vyplňali a zasielali matrikári.

Pre sobáše sa používal tzv. „oddávkový lístok“, obsahujúci:

1. poradové číslo lístka,
2. meno a sídlo matričného úradu a rok,
3. poradové číslo zápisu,
4. deň, mesiac a rok uzatvorenia sobáša,
5. budúce spoločné bydlisko novomanželov,
6. meno a priezvisko ženích a nevesty,
7. deň, mesiac a rok narodenia ženícha a nevesty,
8. rodinný stav ženícha a nevesty,

U ovdovelých a rozlúčených ženíchov a neviest sa zvlášť zapisovalo:

- A. koľký sobáš uzatvárajú,
- B. kedy začalo vdovstvo alebo stav rozlúčenosti,
- C. koľko detí z predchádzajúceho manželstva žije,
9. rodisko (obec, súdny okres, krajina) nevesty a ženícha,
10. posledné bydlisko (obec, súdny okres, krajina) nevesty a ženícha,
11. štátna príslušnosť nevesty a ženícha,
12. národnosť nevesty a ženícha,
13. náboženské vyznanie nevesty a ženícha,
14. druh povolania nevesty a ženícha,
15. postavenie v povolaní nevesty a ženícha,
16. v prípade, že nemá nevesta vlastné povolanie, aké bolo povolanie a postavenie

⁸⁴ Tamže.

v povolání jej otca, respektíve živitele,
17. bol medzi ženíchom a nevestou príbuzenský vzťah a aký.

Rodný sčítací lístok uvádzal dáta o narodených deťoch:

1. poradové číslo sčítacieho lístku,
2. meno a sídlo matričného (farského) úradu a rok,
3. poradové číslo zápisu,
4. meno a priezvisko dieťaťa,
5. dátum narodenia (deň, mesiac, rok),
6. rodisko (obec, súdny okres, krajina),
7. pohlavie (mužské či ženské),
8. pôvod (manželský či nemanželský),
9. vitalita (narodilo sa živé či mŕtve),
10. kto pomáhal pri pôrode (lekár či pôrodná baba),
11. náboženské vyznanie dieťaťa,
12. kedy rodičia uzavreli sobáš (deň, mesiac, rok),
13. deň, mesiac a rok narodenia rodičov,

V dobe narodenia dieťaťa sa ďalej uvádzal:

14. rodinný stav otca a matky,
15. bydlisko (obec, súdny okres, krajina) otca a matky,
16. štátna príslušnosť otca a matky,
17. národnosť otca a matky,
18. náboženské vyznanie otca a matky,
19. druh povolania otca a matky,
20. postavenie k povolaniu otca a matky dieťaťa,
21. v prípade, že nemala nemanželská matka vlastné povolanie, uviedlo sa povolanie jej otca respektíve živiteľa,
22. koľké dieťa sa narodilo matke,
23. koľko z nich doposiaľ zomrelo,
24. koľké dieťa sa jej narodilo z terajšieho manželstva (po uzatvorení sobáša),
25. kedy sa narodilo jej posledné predchádzajúce dieťa (deň, mesiac, rok),
26. bol pôrod jednoduchý, či narodilo sa dieťa ako dvojča, trojča atď.,
27. žije nemanželská matka s otcom nemanželského dieťaťa v spoločnej domácnosti,
28. nastal pôrod doma, v liečebnom ústave a v ktorom, či inde a kde,

Špecifickým prvkom, ktorý v prirodzenej mene obyvateľstva zisťoval a publikoval v medzivojnovom období štatistický úrad, bola legitimácia nemanželských detí. Od roku 1925 bol k tomuto účelu používaný špeciálny sčítací lístok.

Sčítací lístok o legitimácii dieťaťa obsahoval:

1. poradové číslo sčítacieho lístku,
2. meno a sídlo matričného (farského) úradu a rok,
3. poradové číslo zápisu narodenia v rodnej matrike,
4. dátum záznamu legitimácie (deň, mesiac, rok),
5. dátum uzavretia sobáša rodičov (deň, mesiac, rok),
6. meno (krstné, rodné) a priezvisko legitimizovaného dieťaťa,
7. dátum narodenia (deň, mesiac, rok),
8. rodisko (obec, súdny okres, krajina),
9. pohlavie (či mužské alebo ženské),
10. náboženské vyznanie dieťaťa,
11. terajšie bydlisko dieťaťa (obec, súdny okres, krajina).

Osobitne sa dopĺňali údaje o otcovi a matke dieťaťa:

12. dátum narodenia (deň, mesiac, rok),
13. štátna príslušnosť,
14. národnosť,
15. náboženské vyznanie,
16. povolanie a postavenie k povolaniu otca v dobe legitimácie dieťaťa,
17. povolanie a postavenie k povolaniu matky v dobe narodenia dieťaťa,
18. v prípade, že nemá nemanželská matka vlastné povolanie, uviedla povolanie a postavenie v povolaní jej otca respektíve živiteľa.

V prípade úmrtného sčítacieho lístku sa uvádzalo:

1. poradové číslo sčítacieho lístku,
2. meno a sídlo matričného (farského) úradu a rok,
3. poradové číslo zápisu,
4. meno a priezvisko zomrelého,
5. dátum úmrtia (deň, mesiac, rok),
6. miesto úmrtia (obec, súdny okres, krajina),
7. pohlavie (mužské či ženské),
8. rodinný stav,
9. dátum narodenia (deň, mesiac, rok),
10. rodisko zomretého (obec, súdny okres, krajina),
11. posledné bydlisko (obec, súdny okres, krajina),
12. štátna príslušnosť zomretého,
13. národnosť zomretého,
14. náboženské vyznanie zomretého,
15. druh povolania,

16. postavenie v povolani,
17. základné ochorenie,
18. komplikácie, ochorenia združené a pod.,
19. bezprostredná príčina smrti,
20. išlo o ochorenie nákazlivou chorobou alebo o ochorenie z povolania,
21. druh násilnej smrti (samovražda, úraz, zločin),
22. ktorý lekár liečil zomretého,
23. zistená príčina smrti lekárom,
24. u detí do jedného roku: bolo kŕmené len prírodnou výživou (dojčením), či len umelou alebo zmiešanou ,
25. u detí mladších 10 rokov: pôvod (manželské či nemanželské),
26. u detí a osôb bez vlastného povolania: povolanie a postavenie v povolaní ich živiteľa,
27. u žien: počet všetkých detí (živo i mŕtvo narodených) a koľko z nich je doposiaľ nažive,
28. nastalo úmrtie doma, v liečebnom ústave, či inde a kde.

Inštrukcie pre matričné úrady, ktoré sa vzťahovali na prípravu a vedenie celej matričnej agendy od roku 1925 dávali matrikárovi za povinnosť najskôr vyplňať príslušné sčítacie lístky, kým zapísal údaje do matričných kníh. Zároveň tvorili tieto inštrukcie podrobný návod ako vyplniť jednotlivé lístky. Vo všeobecnosti išlo najmä o definovanie viacerých problematických pojmov, ktoré v tejto dobe boli aktuálne a ich význam sa definoval najmä v období pred vykonaním prvého medzivojnového sčítania obyvateľstva v roku 1921. Išlo tak napr. o definovanie národnosti, náboženstva, určovanie povolania a postavenia v povolaní a pod.

Keďže do matriky narodených mali matrikári zapisovať aj mŕtvonarodené deti, inštrukcia definovala aj mŕtvorodenca. Nemali zaň považovať dieťa (plod) do ukončeného 28. týždňa tehotenstva. Pri mŕtvonarodených deťoch nemal matrikár vyplňať úmrtný lístok.

Pri práci s publikovanými údajmi o pohyboch obyvateľstva v medzivojnovom období je potrebné ešte spomenúť, že výsledky za územie Slovenska, ktoré štatistický úrad publikoval, neboli uverejnené v jednotnej, rovnakej koncepcii. Za roky 1919 – 1927 boli údaje uvádzané za vybrané mestá so zriadeným magistrátom a bývalé municipálne mestá (Bratislava, Košice, Komárno a Banská Štiavnica spolu s Banskou Belou), za okresy a župy, ktoré na Slovensku pracovali od 1. januára 1923. V roku 1928 došlo k zavedeniu nového krajinského zriadenia a k zrušeniu žúp. Zmeny sa týkali aj obsahu pripravovaných výsledkových tabuliek (koncepcia), čo istým spôsobom sťažuje porovnávanie výsledkov.⁸⁵ Výsledky za pohyby v rokoch

⁸⁵ Bližšie pozri publikáciu ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Pohyby obyvateľstva ako základný prameň demografických údajov o obyvateľstve Slovenska v rokoch 1919 – 1950*. Bratislava: MKD, 2024.

1928 – 1930 boli z finančných dôvodov v niektorých ukazovateľoch publikované len súhrnne (napr. aj za celé trojročné obdobie) a zodpovedali územne, napr. len celým krajinám, príp. celorepublikovému súhrnu, a nie okresnej úrovni. Niektoré obmedzenia nastali aj pri publikovaných výsledkoch za povolanie obyvateľstva. Výsledky 30. rokov zasa reflektovali sčasti aj metodiku a klasifikácie sčítania 1930 a rovnako sa začala uplatňovať nová klasifikácia príčin smrti, ktorá vstúpila do platnosti v roku 1930. Tieto skutočnosti je potrebné brať na vedomie, keď analyzujeme, komparujeme a interpretujeme dáta medzivojnového obdobia.

Posledný zväzok pohybov obyvateľstva medzivojnového obdobia, ktorý publikoval výsledky za roky 1934 – 1937, už vyšiel v roku 1941, teda po zániku Československa.⁸⁶ V ďalšom období, po výrazných územných zmenách a vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa slovenskému štatistickému úradu nedarilo spätne podrobne publikovať údaje za pohyby obyvateľstva. V rokoch 1938 – 1945 boli zverejňované len vybrané základné informácie, aj to len na zmenšenom území Slovenska, teda bez zabratých území. Dostupné sú len spomenuté *Štatistické zprávy*, ktoré boli publikované do roku 1943 a spätná rekonštrukcia demografických údajov sa uskutočnila až po skončení 2. svetovej vojny.

Matričná agenda stála aj po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) na medzivojnových základoch a udržala sa aj v povojnovom období, hoci po vojne došlo k zániku funkcie notára a notárskych obvodov na Slovensku, kam zväčša pôvodne matričná agenda patrila.

Literatúra

Téma populačného vývoja Slovenska si už dlhodobo udržiava pozornosť odborných kruhov. Za jednu z prvých ucelenejších prác o populačnom vývoji Slovenska možno považovať publikácie známeho pediatra Alojza J. Churu, ktorý sa zameral predovšetkým na klesajúcu pôrodnosť a plodnosť obyvateľstva Slovenska v kontexte širších spoločenských zmien v 20. a 30. rokoch 20. storočia.⁸⁷ K významným zakladateľom demografického výskumu na Slovensku patril aj Ján Svetoň, ktorý sa venoval otázkam reprodukčného správania obyvateľstva.⁸⁸ Prehľadový charakter vývoja základných demografických procesov podal aj Vladimír Srb, ktorý sa zameral na medzivojnové obdobie.⁸⁹ Na spomenuté práce sme priamo nadviazali

⁸⁶ Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937. In: *Československá statistika sv. 163*, řada XIV., sešit 7. Praha: SÚŠ, 1941.

⁸⁷ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava: Roľnícka osвета, 1936; CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava: Roľnícka osвета, 1938; CHURA, J. Alojz – KI-ZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava: Roľnícka osвета, 1939.

⁸⁸ SVETOŇ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

⁸⁹ SRB, Vladimír. *Obyvateľstvo Slovenska 1918–1938*. Bratislava: Infostat, 2002.

sériou troch publikácií, ktoré sa venovali vývoju sobášnosti, úmrtnosti, plodnosti a celkovej reprodukcie v období medzivojnového Slovenska.⁹⁰

Pri populačnom vývoji na Slovensku vo vojnovom období bolo možné nadviazať na práce starších autorov, ako Jaromír Korčák,⁹¹ Václav Sekera,⁹² Anton Štefánek,⁹³ či Vladimír Srb.⁹⁴ Podrobnejšie a súhrnne sme túto etapu populačných dejín načrtli aj v osobitnej monografii,⁹⁵ kde základ tvorili dostupné dáta zo sčítaní, pohybov obyvateľstva, ale tiež archívne bádanie vo viacerých archívnych fondoch centrálnych a regionálnych inštitúcií.

Osobitné postavenie v oblasti demografického výskumu na Slovensku majú tematické atlasy a k nim prislúchajúce analytické štúdie. Z novších diel možno spomenúť *Historický atlas obyvateľstva Slovenska*, ktorý sa primárne zaoberal demografickými štruktúrami obyvateľstva v 18. – 20. storočí na sídelnej úrovni,⁹⁶ ktorý dopĺňajú viaceré tematicky zamerané monografie.⁹⁷ Demografické procesy v priestore a čase zachytáva aj atlas populačného vývoja Slovenska, zameraný na obdobie konca 19. storočia a 1. pol. 20. storočia.⁹⁸ Atlas zobrazuje regionálny vývoj demografických procesov.

Osobitne treba spomenúť aj súhrnnú prácu o populačnom vývoji na Slovensku v posledných 100 rokoch,⁹⁹ ktorá sleduje dlhodobé trendy demografického vývoja Slovenska.

⁹⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

⁹¹ Napr. KORČÁK, Jaromír. Pôrozná mňa obyvateľstva za okupácie. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 3, s. 49–51; KORČÁK, Jaromír. Vzestup porodnosti za války. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 5, s. 111–113; KORČÁK, Jaromír. Odhad počtu obyvateľstva na Slovensku. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 6, s. 143–144; KORČÁK, Jaromír. Skryté oslabení československé populácie. In: *Statistický zpravodaj*, r. IX., 1946, č. 1, s. 1–3.

⁹² Napr. SEKERA, Václav. Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 2. Domácnosti a rodiny. In: *Československá statistika* sv. 151, Praha, 1938.

⁹³ ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie Slovenska: Slovenská vlastiveda III*. Bratislava, 1944.

⁹⁴ SRB, Václav. Porodnost v Československu a v cizině za války 1939–1945. In: *Statistický zpravodaj*, r. X., 1947, č. 2., 33–34.

⁹⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945*. Bratislava: MKD, 2016.

⁹⁶ ČÉPLÖ et al. *Historický atlas obyvateľstva...*

⁹⁷ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1940*. Bratislava : Infostat, 2009; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919–1940*. Brno: Tribun EU, 2012; TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Prehľad vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18.–1. pol. 20. storočia*. Bratislava: MKD, 2017.

⁹⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Historický atlas populačného vývoja Slovenska (koniec 19. – 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: MKD, 2024.

⁹⁹ ŠPROCHA, Branislav a Pavol TIŠLIAR. *100 rokov obyvateľstva Slovenska : od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: MKD, 2018.

Cirkevný a civilný sobáš, rozvod a rozluka v manželskom práve na Slovensku na konci 19. storočia a jeho úpravy v medzivojnovom období

Počiatok reprodukčného procesu obyvateľstva je v kresťanskom prostredí spravidla viazaný na uzavretie manželského zväzku. Typické preň bolo, že prakticky až do 19. storočia patrila celá oblasť manželských záležitostí v Uhorsku takmer výlučne k cirkevnému, kanonickému právu. Platila tu zásada dobrovoľnosti, dobrovoľného súhlasu oboch sobášených a nerozlúčiteľnosti už uzatvoreného manželského zväzku.¹⁰⁰

Pre formovanie manželského práva v Uhorsku boli zásadné predovšetkým spoločenské a hospodárske zmeny, ktorých počiatky siahali do prvej polovice 19. storočia a viedli napokon aj k radikálnejším úpravám zásad a formy vstupu do manželstva. Zmeny v spoločnosti, ktoré svojim spôsobom naštartovala najmä revolúcia 1848/1949 sa netýkala len postupnej likvidácie stredovekých prežitkov fungovania spoločnosti (napr. rušenie poddanstva a z nich plynúcich povinností, majetkové zmeny vlastníctva, industrializácia a pod.), ale tiež nástup liberálnejších myšlienok, ktoré sa začali pretavovať do myslenia najmä uhorskej politickej a vzdelanostnej špičky. Cirkev predstavovala v spoločnosti konzervatívny prvok. Počnúc francúzskou revolúciou na konci 18. storočia, nástupom sekularizácie a vyzdvihovania občianskej spoločnosti sa tieto myšlienky šírili Európou a už začiatkom 19. storočia nachádzali živnú pôdu aj v strednej Európe. Vlna liberalizmu, ktorá sa prejavovala v 2. pol. 19. storočia, ale aj nespokojnosť v spoločnosti napokon viedla k myšlienkam civilného sobáša a možnosti realizovať civilný rozvod aj v Uhorsku.¹⁰¹

Manželstvo a cirkev

V oblasti manželského práva, ktoré sa po dlhý čas opieralo o zvykové právo a miestne tradície, z ktorých mnohé pretrvali až do súčasnosti, sa postupne vymedzili hlavné prekážky brániace uzavretiu manželstva. Tieto prekážky mali slúžiť ako prevencia pred budúcimi komplikáciami, najmä snahou o anulovanie už uzavretého manželského zväzku. Okrem prirodzených dôvodov, ako je priame príbuzenské spojenie či už existujúce manželstvo, medzi tieto prekážky patrili aj minimálny vek, telesná nespôsobilosť (napr. impotencia), kňazský stav, rehoľný sľub (celibát), nedobrovoľný súhlas, únos, omyl, náboženské rozdiely a iné. Preventívnu funkciu zohrávali v príprave na sobáš verejné ohlášky, ktoré sa konali trikrát pred plánovaným sobášom a poskytovali priestor na vznášanie námietok

¹⁰⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Náčrt vývoja sobášnosti..., s. 14.

¹⁰¹ KLABOUCH, Jiří. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis, 1962, s. 152.

voči pripravovanému manželstvu.¹⁰² Cirkev považovala manželstvo za výlučne svoje pole pôsobenia, čo sa utvrdilo najmä po vyhlásení manželskej sviatosti v 16. storočí.

Formujúce sa manželské právo výrazne ovplyvnila reformácia, ktorá sa v 16. storočí rozšírila najmä v strednej Európe, a následná protireformácia. Reformácia spochybnila sviatostnú podstatu manželstva a hovorila o manželskej zmluve.¹⁰³ Spochybnená bola aj jeho nerozlučiteľnosť a neuznávala ani celibát ako prekážku uzavretia manželstva. Zástancovia reformácie presadzovali, aby manželské záležitosti riešili svetské súdy, nie cirkev. Naopak, protireformácia vedená rímskokatolíckou cirkvou zotrúvala na tradičných zásadách. Reakciou katolíckej cirkvi bolo posilnenie formálnych náležitostí manželského zväzku, ako to stanovili závery Tridentského koncilu (1545–1563). Manželstvo bolo oficiálne vyhlásené za sviatosť, ktorú bolo možné platne uzavrieť len za prítomnosti kňaza a svedkov. Tomuto poňatiu zodpovedala aj trestnoprávna prax: okrem existencie cirkevných manželských súdov, ktoré dohliadali na dodržiavanie manželského práva, sa pri porušení manželských záväzkov uplatňovali rôzne tresty, vrátane verejnej potupy, napríklad umiestnením previnilcov na pranier za činy ako cudzoložstvo či smilstvo.¹⁰⁴

Konfesionálne zmiešané manželstvá boli spočiatku striktne zakazované. Neskôr ich bolo možné uzatvárať pomocou dišpenzov, teda povolení, ktoré však rímskokatolícka cirkev podmieňovala záväzkom nekatolíckeho partnera, že deti budú v manželstve vychovávané len v katolíckej viere. Zmiešané manželstvá bolo možné uzavrieť len pred katolíckym kňazom. K prijatiu týchto pravidiel došlo v Uhorsku v období osvietenstva. Za vlády Márie Terézie (1740 – 1780) sa od nekatolíka vyžadoval tzv. manželský reverz, teda písomné vyhlásenie o katolíckej výchove detí. Jej syn, Jozef II. (1780 – 1790), však po vydaní tolerančného patentu túto povinnosť zrušil a rozhodol, že deti v zmiešaných manželstvách budú vychovávané podľa náboženstva otca. Po dovŕšení 18 rokov bola deťom, pochádzajúcim zo zmiešaného manželstva ponechaná možnosť prestúpiť na prípadnú inú vieru.¹⁰⁵ Jozef II. bol v prípade manželského práva pomerne aktívny. Už v roku 1782 vydal patent o zasnubách (č. 73/1782), ktoré nemuseli obligatórne viesť k manželstvu. Upravil tiež ohlášky a v roku 1783 vydal manželský patent (č. 117/1783), ktorým obmedzil právomoci katolíckej cirkvi. Podľa tohto patentu sa manželstvo považovalo za občiansku zmluvu, kontrakt, spadajúci výlučne do

¹⁰² MÚCSKA, Vincent. *Vývoj manželského práva na území Slovenska : Od najstarších čias do konca 20. storočia*. In: *Príručka ku genealogickému výskumu na Slovensku a v slovackákálnom zahraničí*. Martin: SGHS, 2004, s. 26–27, 31.

¹⁰³ ŠTEVČEK, Marek – GREGOR, Martin – MLKVÝ, Matej (eds.). *Lexikón dejín slovenskej súkromnoprávnej terminológie*. Bratislava: UK, 2023, s. 203–2024.

¹⁰⁴ SZEGHYOVÁ, Blanka. Topografia súdnictva: Lokality, objekty, artefakty a symboly mestskej spravodlivosti v ranonovovekom Uhorsku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, vol. 5, 2017, Is. 1, s. 20.

¹⁰⁵ MÚCSKA, Vincent. *Vývoj manželského práva...*, s. 34.

normotvornej právomoci štátu.¹⁰⁶ Po Jozefovej smrti dočasne obnovili povinnosť manželských reverzov a sťažil sa prestup na protestantskú vieru.¹⁰⁷ Zásadné zmeny v manželskom práve nastali potom až v druhej polovici 19. storočia. V platnosti ostala cirkevná jurisdikcia v manželských veciach podľa kanonického práva. Tieto zásady upravoval konkordát z roku 1855, podpísaný Františkom Jozefom so Svätou stolicou.¹⁰⁸

V roku 1868 bol prijatý zákonný článok LIII, ktorý protestantov vyňal spod jurisdikcie katolíckych cirkevných súdov a ich záležitosti začali riešiť svetské súdy. Kľúčovým zlomom sa ale stal nový manželský zákon z roku 1894, ktorý priniesol zásadné reformy a znamenal v Uhorsku unifikáciu manželského práva, keďže tu existovalo viacero (9) konfesijných manželskoprávných systémov.

Manželský zákon z roku 1894

Manželskému zákonu z roku 1894¹⁰⁹ predchádzala intenzívna diskusia, ktorá sa niesla celou druhou polovicou 19. storočia. Ústredným bodom debaty bol najmä charakter manželského zväzku, pričom čoraz častejšie zaznievali požiadavky na jeho civilnú, teda svetskú podobu.¹¹⁰ Výsledkom tejto diskusie bolo prijatie zákona, ktorý spolu s doplňujúcimi normami o náboženskej výchove detí¹¹¹ a vedení štátnych matrik¹¹² zaviedol v Uhorsku povinný civilný sobáš. Tento spôsob uzatvárania manželstva začal platiť 1. októbra 1895.¹¹³ Od tej chvíle bolo manželstvo právoplatné len v prípade, že bolo uzavreté pred štátnym civilným úradníkom a zapísané do štátnej matriky. Takto uzatvorený sobáš zároveň umožňoval aj rozvod, čo prinášalo možnosť opätovného/opakovaného vstupu do manželstva pre osoby, ktorých predchádzajúci manželský zväzok bol oficiálne ukončený. Civilný sobáš síce nebránil následnému cirkevnému obradu, ten však už mal výlučne duchovný a súkromný charakter v rámci náboženskej obce.

Zákonný článok zdefinoval aj prekážky k uzavretiu manželstva. Okrem špecifických skupín, akou bola príbuznosť, jednak v priamej línii, súrodenecká, ale tiež medzi súrodencom a pokrvným potomkom svojho súrodenca, či manžela s pokrvným príbuzným v priamej línii druhého manžela, a to ani po zániku manželstva alebo po vyhlásení manželstva za neplatné. Týkalo sa to, samozrejme,

¹⁰⁶ ŠTEVČEK, Marek et al. (eds.). Lexikón dejín slovenskej..., s. 210–211; HENNER, Kamil. *O uhorskom právu manželskom*. Praha, 1904, s. 4–5.

¹⁰⁷ MŮCSKA, Vincen t. Vývoj manželského práva..., s. 34.

¹⁰⁸ ŠTEVČEK, Marek et al. (eds.). Lexikón dejín slovenskej..., s. 211.

¹⁰⁹ Zák. čl. XXXI:1894 o manželskom práve.

¹¹⁰ MALINIAKOVÁ, Erika. Zákon o manželskom práve a parlamentné rozpravy v Uhorsku v roku 1894. In: *Forum Historiae*, vol. 9, 2015, č. 1, s. 92–109.

¹¹¹ Zák. čl. XXXII:1894 o náboženstve detí.

¹¹² Zák. čl. XXXIII:1894 o štátnych matrikách.

¹¹³ HENNER, Kamil. *O uhorskom právu...*, s. 11.

aj osôb, ktoré už boli v manželskom zväzku. Manželstvo nemohli uzatvárať ani osoby, u ktorých sa zistilo, že usilovali o život riadneho/súčasného manželského partnera.¹¹⁴ Ako nespôsobilí sobáša boli uvádzané aj nedospelé osoby. Tým sa myslelo u muža dosiahnutie veku 18 rokov, u ženy 16 rokov. Boli však povolené výnimky, ktoré mohol udeliť minister spravodlivosti.¹¹⁵ Tu však bola stanovená spodná hranica nespôsobilosti na osoby mladšie ako 12 rokov, keďže týmto osobám chýbala mentálna a fyzická vyzretosť. Okrem toho boli považované za nespôsobilé osoby duševne choré a v opatrovníctve.¹¹⁶

Zánik manželstva nebol síce novým prvkom, keďže za určitých podmienok mohlo zaniknúť aj manželstvo podľa kanonického práva, ale v tomto prípade zákon vytvoril predpoklad pre ukončenie manželstva rozlukou z určitých dôvodov a okolností.¹¹⁷ Zánik manželstva mohol nastať, buď smrťou jedného z manželov alebo súdnym rozhodnutím.¹¹⁸ Tu ale nebolo na voľnom rozhodnutí sudcu, aby zväzok rozlúčil. Zákon totiž jasne definoval prípady (tzv. absolútne dôvody), kedy bolo možné manželstvo rozlúčiť.¹¹⁹ Išlo o cudzoložstvo, neprirodzené ukájanie pohlavného pudu, vedomé uzatvorenie nového sobáša, opustenie manžela, úklady na život, úmyselne zlé zaobchádzanie, ohrozujúce zdravie, odsúdenie manžela k najmenej 5 ročnému trestu alebo trestu smrti. Okrem toho manželský zákon uvádzal aj relatívne dôvody rozluky,¹²⁰ ako vedomé a ťažké porušovanie manželských povinností (napr. urážky na cti, utratenie manželovho majetku, útrapy v manželstve, odopieranie manželských povinností a pod),¹²¹ nemorálny spôsob života (tu vrátane opilstva, život v konkubinate a pod.), zvädzanie dieťaťa, odsúdenie manžela na menej ako 5 rokov.

O rozluku mohol požiadať žalobou len manžel, ktorý bol problematickým správaním druhého manžela (vinníka) priamo dotknutý. Žaloba sa zamietala v prípadoch, keď dotknutý manžel v priebehu procesu odpustil vinníkovi alebo sním súhlasil.

Manželstvo zanikalo vlastne dvomi spôsobmi. Relatívne zanikalo v podobe odluky manželov od stola a lôže. Neznamenalo to však ešte úplný, teda právny zánik manželstva. Odlukou dochádzalo len k faktickému zániku. Inicované bývalo zvyčajne nevinným manželom po dobu trvania rozvodového konania alebo ho určil

¹¹⁴ Zák. čl. XXXI:1894, §§11-13.

¹¹⁵ Tamže, §7.

¹¹⁶ Tamže, §127.

¹¹⁷ HENNER, Kamil. O uhorském právu..., s. 86 a n.

¹¹⁸ Zák. čl. XXXI:1894, §24.

¹¹⁹ Tamže, §§76-79.

¹²⁰ Tamže, §80.

¹²¹ HENNER, Kamil. O uhorském právu..., s. 90-91.

sudca, na dobu 6 až 12 mesiacov.¹²² Úplný zánik manželstva v právnom zmysle nastal po rozhodnutí rozvodového súdu o rozluke, ak existovali neprekonateľné dôvody a nebola možnosť ich zvrátiť, napr. uzmiernením manželov.

Tento právny rámec zostal v platnosti až do zásadných politických a územných zmien po roku 1918, keď zánik Rakúsko-Uhorska viedol k vzniku nových štátov v strednej Európe. Tie si následne začali upravovať manželskú legislatívu podľa vlastných spoločenských a kultúrnych potrieb.

Manželské právo po vzniku Československa

Vznikom Československej republiky sa vytvoril nový štát z území, ktoré predtým patrili Rakúsko-Uhorskej monarchii. Západná časť, Čechy, Morava a Sliezsko, prevzala recepciou normou rakúske právne predpisy, zatiaľ čo Slovensko a neskôr aj Podkarpatská Rus si ponechali uhorské právo.¹²³ S prevzatím rakúskych zákonov sa v západnej časti uplatňovali aj tamojšie pravidlá týkajúce sa podmienok uzavretia manželstva, kde sa sobáše väčšinou uskutočňovali výhradne cirkevným spôsobom a možnosť rozvodu sa týkala iba nekatolíkov.¹²⁴ Na Slovensku zostal v platnosti uhorský manželský zákon z roku 1894, ktorý bol v prvých rokoch po vzniku Československa len upravovaný.

Uhorské predpisy o manželstve boli všeobecne vnímané ako pokrokové a liberálne. Preto sa po vzniku republiky začalo pracovať na návrhoch zákonov, ktorých cieľom bolo nielen zjednotiť manželské právo v celej krajine, ale aj modernizovať legislatívu, najmä v jej západnej časti.

Už na prvom zasadnutí československého parlamentu sa objavila myšlienka civilného sobáša, s ktorou vystúpil Dr. V. Bouček.¹²⁵ Navrhol, aby si snúbenci mohli vybrať medzi cirkevným a civilným sobášom. Dr. J. Stránsky následne predložil aj konkrétny a podrobnejší návrh na úpravu rakúskeho občianskeho zákonníka,¹²⁶ no ešte bez výsledku. Tieto prvé návrhy totiž neboli schválené. Vychádzali však z aktuálnych spoločenských potrieb a upozorňovali na výrazné a zásadné rozdiely medzi jednotlivými časťami Československej republiky v otázke manželského práva.

¹²² LANCZOVÁ, Ingrid. *Dejiny právnej úpravy rozvodov na území Slovenska*. Praha: Leges, 2018, s. 24.

¹²³ Právne systémy boli recipované na základe z. č. 11/1918 Sb. z. a n.

¹²⁴ Dôvodová správa k osnove zákona, ktorým sa menili ustanovenia občianskeho práva o manželskej zmluve, o rozluke a o prekážkach v manželstve <<https://www.nrsl.sk/dl/Browser/Document?documentId=12985>> tlač 298, NZ 1918–1920; tiež MURÁNSKA, Jana. Vývoj rodinného práva po roku 1918. In: *Notitiae iudiciales Academiae collegii aedilium in Bratislava*, roč. 5, 2019, č. 1, s. 79–93; LANCZOVÁ, Ingrid. *Dejiny právnej úpravy rozvodov...*, s. 58.

¹²⁵ <<https://www.nrsl.sk/dl/Browser/Document?documentId=12689>>, 1, NZ 1918–1920.

¹²⁶ <<https://www.nrsl.sk/dl/Browser/Document?documentId=12833>>, 146, NZ 1918–1920.

Zásadné zmeny priniesli až dve neskoršie legislatívne osnovy upravované parlamentným právnym výborom.¹²⁷ Výsledkom bol nový manželský zákon, schválený 22. mája 1919.¹²⁸ Najprv sa jeho pôsobnosť predpokladala len pre západnú časť republiky, keďže východ už mal civilný sobáš a možnosť rozvodu riešené uhorským právom. Napokon však niektoré ustanovenia nového zákona platili pre celé územie Československa.¹²⁹ Jednotný prístup nastal najmä v oblasti uzavretia manželstva, odlišný ale ostal pri zániku manželského zväzku.¹³⁰

Vysvetlenie k návrhu zákona zdôrazňovalo, že civilný sobáš sa mal stať povinný pre všetkých občanov bez ohľadu na náboženstvo. Tento krok bol v dôvodovej správe k návrhu zákona chápaný ako dôležitý posun k oddeleniu štátu od cirkvi a priblíženiu sa právnym štandardom vyspelých krajín. Podľa tvorcov zákona spočívalo manželské šťastie v morálnych hodnotách zväzku, a nie v náboženskom obrade a „cirkevnom požehnaní“.

Zákon č. 320/1919 Sb. z. a n. zaviedol možnosť slobodného výberu formy sobáša, teda fakultatívny spôsob uzatvárania manželstva.¹³¹ Znamenalo to, že manželstvo uzatvorené pred matrikárom malo rovnakú právnu platnosť ako to, ktoré uzavrel kňaz príslušnej cirkvi jedného zo snúbencov. Páry si tak mohli vybrať, či vstúpia do manželstva civilným alebo cirkevným spôsobom. Po prijatí novely v roku 1919 bola síce umožnená aj forma cirkevného sobáša, no právne záväzným sa stal až po jeho zápise do štátnej matriky.¹³² Išlo azda o najvýznamnejšiu zmenu, keďže predchádzajúci uhorský manželský zákon vyžadoval obligatórne civilný sobáš.

Na Slovensku v zásade ostala väčšina ustanovení pôvodného uhorského manželského zákona č. XXXI z roku 1894 naďalej v platnosti, pokiaľ neboli výslovne zrušené alebo nahradené novým zákonom č. 320/1919. K zmene došlo aj pri vedení matrik. V Uhorsku matriky spravovali výhradne civilní matrikári. Nový zákon priznal na Slovensku kňazom opäť právomoc uzatvárať platné manželstvá. Táto kompetencia im bola v roku 1894 odňatá. Vedenie sobášnych matrik sa naplno ustálilo až v roku 1922, kedy minister s plnou mocou pre správu Slovenska vydal nariadenie upravujúce spôsob zápisov do matrik.¹³³

Zákon rozdeľoval podmienky pre uzavretie manželstva na dve kategórie. Prvá skupina zahŕňala prekážky, pri ktorých mohli byť udelené výnimky. Druhá skupina

¹²⁷ <<https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=12985>>, 298, NZ 1918–1920 a <<https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=13694>>, 1007, NZ 1918–1920.

¹²⁸ Z. č. 320/1920 Sb. z. a n., doplnený vl. nar. č. 362/1919 Sb. z. a n.

¹²⁹ <<https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=14085>>, 1398, NZ 1918–1920.

¹³⁰ LANCZOVÁ, Ingrid. Dejiny právnej úpravy rozvodov..., s. 60–61.

¹³¹ *Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu 1848 – 1945 : II. diel 1918 – 1945*. Bratislava: SAV, 1973, s. 133.

¹³² <<https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=14487>>, 1755, NZ 1918–1920.

¹³³ Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 3463/1922 zo dňa 10. marca 1922; Nariadenie MPS č. 12/1919 zo dňa 14. januára 1919 o štátnych matrikách, § 6. In: *Úradné noviny*, roč. I/1919, č. 3–4, s. 3.

predstavovala prekážky, pri ktorých udelenie výnimky nebolo možné. O výnimku mohli snúbenci žiadať iba príslušné správne orgány. Cirkevné dišpenzy, ktoré sa využívali v predchádzajúcom období, ešte pred rokom 1894, nemali právnu váhu. Manželstvo uzavreté výhradne na základe cirkevného povolenia (dišpenzu) tak bolo právne neplatné. Ak kňaz takýto sobáš predsa vykonal, mohol čeliť trestnému postihu, napr. až päťročnému väzeniu, ak zosobášil osobu, o ktorej vedel, že už je v inom manželstve.¹³⁴ Rovnaké sankcie sa vzťahovali aj na civilných sobášiacich úradníkov.

Na Slovensku mal právomoc udeľovať výnimky zo zákonných prekážok župan, teda predstaviteľ správy. Od roku 1924 mohol župan udeľovať výnimky aj v prípadoch, keď jeden zo snúbencov bol cudzinec. Takáto osoba musela doložiť, že jej nový sobáš nie je v rozpore so zákonmi krajiny pôvodu. Výnimku z tejto požiadavky mohol opäť udeliť iba župan.¹³⁵

Jednou zo základných podmienok pre uzavretie manželstva zostalo zverejnenie ohlások. Pri civilnom sobáši bolo potrebné oznámiť ohlášky minimálne päť dní vopred. V prípade cirkevného sobáša sa požadovalo aspoň jedno verejné oznámenie počas nedeľnej bohoslužby. Skrátenie tejto lehoty bolo možné iba vo výnimočných prípadoch, ak na to existoval oprávnený dôvod. Štandardne zákon určoval desaťdňovú lehotu pre občianske sobáše a tri verejné vyhlásenia pre sobáše cirkevné. Povolenie na skrátenie alebo úplné oslobodenie od ohlások mohol na Slovensku udeliť len župan.

So súhlasom župana bolo tiež možné uzavrieť manželstvo prostredníctvom splnomocneného zástupcu. V takom prípade muselo byť v plnej moci jasne uvedené, koho daná osoba zastupuje. Zákon č. 320/1919 zároveň zrušil predchádzajúce ustanovenie, podľa ktorého musela mať osoba, ktorá podľa cirkevných predpisov nemohla uzavrieť manželstvo, na sobáš cirkevné povolenie.

Nový zákon nemenil platnosť starších uhorských predpisov, podľa ktorých boli za dôveryhodné záznamy o narodeniach, manželstvách a úmrtiach uznávané iba štátne matriky.¹³⁶ Ako verejné dokumenty boli akceptované len cirkevné matriky a ich výpisy vytvorené pred rokom 1895, teda pred zavedením štátnej matriky v bývalom Uhorsku.

Úrad ministra ČSR pre správu Slovenska preto nariadil, aby kňazi po vykonaní cirkevného sobáša vyhotovili zápisnicu v dvoch rovnopisoch.¹³⁷ Jeden exemplár si mali ponechať vo vlastnej registratúre spolu s prílohami, druhý mali do troch dní

¹³⁴ Zák. čl. V:1878, §§252, 253, 256 a 257; zák. čl. XXXI:1894, §§122 a 125.

¹³⁵ Z. č. 113/1924 Sb. z. a n., čl. I., ktorým sa zmenil §113 zák. čl. XXXI:1894. Delegovaná kompetencia z ministerstva spravodlivosti.

¹³⁶ Zák. čl. XXXIII:1894, §§1 a 23; nar. Ministra ČSR pre správu Slovenska č. 12/1919 zo dňa 14. januára 1919 o štátnych matrikách. In: *Úradné Noviny I/1919*, č. 3–4, s. 3.

¹³⁷ Nar. Ministra ČSR pre správu Slovenska č. 27/1920/7653 prez. adm. 1919 In: *Úradné noviny II/1920*, č. 14–15, s. 1–2.

zaslať príslušnému úradu, hlavnému slúžnemu v prípade vidieka alebo mešťanostovi v mestách.

Zápisnica musela obsahovať nielen údaje o snúbencoch a svedkoch, ale aj informácie o samotnom kňazovi, ktorý sobáš vykonal, aby bolo možné overiť jeho oprávnenie. Dôraz sa kládol na správne uvedenie rodinného stavu snúbencov a okolností, za ktorých skončilo ich predchádzajúce manželstvo. Napríklad údaje o predchádzajúcich partneroch, ich úmrtí, dátum rozvodu alebo dátum súdneho rozhodnutia o neplatnosti manželstva. Sobáš sa zapísal do štátnej matriky až po schválení zo strany matričného dozoru, ktorým bol najprv slúžnovský, neskôr okresný úrad.

V hlavných rysoch sa nezmenil oproti zákonu z roku 1894 minimálny vek pre vstup do manželstva. Ten ostal stanovený na 18 rokov pre mužov a 16 rokov pre ženy. Ak chceli sobáš uzavrieť mladší, museli získať výnimku od príslušného župana. Avšak osoby mladšie ako 20 rokov potrebovali na sobáš aj súhlas svojich rodičov alebo zákonného poručníka.¹³⁸

Zákon v súlade s tradíciou a platnými predpismi zakazoval manželstvá medzi blízkymi príbuznými. Išlo o prípady priameho pokrvného príbuzenstva (v línii vzostupnej aj zostupnej), medzi súrodencami, medzi jedným zo súrodencov a dieťaťom druhého, alebo medzi manželom a príbuznými druhého manžela v priamej pokrvnej línii, a to aj vtedy, ak pôvodné manželstvo zaniklo alebo bolo anulované. Výnimku mohol župan povoliť len v obmedzených prípadoch, napríklad ak išlo o sobáš medzi bratrancami a sesternicami, alebo medzi súrodencom a potomkom druhého súrodenca.

Uzavrieť nové manželstvo nebolo možné, pokiaľ predchádzajúci sobáš oficiálne nezanikol rozlukou alebo nebol vyhlásený za neplatný. Prekážkou mohol byť aj duševný stav snúbenca, najmä ak osoba stratila právnu spôsobilosť. Zákon tiež zakazoval sobáše medzi poručníkmi a poručencami, ako aj medzi adoptívnymi rodičmi a adoptovanými deťmi, hoci v tomto prípade bola možná výnimka udelená županom.

Žena nesmela vstúpiť do nového manželstva skôr než uplynulo desať mesiacov od ukončenia predchádzajúceho manželstva, či už zaniklo rozvodom alebo jeho anulovaním. Táto lehota sa však rušila, ak žena v tomto období porodila. Aj v tomto prípade mohol župan udeliť výnimku.

Uvedené právne predpisy upravovali manželské pomery počas celého obdobia medzi dvoma svetovými vojnami. K ich úpravám došlo v menšej miere v roku 1924, keď sa niektoré právomoci presunuli z ministerstva spravodlivosti na županov. Po zrušení župného zriadenia v roku 1928 prevzal tieto kompetencie okresný náčelník, ktorý stál na čele okresného úradu.¹³⁹

¹³⁸ Z. č. 447/1919 Sb. z. a n. o znížení věku maloletosti, §§1 a 5.

¹³⁹ Pozri bližšie prílohu A. k vl. nar. č. 96/1928 Sb. z. a n.

V medzivojnovom období sa právne ukončenie, teda zánik manželstva označovalo ako rozluka alebo rozlúčenie. Zákon presne určoval, kedy manželstvo zaniká. Okrem úmrtia jedného z manželov, išlo o súdne rozhodnutie o rozluke alebo vyhlásení manželstva za neplatné. V právnej terminológii sa pritom rozlišovalo medzi rozvodom a rozlukou podobným spôsobom ako v uhorskom manželskom práve.

Rozluka mohla nastať len na základe rozsudku súdu. O jej udelenie mohol požiadať niektorý z manželov, ak druhý spáchal cudzoložstvo, sexuálne delikty proti prírode, neplatne vstúpil do nového manželstva, opustil manžela (manželku) a minimálne šesť mesiacov s ním nežil v spoločnej domácnosti, alebo mu fyzicky ublížil. Ďalšími dôvodmi boli napríklad odsúdenie na smrť, väzenie, kde stačili 3 roky, pokus o zvädzanie dieťaťa v domácnosti alebo vedenie nemravného života. Išlo teda podobné pravidlá ako v predchádzajúcom zákone. Na Slovensku neplatili v rozvodovej praxi ako dôvody, tzv. hlboký rozvrat manželstva a neprekonateľný odpor, ktoré obsahovala novela manželského zákona z roku 1919. Táto časť totiž platila pre západnú časť republiky.¹⁴⁰ V zásade tak ostali v platnosti na Slovensku pravidlá nastavené v období pred rokom 1918. Zjednotili sa celoštátne len pravidlá vzniku manželstva.

Úpravy v oblasti manželského práva po roku 1895 sa na Slovensku prejavili len postupným, pozvoľným nárastom rozvodov. Tento vývoj nedosiahol ani počas medzivojnového obdobia výraznejší rozsah, keďže ho výrazne ovplyvňovala silná, najmä náboženská viera obyvateľstva a pevne zakorenený spôsob života v kresťanskej rodine. Najmä na slovenskom vidieku vládlo sociálne a kultúrne prostredie, ktoré odmietalo akékoľvek odklony od tradičných rodinných a sociálnych noriem. Rozvod od stola a lôže alebo rozluka boli vnímané ako nezvyčajné a neželané javy, podobne ako postavenie slobodnej matky či narodenie nemanželského dieťaťa. Takéto situácie považovala spoločnosť za morálne neprijateľné a v rozpore s vtedajším katolíckym pohľadom na manželstvo a rodinu. Treba však povedať, že v praxi sa pojmy rozvod a rozluka do značnej miery kryli a aj dobová laická verejnosť na Slovensku termíny rozvod a rozluku chápali v podstate ako totožné.¹⁴¹

Počas 2. svetovej vojny nedošlo k zmenám v manželskom zákone, hoci bola v tomto období aktuálna najmä preferencia cirkevného sobáša. Stále sa udržiaval v platnosti starší uhorský manželský zákon z roku 1894. V povojnovom období došlo k zmene na konci 40. rokov, keď bol prijatý zákon o rodinnom práve,¹⁴² ktorý sa dotýkal aj manželského práva. Upravoval rozvodové práva, keď sa stal jediným dôvodom ukončenia manželstva „hlboký a trvalý rozvratu manželstva z dôležitých

¹⁴⁰ LANCZOVÁ, Ingrid. Dejiny právnej úpravy rozvodov..., s. 66.

¹⁴¹ ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie Slovenska : Slovenská vlastiveda III.* Bratislava, 1944, s. 188.

¹⁴² Z. č. 265/1949 Zb.

dôvodov“.¹⁴³ Rozvrat sa chápal ako porušenie sexuálnych a citových vzťahov, ktoré sa spájali s neprekonateľným odporom.

¹⁴³ LANCZOVÁ, Ingrid. Dejiny právnej úpravy rozvodov..., s. 105.

Sobášnosť

Vstup do manželského zväzku predstavoval pre populáciu Slovenska dlhodobý kľúčový prechod v životných dráhach jednotlivcov. Týkalo sa to v podstate všetkých regiónov, čo potvrdzujú aj nami zhromaždené empirické údaje. Podiel detí narodených mimo manželský zväzok totižto aj napriek určitým priestorovým, či spoločenským rozdielom zostával vo všeobecnosti v celom analyzovanom období veľmi nízky. Väčšina detí sa tak rodila vydatým ženám (aj keď časť z nich bývala počatá ešte pred vstupom do manželstva). Na druhej strane práve slobodné ženy, ktorým sa nepodarilo vydať ani do konca ich reprodukčného obdobia (v demografii 50 rokov) zostávali v drvivej väčšine prípadov aj bez životnej skúsenosti s biologickým materstvom. Z etnologických výskumov¹⁴⁴ vieme, že najmä vidiecke a z konfesijného hľadiska obzvlášť katolícke prostredie sa vyznačovalo silnými vnútornými kontrolnými mechanizmami miestnej spoločnosti, ktoré vytvorili z manželstva jediný akceptovateľný konštrukt legitímneho párového spolužitia muža a ženy s prokreačnou úlohou. Ako ukazujú naše zistenia, do manželstva pritom vstupovala drvivá väčšina mužov a žien. Najmä v spojitosti so ženskou časťou populácie tiež vieme, že svoj manželský debut zažívali v pomerne mladom veku. Práve tieto dve charakteristické črty sobášneho správania boli následne úzko prepojené s procesom rodenia detí. Pri existencii určitých minimálnych medzipôrodných intervalov identifikovaných v populáciách s prirodzenou plodnosťou (bez vedomej regulácie veľkosti rodiny)¹⁴⁵ a prokreatívneho správania nasmerovaného takmer výlučne do manželského zväzku, potom vyšší vek pri vstupe do manželstva mohol významným spôsobom znižovať celkovú realizovanú plodnosť žien. Ako už bolo naznačené, rovnako častejšie staropanenstvo či staromládenectvo oproti priemernej hodnote sa mohlo podpisovať nielen na konečnej plodnosti, ale aj na štruktúre žien podľa parity a najmä zastúpení trvalo bezdetných.

K dôležitým faktorom reprodukcie spojeným so životom v manželstve môžeme tiež zaradiť aj dĺžku plodivého obdobia, ktorú prežila žena v manželskom zväzku. V analyzovanom období vzhľadom na nepriaznivé úmrtnostné pomery išlo predovšetkým o to, kedy došlo k ovdoveniu, resp. to ako rýchlo a či vôbec sa žene podarilo opätovne vydať. Ako ukazujú naše zistenia (pozri nižšie), práve v spojitosti

¹⁴⁴ Bližšie napr. BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia (eds.). *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997.

¹⁴⁵ K problematike prirodzenej plodnosti pozri napr. HENRY Louis. Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique / Review of the International Statistical Institute*. 1953, 21, 3, s. 135–151; HENRY Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, 1961, 8, 2, s. 81–91; HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fécondité naturelle. In: *Population*, 1964, 19, s. 485–514.

s sobášom ovdovených žien bola situácia na Slovensku pomerne komplikovaná a ich šance na opakovaný sobáš boli výrazne nižšie, ako v prípade vdovcov. Až po druhej svetovej vojne s významným poklesom úmrtnosti a nárastom rozvodovosti sa význam ovdovenia ako rušivého faktora reprodukcie významne znížil a jeho miesto zaujalo práve legislatívne ukončenie manželského zväzku.

Z historického hľadiska pri určitom zovšeobecnení a zanedbaní niektorých výnimiek a prechodných stavov môžeme v európskom priestore hovoriť na konci 19. a začiatku 20. storočia o dvoch systémoch sobášneho správania.¹⁴⁶ Tie od seba oddeľovala pomyselná línia tiahnuca sa od Petrohradu po Terst. Pri detailnejšom pohľade hranica prechádzala moravsko-slovenským pomedzím. Územie Slovenska tak bolo klasifikované ako oblasť s tzv. neeurópskym¹⁴⁷ sobášnym správaním. Typickým pre neho bol veľmi skorý vstup do manželstva a súčasne veľmi nízky podiel mužov a najmä žien bez skúseností s manželským životom na konci reprodukčného obdobia.¹⁴⁸ Špecifickosť sobášneho správania populácií na východ od spomínanej línie v komparácii s krajinami na jej sever-západnej strane prezentujú aj nasledujúce dva obrázky 1 a 2. Prezentujú, zvlášť pre mužov a ženy, indikátor SMAM a podiel osôb, ktoré zostali slobodné vo veku 50 rokov. SMAM (*singulate mean age at marriage*) vyjadruje priemerný počet rokov, ktoré osoba prežila ako slobodná od svojho narodenia až po vstup do prvého manželského zväzku. Vo svojej podstate tak ide o indikátor prezentujúci časovanie sobášnosti slobodných.

U mužov sa na konci 19. a začiatku 20. storočia najskôr prvýkrát ženili muži žijúci v Srbsku (okolo 23 rokov), v Bulharsku, Sovietskom zväze a v Rumunsku (24 – 25 rokov). Slovensko spolu s Poľskom a Maďarskom dosahovalo hodnoty SMAM v rozmedzí 26 – 27 rokov. Celkom opačná situácia pritom však bola v Taliansku, kde priemerný počet rokov prežitých bez skúseností s manželstvom sa dostal až takmer na úroveň 33 rokov. Nad hranicou 30 rokov sa nachádzali aj niektoré ďalšie krajiny západnej (Írsko) a severnej Európy (Švédsko, Island).

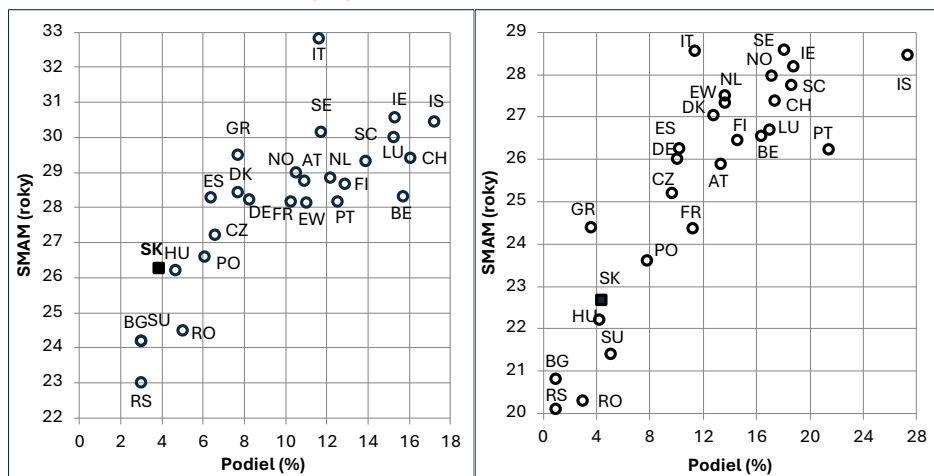
Veľmi podobný obraz je možné identifikovať aj u žien. Ako najmladšie sa v priemere prvýkrát vydávali ženy v Srbsku, Bulharsku a Rumunsku, ktorých SMAM sa pohyboval v rozmedzí 20 – 21 rokov. O niečo vyššie hodnoty dosahoval v Sovietskom zväze. Nízky priemerný počet rokov, ktoré prežila žena ako slobodná, identifikujeme však aj v Maďarsku a na Slovensku (22 – 23 rokov). Jednoznačne najdlhšie odkladali manželské štarty ženy na severe Európy (Island, Švédsko), v západnej Európe (Írsko), ako aj na juhu (Taliansko), kde SMAM prekračoval hranicu 28 rokov.

¹⁴⁶ Bližšie pozri HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101–143.

¹⁴⁷ Autor tejto klasifikácie, John Hajnal, pre určité zjednodušenie používa označenie európsky model sobášneho správania pre krajiny na západ od tejto línie.

¹⁴⁸ Bližšie pozri napr. LIVI-BACCI, Massimo. *Populace...*, s. 124.

Okrem špecifického časovania začiatku manželských dráh obrázky 1 a 2 tiež potvrdili pomerne úzke prepojenie medzi hodnotami SMAM a celkovým podielom slobodných osôb po skončení reprodukčného obdobia. Platí, že v populáciách s veľmi skorým vstupom do prvého manželstva boli vytvorené podmienky aj na takmer univerzálne rozšírený sobáš. Podiel tzv. trvalo slobodných mužov sa v spomínaných krajinách juhovýchodnej a východnej Európy pohyboval na a pod hranicou 5 %. To však do značnej miery platilo aj o mužoch na Slovensku a vôbec v strednej Európe (pozri Maďarsko, Poľsko, Česko). Vo viacerých krajinách ležiacich na západ od línie Petrohrad – Terst však podiel trvalo slobodných mužov prekročoval hranicu 10 % a v Írsku, na Islande, Švajčiarsku, Belgicku, Luxembursku dokonca dosahoval hodnoty vyššie ako 15 %.

Obr. 1 a 2: Podiel slobodných mužov (vľavo) a žien (vpravo) vo veku 50–54 rokov a priemerný vek pri prvom sobáší (SMAM) vo vybraných krajinách Európy na začiatku 20. storočia

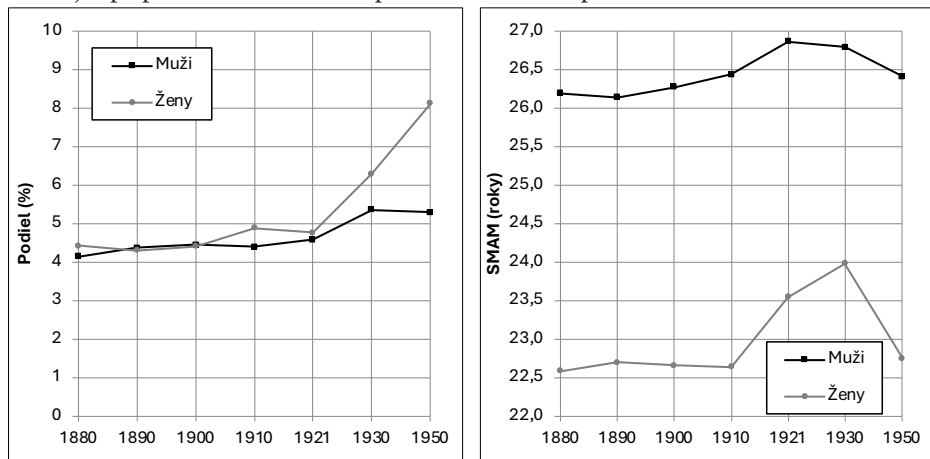
U žien bol najnižší podiel trvalo-slobodných zaznamenaný na prelome 19. a 20. storočia predovšetkým v juhovýchodnej Európe (v Srbsku, Bulharsku, Rumunsku a Grécku), kde bez skúseností so životom v manželstve bolo menej ako 4 % osôb. Len o niečo vyšší podiel identifikujeme v Sovietskom zväze, Maďarsku a na Slovensku. Naopak najvyššie zastúpenie slobodné ženy vo veku 50 – 54 rokov dosahovali na Islande (viac ako 27 %) a v Portugalsku (20 %). Tesne pod hranicou jednej pätiny sa nachádzali tiež niektoré ďalšie štáty severnej (Švédsko, Nórsko) a západnej Európy (Írsko, Škótsko, Švajčiarsko, Belgicko, Luxembursko).

Model skorej a takmer univerzálnej sobášnosti sa na Slovensku udržiaval v podstate až do konca analyzovaného obdobia v polovici 20. storočia. Potvrdzujú to aj nasledujúce empirické údaje prezentované na obrázkoch 3 a 4. Podiel trvalo

slobodných s výnimkou rokov 1930 a 1950 ani raz neprekročil hranicu 5 %. Určitý nárast najmä u žien v týchto rokoch môžeme spájať s určitými problémami na sobášnom trhu, ktoré vznikli v dôsledku absencie vekovo príbuzných potenciálnych ženíchov v dôsledku prvej a druhej svetovej vojny, či migrácie do zahraničia alebo českých krajín v medzivojnovom období.

Najmä spomenutý nedostatok potenciálnych ženíchov po prvej svetovej vojne prispel k určitému nárastu SMAM u žien z pôvodných niečo viac ako 22,5 roka až na takmer 24 rokov. Po druhej svetovej vojne však opätovne došlo k návratu na úroveň, ktorú ženy na Slovensku dosahovali ešte v období existencie Uhorska.

Rovnako u mužov sa model sobášnosti vyznačoval pomerne stabilným načasovaním manželských štartov. Výnimkou bolo do určitej miery medzivojnové obdobie. Aj keď určitý nárast hodnôt SMAM môžeme identifikovať už na začiatku 20. storočia, išlo o málo dynamický proces, ktorý čiastočne zrýchlili až negatívne podmienky, ktoré sa v spoločnosti pre uzavretie manželstva sformovali počas prvej svetovej vojny. Tie prispeli k odloženiu manželských štartov, a preto v rokoch 1921 a čiastočne aj 1930 dosahovali hodnoty SMAM 26,8 – 26,9 roka. Do roku 1950 však aj v prípade mužov došlo k poklesu a návratu pod hranicu 26,5 roka.

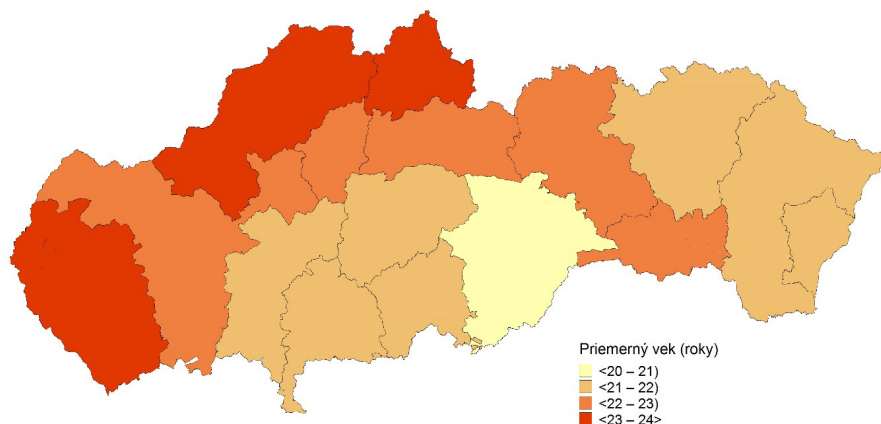

Obr. 3 a 4: Podiel slobodných mužov a žien na konci reprodukčného veku (vľavo) a priemerný vek pri sobáši (SMAM) (vpravo) na Slovensku v rokoch 1880–1950

Skoré načasovanie manželských štartov na Slovensku môžeme prostredníctvom výsledkov sčítaní ľudu 1880 – 1910 a z nich konštruovaného indikátora SMAM identifikovať aj na regionálnej úrovni. Ani v jednej župe v tomto období priemerný počet rokov, ktoré žena prežila ako slobodná do svojho vydaja neprekročil hodnotu 25 rokov. Súčasne je z nasledujúcej série obrázkov 5 – 8 tiež zrejmé, že na Slovensku existovali nezanedbateľné priestorové diferencie v časovaní prvých sobášov. Zaujímavosťou pritom je pomerne významná stabilita tohto geografického

obrazu naprieč časom. V podstate bez ohľadu na rok sčítania ľudu, neskôr do manželstva vstupovali slobodné ženy zo žúp ležiacich v prihraničných oblastiach na západe, prípadne severe Slovenska. Išlo predovšetkým o Bratislavskú, Trenčiansku a Oravskú župu. K nim sa v roku 1900 ešte pripojila Turčianska župa. V nich sa hodnota SMAM pohybovala v rozmedzí 23 – 24 rokov. V intervale 22 – 23 rokov sa v analyzovanom období rokov 1880 – 1910 pohybovala tiež väčšina celkov ležiacich v ich tesnej blízkosti, ako aj v niektorých župách na severe východného Slovenska (Spišská, Šarišská župa). Jednoznačne najskôr do manželstva vstupovali slobodné ženy na juhu stredného Slovenska a v župách na krajnom východe. Obzvlášť nízky počet priemerných rokov, ktoré žena prežila do svojho vydaja na konci 19. a začiatku 20. storočia ako slobodná, registrujeme v Gemersko-malohontskej a Novohradskej župe. Hodnota SMAM sa tu pohybovala v rozmedzí 20 – 21 rokov.

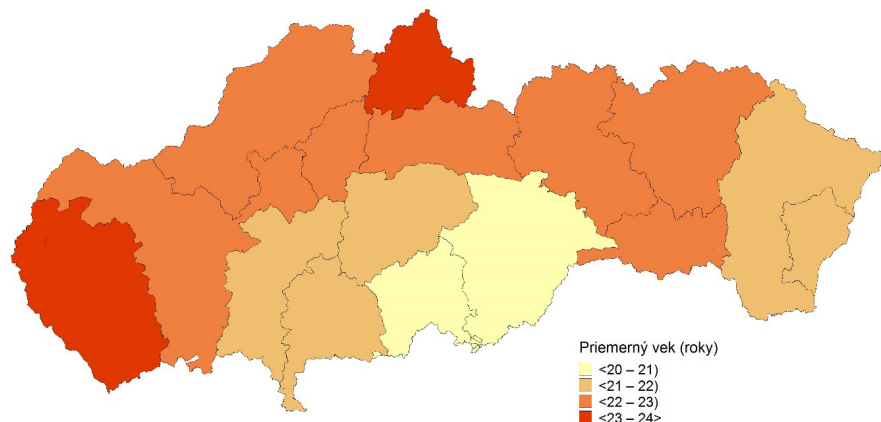
Obr. 5: SMAM v župách na Slovensku v roku 1880

Zistené priestorové diferencie v časovaní manželských štartov môžeme do určitej miery zasadiť do kontextu celkového rozdelenia európskeho priestoru z hľadiska sobášnych modelov. Ako vo svojej práci identifikoval John Hajnal¹⁴⁹, pomyslená línia medzi Petrohradom a Terstom rozdeľovala Európu na dva základné pomyselné bloky. Vzhľadom na jej geografickú polohu je potom zrejmé, že hranica sa tiahla pomedzím Moravy a Slovenska a teda spomínaná Oravská, Trenčianska a Bratislavská župa susedili s priestorom, ktorý sa vyznačoval neskorším začiatkom vstupu do manželstva.

¹⁴⁹ HAJNAL, John. European marriage pattern..., s. 101-143.

Obr. 6: SMAM v župách na Slovensku v roku 1890

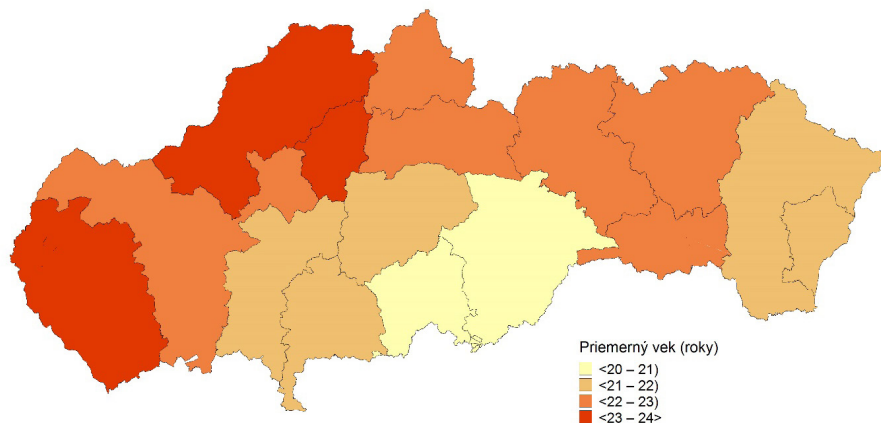

Okrem toho je potrebné do úvahy tiež zobrať špecifický charakter populácie v Bratislavskej župe, kde nezanedbateľná časť obyvateľstva žila v prostredí najväčšieho mesta na Slovensku. V prípade Oravskej a Trenčianskej župy môžeme na druhej strane predpokladať, že oddiaľovanie manželských štartov tu bolo podmienené častejším odchodom za prácou, podomovým predajom, či sezónnymi prácami mužského elementu mimo obec miesta bydliska. Kým v tradičných poľnohospodárskych oblastiach na juhu Slovenska mohol skorý sobáš znamenať vítanú novú mladú pracovnú silu¹⁵⁰, v prípade uvedených žúp na severe stredného Slovenska práve dočasný odchod za prácou, nemožnosť dostatočnej obživy z miestnych primárnych zdrojov nevytváral vhodné predpoklady pre skorší sobáš.

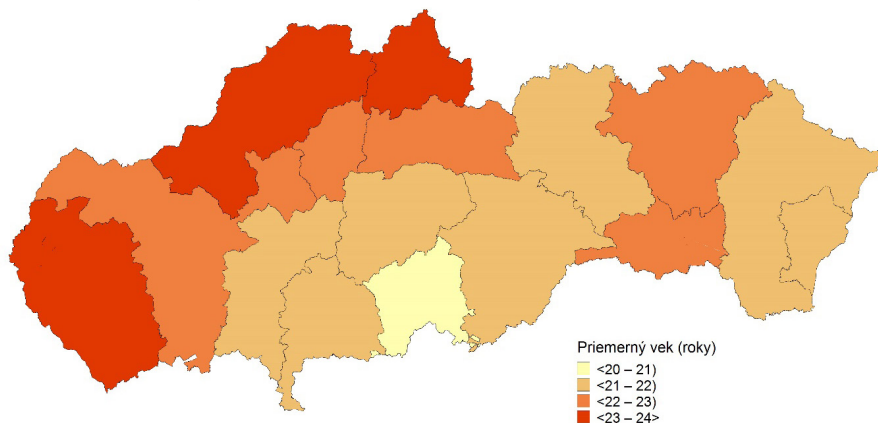
Podiel trvalo slobodných po skončení reprodukčného obdobia predstavuje len nepriamy ukazovateľ intenzity sobášnosti. Samotnú úroveň s akou do manželstva osoby vstupovali môžeme empiricky vyčíslieť za celé Slovensko len od roku 1900, kedy boli publikované údaje o počte sobášov. Z druhej polovice 19. storočia môžeme sobášnosť analyzovať len prostredníctvom dát, ktoré boli každoročne (od roku 1866) prezentované v štatistických ročenkách Uhorského kráľovského štatistického úradu za jednotlivé župy. Keďže ich vymedzenie presne nezodpovedá Slovensku po rozpade Uhorska, budeme pracovať len s tými celkami, ktoré sa v prevažnej miere na ňom nachádzali.

¹⁵⁰ BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: M. Botíková – S. Švecová – K. Jakubíková (eds.). *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997, s. 148–160.

Obr. 7: SMAM v župách na Slovensku v roku 1900

Obr. 8: SMAM v župách na Slovensku v roku 1910

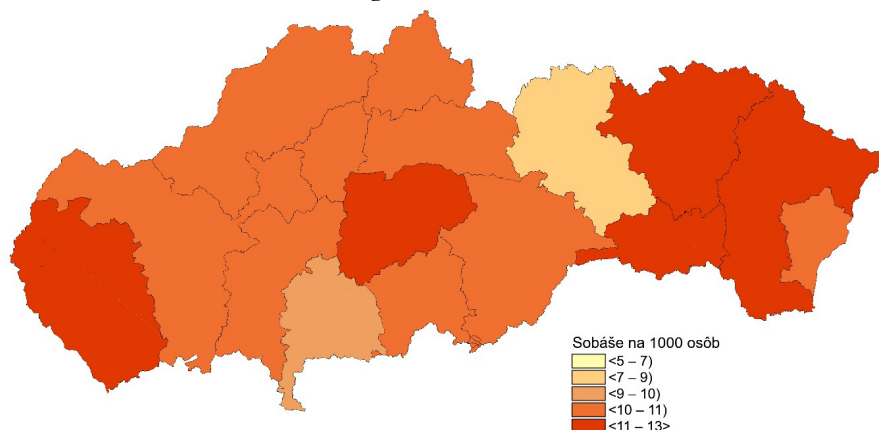

Druhá polovica 60. rokov a 70. roky 19. storočia sa niesli v znamení pomerne výraznej fluktuácie vo vývoji hodnôt hrubej miery sobášnosti v župách zasahujúcich územie Slovenska. Je len veľmi ťažké identifikovať do akej miery sa pod tento vývoj podpísali negatívne javy v podobe cholerovej epidémie, či hospodárskej krízy v 70. rokoch. Vo všeobecnosti sa však dá povedať, že hodnoty hrubej miery sobášnosti mali z dlhodobého hľadiska na Slovensku postupne mierne klesajúci trend. Kým v druhej polovici 60. a na začiatku 70. rokov hrubá miera sobášnosti ešte prekračovala pomerne často hodnotu 10 ‰, v nasledujúcich desaťročiach sa cez túto hranicu už dostala len na začiatku 80. rokov. Na prelome storočí na 1000 obyvateľov pripadalo už len približne 8 – 9 sobášov. Na tejto úrovni sobášnosť na

Slovensku vydržala v podstate až do prvej svetovej vojny. Z hľadiska absolútnych počtov tak s výnimkou roku 1913 (viac ako 27 tis.) vstúpilo do manželstva ročne 21 – 24 tisíc párov.

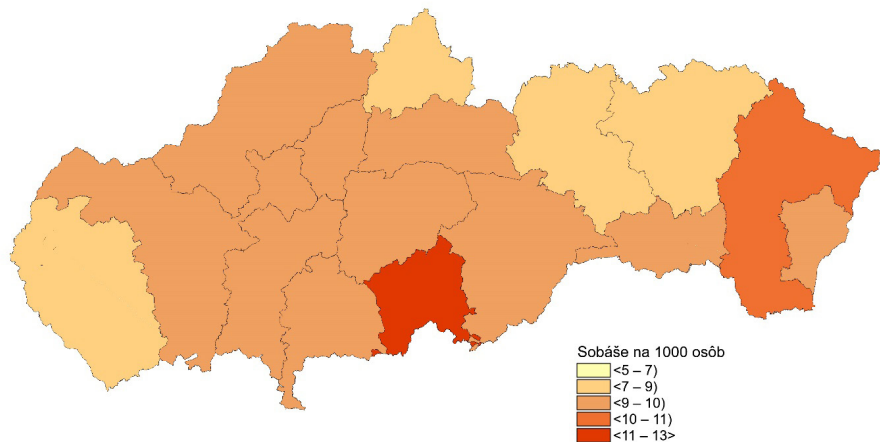
Vysoká sobášnosť na začiatku 70. rokov 19. storočia sa potvrdila aj na úrovni jednotlivých žúp zasahujúcich na územie Slovenska. Nad hranicou 11 sobášov na 1000 obyvateľov sa v tomto období nachádzala väčšina celkov na východe krajiny (Abovsko-Turnianska, Šarišská, Zemplínska župa). Do tejto skupiny však patrila tiež na strednom Slovensku ležiaca Zvolenská a na západe Bratislavská župa. S výnimkou dvoch administratívnych celkov (Spišská a Hontianska župa) však aj ostatné župy dosahovali relatívne vysokú úroveň s akou do manželstva vstupovali muži i ženy.

Obr. 9: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1870 – 1874

Ako signalizoval už vývoj na národnej úrovni, druhá polovica 70. rokov priniesla značnú redukciu sobášnosti. Určitú výnimku predstavovala len Novohradská župa. Keďže v tomto priestore sa predtým sobášnosť nevyznačovala tak vysokou úrovňou, môžeme predpokladať, že išlo o určité oneskorenie oživenia vstupov do manželstva, ktoré sa na Slovensku v prvej polovici 70. rokov prejavilo v takmer všetkých regiónoch. Hodnota hrubej miery sobášnosti sa v rokoch 1875 – 1879 dostala pod hranicu 10 ‰, pričom ešte nižšia bola v Bratislavskej a na severe v Oravskej, Spišskej a Šarišskej župe.

Obr. 10: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1875 – 1879

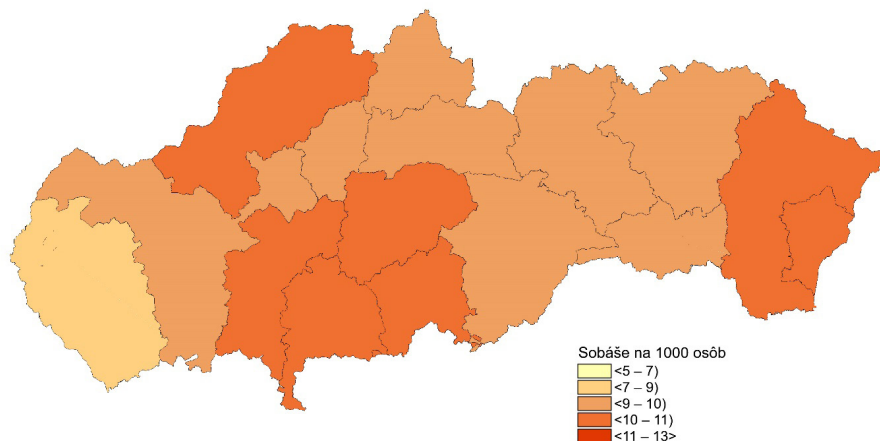

Podobný vývojový trend môžeme identifikovať na regionálnej úrovni aj v 80. rokoch 19. storočia. Prvá polovica priniesla vo väčšine žúp najprv oživenie sobášnosti, aby v druhej bolo možné identifikovať jej redukciu.

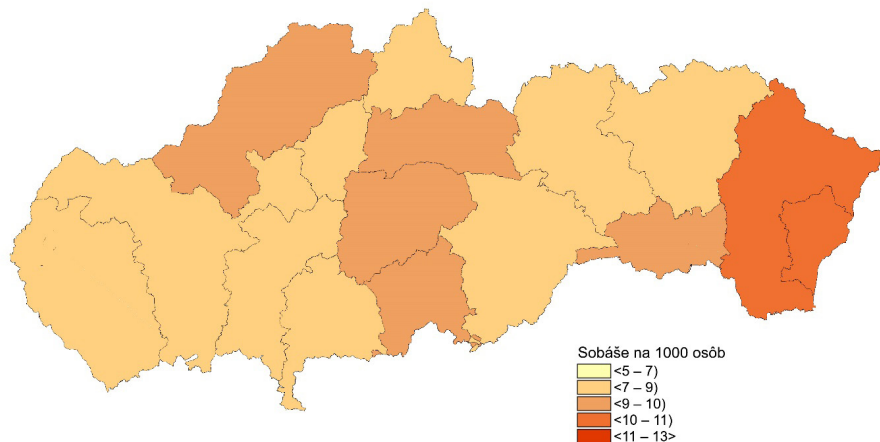
Vyššia sobášnosť sa v prvej spomínanej 5-ročnej perióde týkala predovšetkým žúp na strednom Slovensku (Liptovská, Zvolenská, Novohradská župa), ku ktorým sa pripájala Trenčianska a Tekovská a na východe Zemplínska a Užská župa. Ani v jednej však už hrubá miera sobášnosti nedosahovala také hodnoty ako na začiatku 70. rokov. Najnižšia sobášnosť zotrvala jednoznačne v Bratislavskej župe, kde na 1000 obyvateľov pripadalo v priemere 7 – 9 sobášov.

V rokoch 1885 – 1889 došlo k spomínanej redukcii a do tohto intervalu sa presunula väčšina žúp na západnom Slovensku. Na strednom Slovensku išlo tiež o Oravskú župu, Turčiansku na severe a Tekovskú, Hontiansku a Gemersko-malohontskú na juhu. Na východe Slovenska nízka sobášnosť bola registrovaná len v Spišskej a Šarišskej župe. Výnimkou zostávali práve dve najvýchodnejšie župy Slovenska (Zemplínska a Užská), kde sa hrubá miera sobášnosti udržiavala aj v tomto období v rozmedzí 10 – 11 sobášov na 1000 obyvateľov.

Obr. 11: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1880 – 1884

Obr. 12: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1885 – 1889

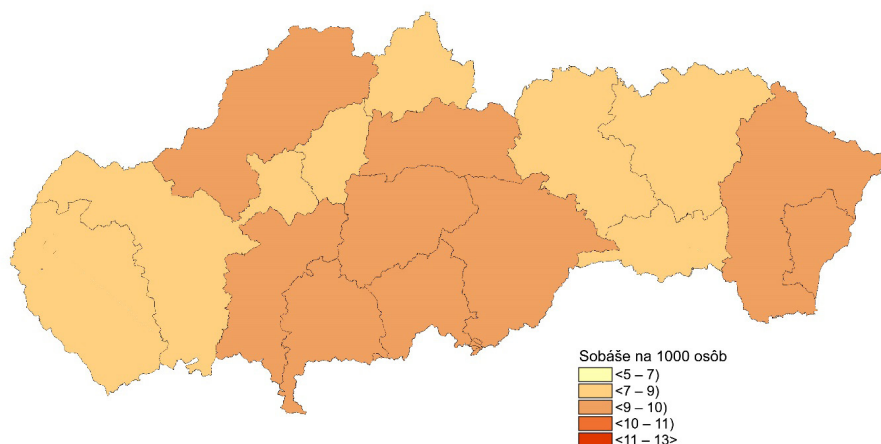

V poslednej dekáde 19. storočia došlo k určitej stabilizácii priestorového obrazu sobášnosti na Slovensku. Súčasne sa na regionálnej úrovni prejavilo postupné pozvoľné znižovanie intenzity sobášnosti. Ani jedna z analyzovaných žúp už neprekračovala hrubou mierou sobášnosti hranicu 10 sobášov na 1000 obyvateľov.

Vyššia sobášnosť (9 – 10 sobášov na 1000 obyvateľov) bola viazaná najmä so stredným Slovenskom (s výnimkou Oravskej a Turčianskej župy) a krajným

východom (Zemplínska a Užská župa). V ostatných celkoch sa sobášnosť pohybovala v rozmedzí 7 – 9 sobášov na 1000 obyvateľov.

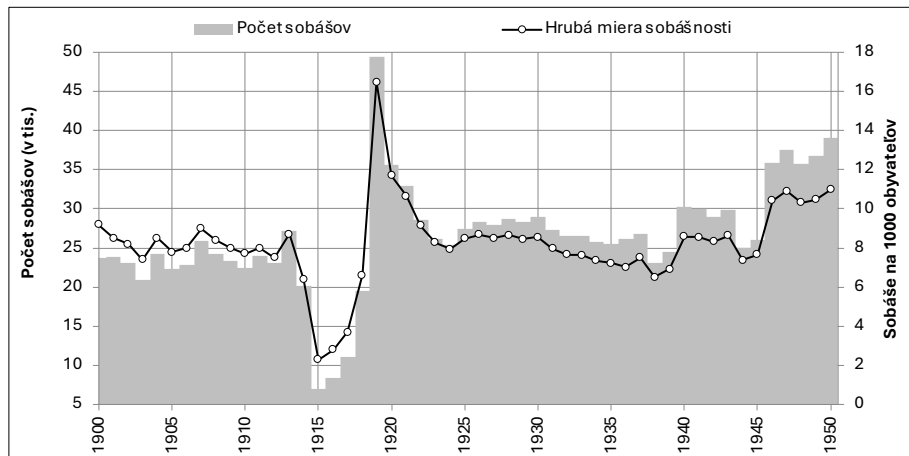
Obr. 13: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1890 – 1894

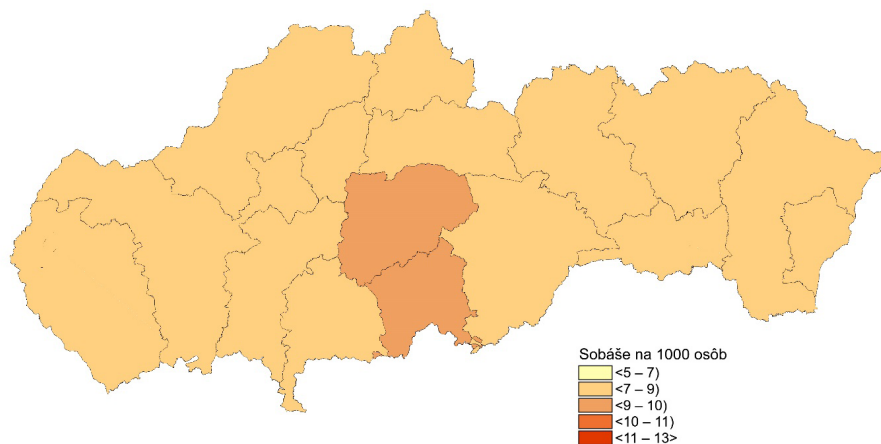
Tento vývoj potvrdili aj hodnoty úhrnej sobášnosti mužov a žien za slovenské župy. Priemerne na jedného muža pripadalo v rokoch 1900–1912 približne 1,3 až 1,5 sobáša a na jednu ženu 1,0 až 1,2 sobáša. U oboch pohlaví pritom bolo možné identifikovať mierny pokles. V kontexte uvedených hodnôt je potrebné si uvedomiť, že na celkovej sobášnosti sa podieľali nielen sobáše slobodných, ale v nemalej miere aj opakované sobáše ovdovených (pozri nižšie).

Na začiatku 20. storočia sa s výnimkou dvoch celkov (Zvolenská, Novohradská župa) hrubá miera sobášnosti dostala vo všetkých župách pod úroveň 9 ‰. Pokles intenzity však pokračoval ďalej a už na konci prvej dekády 20. storočia sa niektoré celky na severe stredného (Oravská) a východného (Šarišská, Spišská) dostali dokonca pod hranicu 7 ‰. Vyššia hrubá miera sobášnosti (9 – 10 ‰) pritom aj v rokoch 1905 – 1909 zostávala len vo Zvolenskej a Novohradskej župe. V predvečer prvej svetovej vojny však aj v týchto regiónoch sobášnosť klesla v dôsledku čoho ani v jednej župe už hrubá miera sobášnosti neprekračovala hodnotu 9 ‰. Veľmi nízka sobášnosť v rokoch 1910 – 1914 zotrvala najmä na severe stredného Slovenska, keď v Oravskej a Turčianskej župe pripadalo na 1000 obyvateľov v priemere len približne 5 – 7 sobášov.

Obr. 14: Vývoj počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti na Slovensku v rokoch 1900–1950

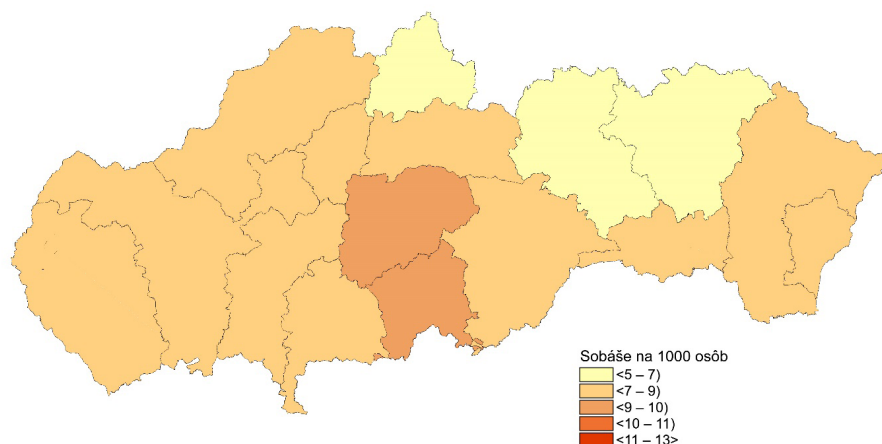
Obr. 15: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1904

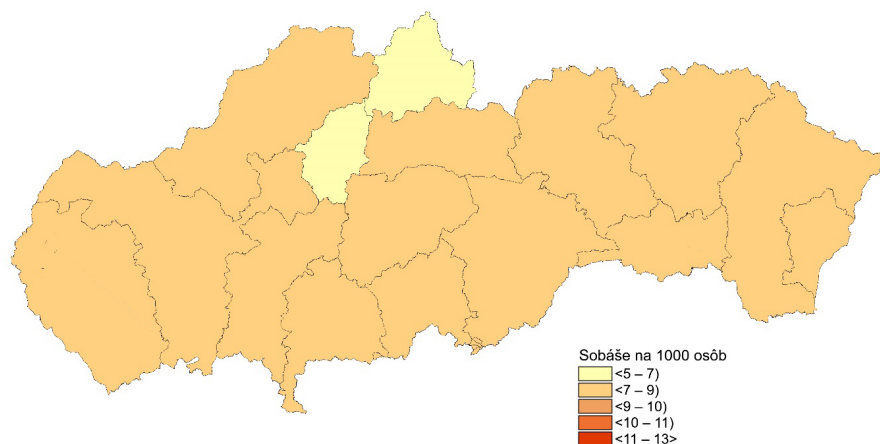
Hlbší pohľad na nastavenie procesu sobášnosti pred prvou svetovou vojnou poskytuje rozloženie jej intenzity s vekom a pohlavím. Maximálna úroveň sobášnosti mužov bola spájaná s vekom 20 – 24 a 25 – 29 rokov. V týchto vekových skupinách sa odohrali viac ako tri štvrtiny z celej jej úrovne v tomto období. U žien mali hlavné slovo predovšetkým vek 17 – 19 a 20 – 24 rokov. V nich sa odohrávalo zhruba až 70 % z celej sobášnosti žien na území slovenských žúp. Z hľadiska časovania tak

takéto vekové rozloženie mier sobášnosti znamenalo, že v priemere do manželstva vstupovali muži vo veku okolo 29,5 až 30,5 roka a ženy okolo 25. roku života.

Obr. 16: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1905 – 1909

Obr. 17: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1910 – 1914

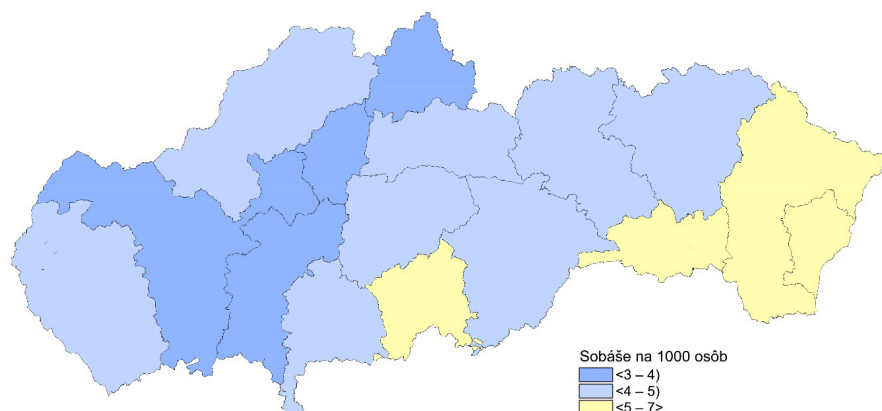

Ďalší vývoj sobášnych pomerov na Slovensku negatívne zasiahla prvá svetová vojna. Mobilizácia, odchod veľkého počtu mladých sobáša-schopných mužov výrazným spôsobom negatívne ovplyvnili možnosti na vstup do manželstva. Počet

sobášov i samotnú intenzitu sobášnosti však nepriaznivo zasiahlo aj zhoršenie životných podmienok. Už prvý rok vojny priniesol na Slovensku dramatický prepád počtu sobášov a hrubej miery sobášnosti. Dno sobášnosť dosiahla v roku 1915, keď do manželstva vstúpilo len približne 7 tis. párov, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo len niečo viac ako 2 sobáše na 1000 obyvateľov. K výraznejšiemu oživeniu sobášnosti však nedošlo ani v roku 1916 a 1917, keď na 1000 obyvateľov pripadali približne 3 – 4 sobáše. Až posledný vojnový rok priniesol väčší nárast. Počet sobášov sa dostal až takmer k hranici 20 tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo necelých 7 sobášov na 1000 obyvateľov.

Nepriaznivé podmienky prvej svetovej vojny, kombinácia absencie mladých mužov, zhoršenie životných pomerov, ako aj vojnové straty, či dočasný prechod frontu na východe Slovenska prispeli v rokoch 1914 – 1918 k výraznej redukcii intenzity s akou do manželstva vstupovali muži a ženy v každej z analyzovaných žúp. Hodnota hrubej miery sobášnosti dosiahla v priemere extrémne nízku úroveň najmä v župách na severe stredného Slovenska (Oravská, Turčianska), ako aj v Trnavskej a Tekovskej župe. Na 1000 obyvateľov tu pripadalo za toto 5-ročné obdobie len približne 3 – 4 sobáše. Vo väčšine ostatných žúp sa sobášnosť pohybovala v rozmedzí 4 – 5 sobášov. O niečo vyššia (5 – 7 ‰) bola len v Novohradskej, Abovsko-Turnianskej a tiež Zemplínskej a Užskej župe.

Obr. 18: Hrubá miera sobášnosti v župách na Slovensku v rokoch 1914 – 1918

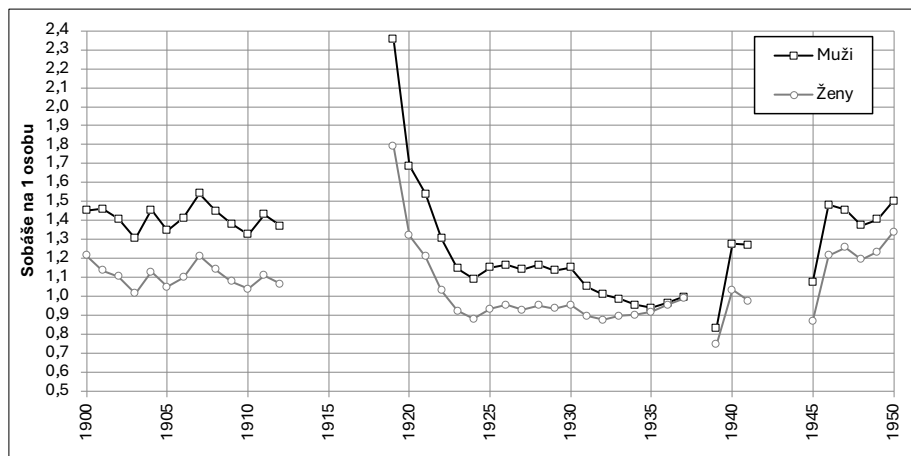
Hlavná kompenzačná fáza za predchádzajúce nepriaznivé obdobie nastúpila v roku 1919. Išlo pritom nielen o realizáciu odložených sobášov slobodných mužov a žien, ale aj snaha o opätovný vstup do manželstva u ovdovených. Vďaka tomu sa počet sobášov dostal na maximum v analyzovanom období. V roku 1919 počet

dvojíc, ktoré uzavreli manželský zväzok totižto výrazne presiahol hranicu 49 tis. sobášov. Hrubá miera sobášnosti tiež dosiahla svoju maximálnu úroveň, keď na 1000 obyvateľov pripadalo približne 16,5 sobáša. Tento pozitívny efekt sa však pomerne rýchlo vyčerpal a nasledujúce roky priniesli pomerne rýchly pokles počtu uzavretých manželstiev i intenzity sobášnosti, a to na približne 8 – 9 ‰. Uvedený trend potvrdili aj hodnoty úhrnnej sobášnosti mužov a žien. Jej hodnoty v roku 1919 dosahovali u mužov takmer 2,4 sobáša a u žien približne 1,8, no už v roku 1923 sa u oboch pohlaví sobášnosť prepadla tesne nad hranicu 1 sobáša (Obr. 19).

Nasledujúce roky v podstate až do konca druhej dekády 20. storočia priniesli stabilizáciu sobášnosti. Môžeme predpokladať, že až zhoršujúce sa životné podmienky v dôsledku hospodárskej krízy na začiatku 30. rokov priniesli opätovné zníženie úhrnnej sobášnosti, či hrubej miery sobášnosti. Vyvrcholenie tejto etapy nachádzame v roku 1935, keď do manželstva vstúpilo len niečo viac ako 25,5 tis. párov. Úhrnná sobášnosť sa u oboch pohlaví dostala k hranici 0,9 sobáša a na 1000 obyvateľov pripadalo len niečo viac ako 7 sobášov. Odznievanie hlavných dopadov medzinárodnej krízy, oživenie ekonomiky najmä vďaka vojenskej priemyselnej výrobe, znižovanie nezamestnanosti, a tým aj zlepšovaniu životných podmienok sa v nasledujúcom krátkom období podpísali pravdepodobne pod určité oživenie. To však bolo veľmi rýchlo prekryté negatívami spojenými s vnútro- i zahranično-politickou krízou, mobilizáciou a následným zánikom Československa. V roku 1938 hrubá miera sobášnosti na Slovensku dosiahla len 6,5 ‰, keďže do manželstva vstúpilo len niečo viac ako 23 tis. párov. Ani v roku 1939 však vzhľadom na pretrvávajúcu neistotu (rozpad Česko-Slovenska, vznik Slovenského štátu, Malá vojna s Maďarskom) nedošlo k výraznejšiemu nárastu sobášnosti. K tomu prispelo v nasledujúcich rokoch až upokojenie politickej situácie, zlepšenie životných podmienok a najmä odstránenie nezamestnanosti spoločne so zlepšovaním populačnej klímy. Okrem toho je potrebné podotknúť, že do reprodukčného veku postupne začali vstupovať aj početné kohorty narodené po prvej svetovej vojne. Na začiatku 40. rokov tak počet sobášov vzrástol na približne 29–30 tis., hrubá miera sobášnosti sa dostala nad hranicu 8 ‰ a úhrnná sobášnosť mužov predstavovala takmer 1,2 sobáša a v prípade žien približne 1,0 sobáš. Pozitívne smerovanie sobášnosti v období druhej svetovej vojny na Slovensku však malo na Slovensku pomerne krátke trvanie. Už v roku 1944 identifikujeme pomerne výrazný medziročný prepád počtu uzavretých manželstiev, ako aj hodnoty hrubej miery sobášnosti. V prvých povojnových rokoch nastúpila určitá kompenzačná fáza, ktorej efekt najmä z pohľadu počtu uzavretých manželstiev zvýraznili početné generácie z 20. rokov. Okrem toho priaznivo pôsobili aj niektoré legislatívne opatrenia, ako napríklad zníženie plnoletosti z 21 na 18 rokov, zavedenie výbavného a novomanželských pôžičiek. Úhrnná sobášnosť sa u oboch pohlaví dostala významne nad hranicu jedného sobáša a ročne do manželstva vstupovalo 35–39

tis. párov, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 10–11 sobášov na 1000 obyvateľov.

Obr. 19: Úhrnná sobášnosť mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–1950

Zaujímavým zistením z hľadiska intenzity sobášnosti bol tiež rodový rozmer existujúcich rozdielov, a to konkrétne dlhodobu pretrvávajúca vyššia intenzita s akou do manželstva vstupovali muži. Určitou výnimkou bola len druhá polovica 30. rokov, keď pravdepodobne zhoršenie hospodárskej situácie prispelo k dynamickejšiemu poklesu v mužskej časti populácie. Pomerne malé rodové rozdiely pozorujeme aj v problematickom roku 1939. V predvojnovom, ako aj povojnovom období (po 1. i 2. svetovej vojne) však boli rodové rozdiely pomerne značné. Čiastočne by sme to mohli vysvetľovať existujúcim nepomerom medzi pohlaviami vo veku najvyššej sobášnosti, keď zahraničná emigrácia, ako aj vojnové straty prispievali najmä u žien k problematickému hľadaniu manželských partnerov. Medzi negatívne aspekty sekundárnej povahy môžeme tiež zaradiť aj pomerne významný nárast počtu mladých vdov počas oboch vojnových konfliktov. Ako si ukážeme nižšie, dôležitým vnútorným determinantom celkovo vyššej sobášnosti mužov na Slovensku bola nielen vyššia pravdepodobnosť, že vstúpia do manželstva ako slobodní, ale aj ich vyššie šance na opakovaný sobáš najmä po ovdovení.

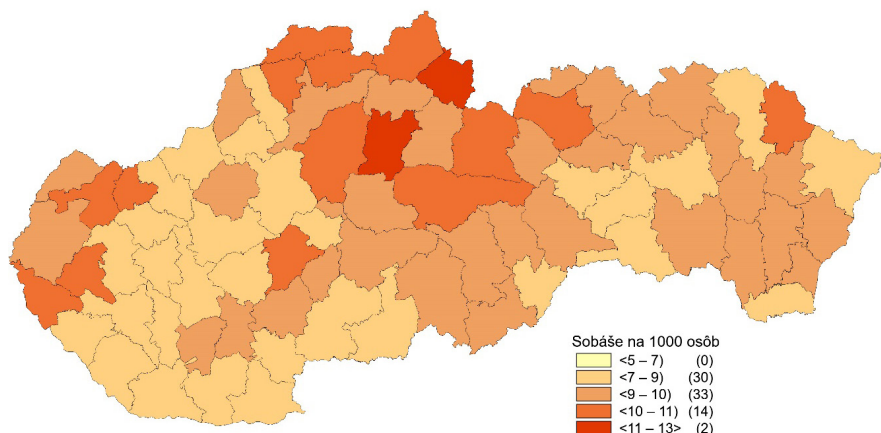
Ako sme uviedli vyššie, po skončení prvej svetovej vojny a vzniku samostatného Československa došlo k spomínanej kompenzačnej fáze. Sobášnosť sa na Slovensku opätovne dostala výrazne nad hranicu 11 sobášov na 1000 obyvateľov. Pozitívny vplyv tohto oživenia však vydržal len pomerne krátko, a preto už na konci prvej polovice 20. rokov sa sobášnosť dostala na svoju „štandardnú“ úroveň. Z priestorového hľadiska však obrázok 20 ukazuje, že naďalej existovali niektoré pomerne významné regionálne rozdiely. Vyššia hrubá miera sobášnosti bola v rokoch 1921 – 1924 spájaná najmä s priestorom severu stredného Slovenska. Išlo

napríklad o súvislý pás okresov tiahnuci sa od Trstenej po Čadcu a Veľkú Bytču. K nim môžeme priradiť v tomto priestore aj okres Ružomberok, Turčiansky svätý Martin, Brezno nad Hronom, či Liptovský Hrádok. Vysoká sobášnosť (10 – 11 ‰) bola tiež identifikovaná v okrese Kežmarok. Na západnom Slovensku išlo najmä o okres Bratislava a prihraničné celky Senica a Myjava.

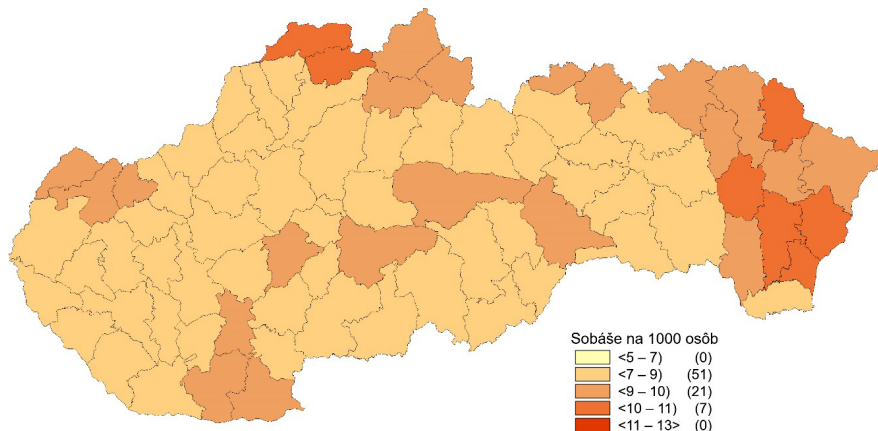
Celkom opačná situácia bola predovšetkým vo väčšine okresov západného (s výnimkou okresov Záhoria) a juhu stredného Slovenska. Pod hranicou 9 ‰ sa sobášnosť v tomto období nachádzala aj v niektorých okresoch východného Slovenska. Išlo najmä o priestor v okolí Košíc a Prešova (okresy Tornaľa, Moldava nad Bodvou, Gelnica, Spišská Nová Ves, Prešov) a tiež niektoré celky na krajnom východe (Stropkov, Snina a Kráľovský Chlmec).

V druhej polovici 20. rokov s vyčerpaním kompenzačnej fázy a stabilizácií sobášneho modelu došlo aj na regionálnej úrovni ku značnému zníženiu intenzity sobášnosti. Rozšíril sa tiež priestor s v podstate priemernou sobášnosťou, keď vo väčšine celkov západného a stredného Slovenska na 1000 obyvateľov v tomto období pripadalo 7 – 9 sobášov. Výnimkou zostal najmä prihraničný priestor na severe stredného Slovenska a na západe malý zhluk okresov Skalica, Senica, Myjava. Mierne vyššia sobášnosť bola aj v niektorých celkoch na juhu západného Parkan, Stará Ďala, Vrátke) a na strednom Slovensku (napr. Nová Baňa, Zvolen, Brezno nad Hronom). Jednoznačne najsúvislejší priestor s vyššou sobášnosťou sa sformoval na východe krajiny. Išlo o pás okresov tiahnucich sa od okresu Bardejov po Trebišov. Výnimkou bol na juhu len okres Kráľovský Chlmec. Vyššiu sobášnosť (9 – 10 ‰) dosahovali tiež dva severné okresy na hraniciach s Poľskom (Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa).

Obr. 20: Hrubá miera sobášnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1921 – 1924

Obr. 21: Hrubá miera sobášnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1925 – 1928

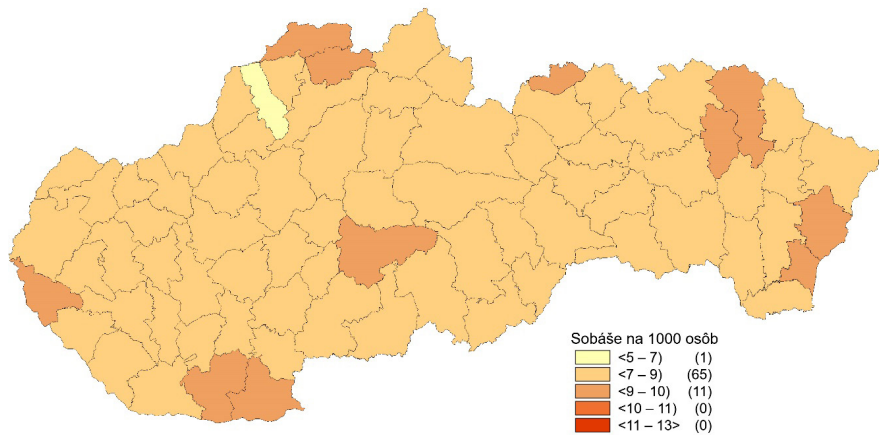

Koniec 20. a začiatok 30. rokov priniesol určité zhoršenie životných podmienok, a ako ukázali aj údaje za celé Slovensko, aj pokles sobášnosti. Potvrdilo sa to aj na regionálnej úrovni, keď došlo k pomerne významnej redukcii priestoru s vyššou sobášnosťou. Až na niektoré výnimky (pozri obrázok 22), v podstate vo väčšine okresov sa hodnota hrubej miery sobášnosti v rokoch 1929 – 1933 pohybovala v rozmedzí 7 – 9 ‰.

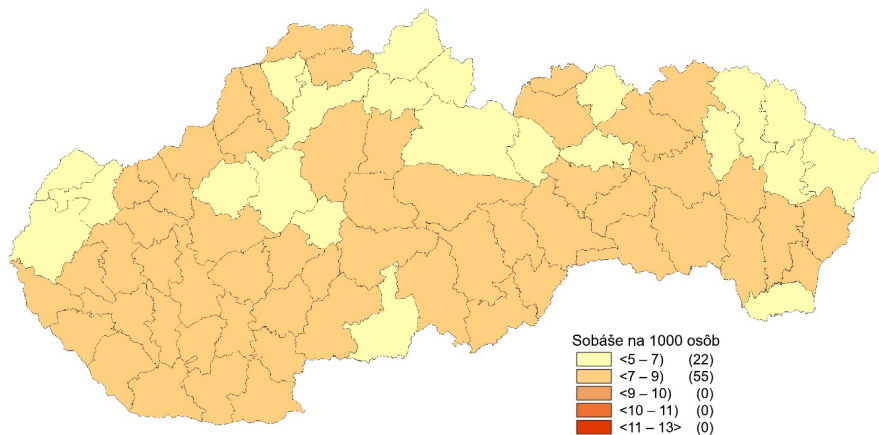
Obdobie posledných 5 rokov existencie Československa, pre ktoré disponujeme údajmi na výpočet hrubej miery sobášnosti, potvrdilo jej klesajúcu úroveň. Až v 22 okresoch zväčša na severe stredného Slovenska, krajnom východe na hraniciach s Poľskom a Podkarpatskou Rusou, ako aj v okresoch na Záhorí sa sobášnosť pohybovala pod hranicou 7 sobášov na 1000 obyvateľov. Do tejto skupiny okresov patrili tiež niektoré celky na strednom Slovensku v oblasti Bánovce nad Bebravou, Prievidza a Kremnica. Na juhu išlo tiež o okres Modrý Kameň a Kráľovský Chlmec.

V období konca 30. a začiatku 40. rokov sa potvrdili niektoré predchádzajúce regionálne diferenciácie. Predovšetkým môžeme vidieť, že nižšia sobášnosť skutočne zostala najmä na severe východného Slovenska v páse okresov od Spišskej Starej Vsi až po Medzilaborce. Rovnako nízke hodnoty hrubá miera sobášnosti dosahovala v priestore okresov stredného Považia (Veľká Bytča, Považská Bystrica, Púchov, Ilava), na ktorý nadväzovali celky Bánovce nad Bebravou, Prievidza a Kremnica. Ďalším, aj keď menším územím s nižšou sobášnosťou v rokoch 1938 – 1942 boli okresy Senica, Myjava a Piešťany. Vo väčšine zostávajúcich okresov sa v tomto období sobášnosť udržiavala v rozmedzí 7 – 9 sobášov na 1000 obyvateľov. Výnimkou bol len mestský okres Bratislava, kde sobášnosť dosahovala výrazne nadpriemernú úroveň.

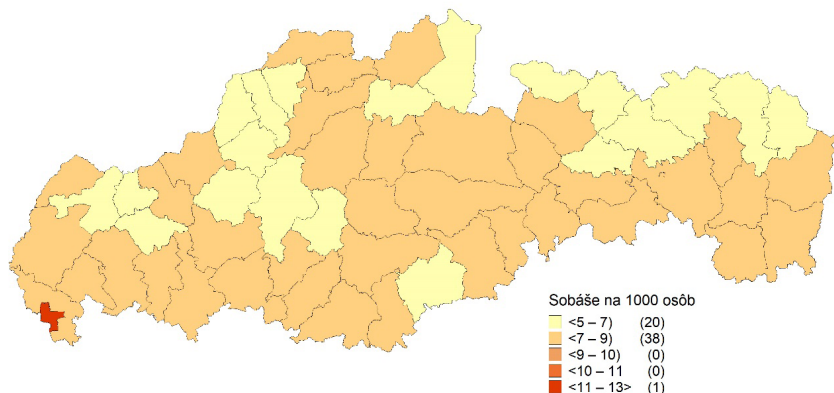
Obr. 22: *Hrubá miera sobášnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1929 – 1933*

Obr. 23: *Hrubá miera sobášnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1934 – 1937*

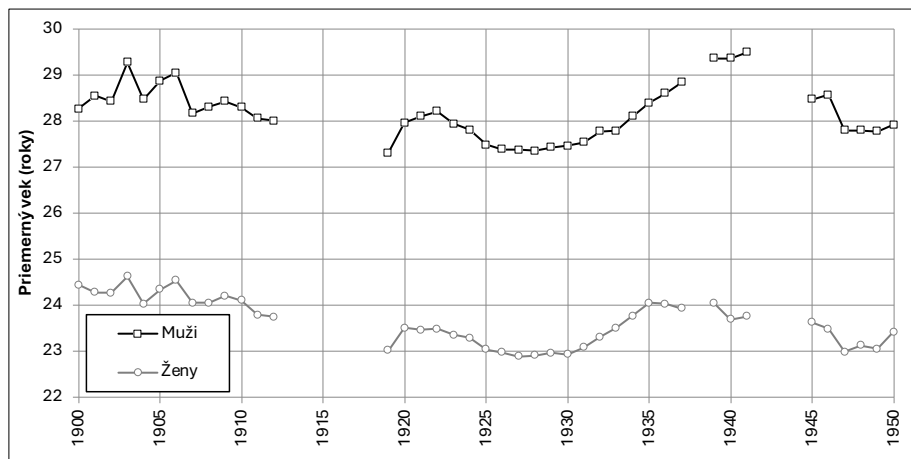
Obr. 24: Hrubá miera sobášnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1938 – 1942

Už výsledky sčítaní ľudu a z nich konštruovaný indikátor SMAM signalizovali, že manželské štarty na Slovensku boli až do polovice 20. storočia skoro načasované. Vývoj priemerného veku mužov a žien pri sobáši bez ohľadu na jeho poradie prezentuje obrázok 25. Konštruovaný bol z vekovo-špecifických mier sobášnosti, čo zvyšuje nároky na vstupné údaje a súčasne teda neumožňuje pokryť celé analyzované obdobie.

Pred prvou svetovou vojnou sa v župách na území Slovenska priemerný vek muža pri sobáši pohyboval v rozmedzí 28 – 29 rokov. U žien mierne klesal a v predvečer svetového konfliktu sa dostal tesne pod hranicu 24 rokov. Môžeme predpokladať, že mierne zvýšenie po prvej svetovej vojne bolo podmienené kompenzačnou fázou, predchádzajúcim odkladaním manželských štartov a tiež špecifickým zložením snúbencov, keď do manželstva častejšie vstupovali vdovci a najmä vdovy. Postupné vyprchanie kompenzačnej fázy prinieslo stabilizáciu sobášneho modelu a tým aj určitý pokles priemerného veku mužov i žien pri sobáši. Opätovný nárast na začiatku 30. rokov sa dá spájať so zhoršujúcou sa sociálnou a ekonomickou situáciou. Zaujímavým zistením pritom je, že proces odsúvania vstupov do manželstva bol dynamickejší a prebiehal dlhšie u mužov. Aj preto na začiatku 40. rokov priemerný vek mužov pri sobáši už výraznejšie prekročil hranicu 29 rokov. U žien sa pritom dostal a stagnoval na úrovni 24 rokov. Spomínaná povojnová kompenzačná fáza, ako aj zníženie plnoletosti pravdepodobne po druhej svetovej vojne priniesli určitú anticipáciu, čo sa premietlo pod pokles priemerného veku pri sobáši pod 28 rokov u mužov a 23 rokov u žien.

Obr. 25: Priemerný vek pri sobášoch mužov a žien na Slovensku v rokoch 1900–1950

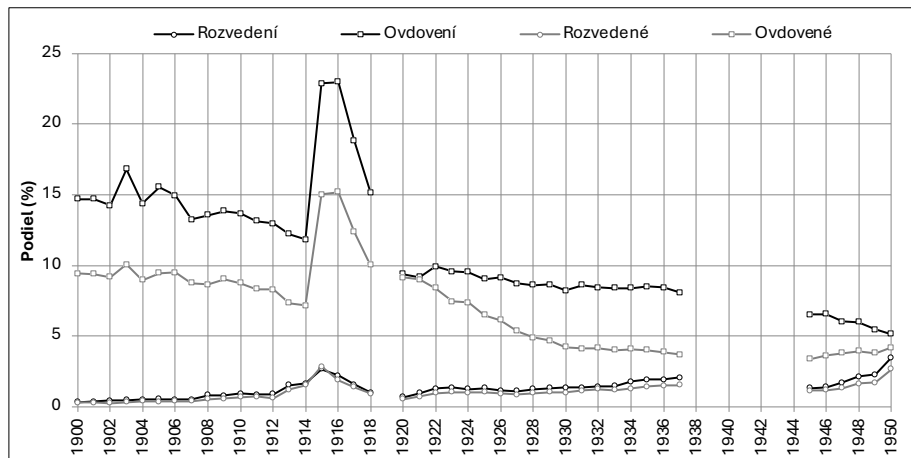

Sobášnosť podľa rodinného stavu

Z dostupných empirických údajov vieme, že na území Slovenska mali dlhodobo prevahu sobáše slobodných osôb. Najmä v 19. a na začiatku 20. storočia však nezanedbateľnú časť vzhľadom na nepriaznivé úmrtnostné pomery v relatívne mladom veku zohrávali aj sobáše ovdovených osôb. Sobáše rozvedených vzhľadom na veľmi nízke riziko rozvodu do polovice 20. storočia v podstate nezohrávali žiadnu významnejšiu úlohu. Z vývojového hľadiska je pritom tiež zaujímavé, že zastúpenie vdov a vdovcov na celkovom počte sobášov malo postupne klesajúcu tendenciu. Vysvetlenie môžeme hľadať v klesajúcom riziku ovdovenia v mladšom veku v dôsledku zlepšujúcich sa úmrtnostných pomerov a predlžovania života. Určitou výnimkou boli len vojnové a povojnové roky, kedy podiel ovdovených u oboch pohlaví dočasne významne vzrástol.

Identifikovaná prevaha slobodných sa prejavila aj na váhe protogamných sobášov. Vzhľadom na klesajúce zastúpenie prípadov, keď aspoň jeden z manželov mal už skúsenosť so životom v manželstve, od začiatku 20. storočia ich zastúpenie rástlo. Dočasne tento trend narušila len prvá svetová vojna a krátke povojnové obdobie. Po druhej svetovej vojne však už obojstranne prvé sobáše v populácii Slovenska predstavovali viac ako 90 % všetkých uzavretých manželstiev.

Obr. 26: Štruktúra sobášov podľa rodinného stavu snúbencov na Slovensku v rokoch 1900–1950

Sobášnosť slobodných

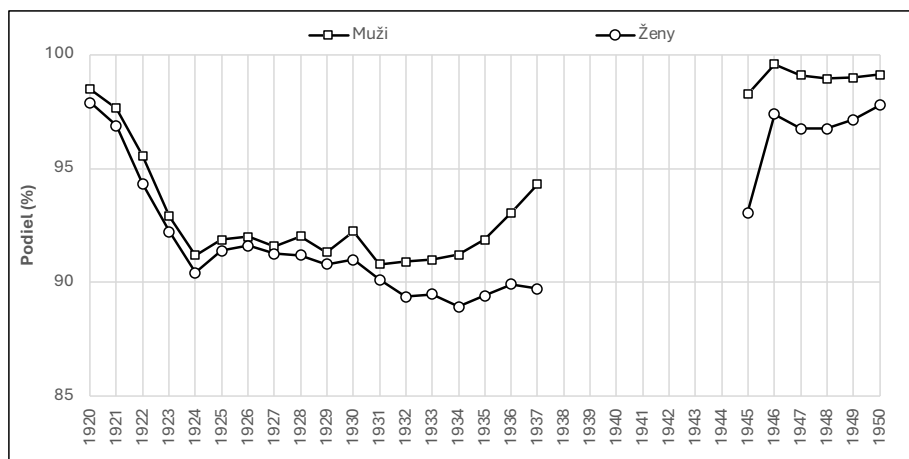
Podrobná analýza procesu vstupov do prvého manželstva je vzhľadom na dostupné údaje možná pre populáciu Slovenska až pre obdobie po prvej svetovej vojne. Na základe publikovaných údajov o veku a rodinnom stave snúbencov boli nepriamou metódou konštruované tabuľky sobášnosti. Tie pokrývajú obdobie rokov 1920 – 1937 a 1945 – 1950. Syntetickým ukazovateľom, ktorý umožňuje hodnotiť celkovú úroveň sobášnosti slobodných je tabuľková prvosobášnosť vo veku 50 rokov. Udáva aká časť slobodných by sa oženila resp. vydala do dovŕšenia 50. roku života za predpokladu zachovania intenzity a vekového rozloženia pravdepodobností uzavretia prvého manželského zväzku. Konštruovaný je zvlášť pre ženy a mužov.

Ako je zrejmé z obrázku č. 27, kompenzačná fáza po prvej svetovej vojne sa prejavila aj na úrovni tabuľkovej prvosobášnosti. Bez skúsenosti s manželským životom by pri zachovaní úrovne sobášnosti slobodných v prvých povojnových rokoch zostalo menej ako 1 % mužov a žien. Ako však odznieval pozitívny efekt, zvyšoval sa aj podiel osôb, ktorí by do dovŕšenia konca reprodukčného veku nevstúpili ani raz do manželstva. U mužov to v roku 1924 bolo približne 9 % a u žien takmer 10 %. Následný miery nárast prerušili už spomínané 30. roky a s nimi spojené horšenie životnej situácie a tým aj pokles prvosobášnosti. Pod hranicou 90 % sa tabuľková sobášnosť slobodných žien udržala v podstate až do konca existencie Československa. U mužov došlo v druhej polovici 30. rokov k miernemu oživeniu, a preto diferencie medzi pohlaviami sa aj u prvých sobášov zväčšili. Podľa poslednej

známej hodnoty z medzivojnového obdobia činila tabuľková prvosobášnosť mužov vo veku 50 rokov približne 94 %.

Rovnako ako po prvej aj po druhej svetovej vojne identifikujeme najmä u žien pomerne významný medziročný nárast sobášnosti slobodných a jej následnú stagnáciu. Preto pri zachovaní úrovne z druhej polovice 40. rokov, by do manželstva aspoň raz vstúpilo približne 99 % mužov a 97 – 98 % žien. Okrem priaznivých podmienok tzv. „zlatého veku rodiny“ určitý vplyv na tak vysokú úroveň sobášnosti slobodných mal aj pokles priemerného veku pri prvom sobáši.

Obr. 27: Tabuľková sobášnosť slobodných mužov a žien vo veku 50 rokov na Slovensku v rokoch 1920–1950

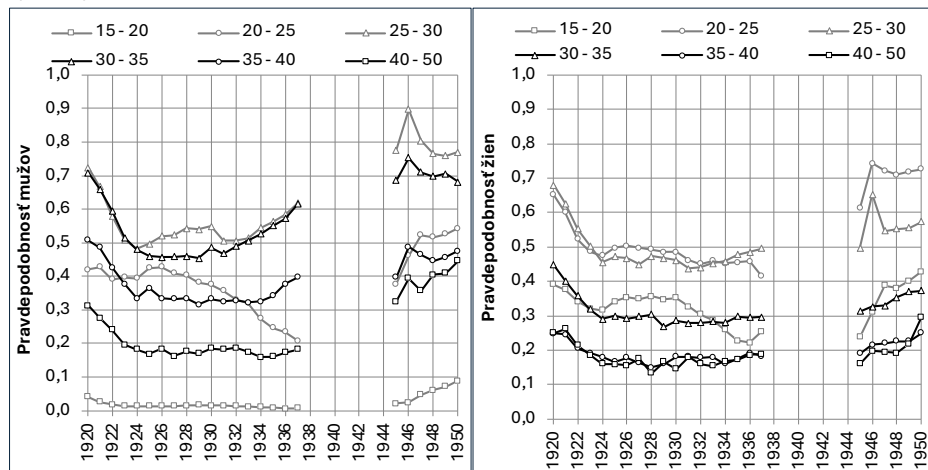
Podrobnejšia analýza vekového rozloženia vstupov do prvého manželstva signalizuje, že v medzivojnovom období vzhľadom na stanovený vek dospelosti na 21 rokov a povinnú vojenskú službu bola u slobodných mužov pomerne nízka šanca na sobáš pred dovŕšením 20. roku života. Najvyššia pravdepodobnosť bola identifikovaná vo veku 25–29 rokov a 30–34 rokov. Z vývojového hľadiska je tiež zrejmé, že postupne klesala pravdepodobnosť sobáša vo veku 20–24 rokov. Preto sa čoraz väčšia časť tabuľkových sobášov slobodných mužov realizovala až po dovŕšení 25. roku života. Kým v prvých povojnových rokoch to bola približne polovica zo všetkých tabuľkových sobášov slobodných mužov, v druhej polovici 30. rokov to už boli takmer tri štvrtiny. Vzhľadom zvyšovanie intenzity sobášnosti vo veku nad 25 rokov a najmä v druhej polovici reprodukčného obdobia sa nielen zvyšoval podiel realizovaných sobášov v tomto veku, ale dochádzalo aj k zvyšovaniu ukazovateľov časovania. Kým v prvých povojnových rokoch priemerný vek pri prvom sobáši mužov dosahoval približne 26 rokov, do roku 1924 vzrástol na 27 rokov, aby po období dočasného mierneho poklesu opäť kontinuálne rástol až k hranici 28 rokov.

Po druhej svetovej vojne kombinácia priaznivých podmienok a legislatívneho zníženia veku dospelosti prispeli k významnejšiemu poklesu priemerného veku mužov pri prvom sobáší, a to až na úroveň takmer 25 rokov (Obr. 30).

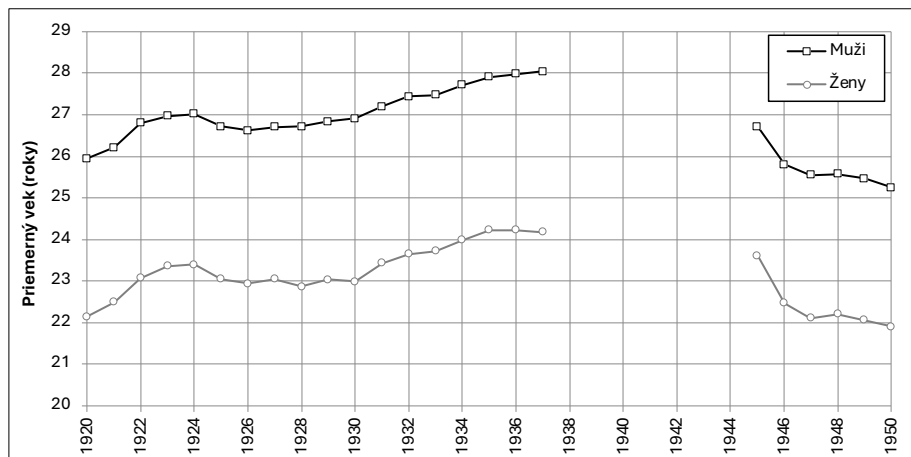
Najväčšie šance na vydaj, ako aj najvyšší podiel tabuľkových sobášov (50–60 %) sa v medzivojnovom období u slobodných žien nachádzal vo veku 20–29 rokov. Vo veku nad 35 rokov však pravdepodobnosť na uzavretie prvého manželstva už bola pomerne nízka, pričom pomerne významne klesali aj šance na vstup do manželstva vo veku do 20 rokov. Výsledkom týchto zmien bol aj u žien nárast tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáší, a to z približne 22 na 23 rokov, aby sa v 30. rokoch dokonca dostal nad hranicu 24 rokov (Obr. 30).

Podobne ako u mužov, po druhej svetovej vojne sa model sobášnosti slobodných žien niesol v znamení určitého posilňovania skorých manželských štartov. Prejavilo sa to okrem iného napríklad aj nárastom pravdepodobností na vstup do manželstva do dovŕšenia 20. roku života. Uvedený trend sa odzrkadlil aj na vývoji priemerného veku žien pri prvom sobáší, ktorý medziročne klesol a následne sa stabilizoval na približne 22 rokoch.

Obr. 28 a 29: Pravdepodobnosť sobáša slobodných mužov a žien medzi dvoma vybranými vekmi na Slovensku v rokoch 1920–1950

Obr. 30: Tabulkový priemerný vek pri prvom sobáší mužov a žien na Slovensku v rokoch 1920–1950

Sobášnosť rozvedených a ovdovených

Aj napriek tomu, že rozhodujúcim faktorom pre proces sobášnosti na Slovensku bola dlhodobou intenzita a časovanie manželských štartov slobodných mužov a žien, dôležitú úlohu z pohľadu demografickej reprodukcie a formovania rodinného stavu zohrávali v analyzovanom období aj sobáše ovdovených. Zatiaľ len minimálnou mierou sa na nej podieľali aj sobáše rozvedených (resp. rozlúčených) osôb. Vo všeobecnosti pritom platilo, že o niečo vyšší podiel opakovaných sobášov nachádzame v mužskej časti populácie. Ako ukazuje podrobnejšia analýza intenzity sobášnosti ovdovených a rozvedených súviselo to predovšetkým s vyššími šancami na druhé a ďalšie manželstvo na strane mužov.

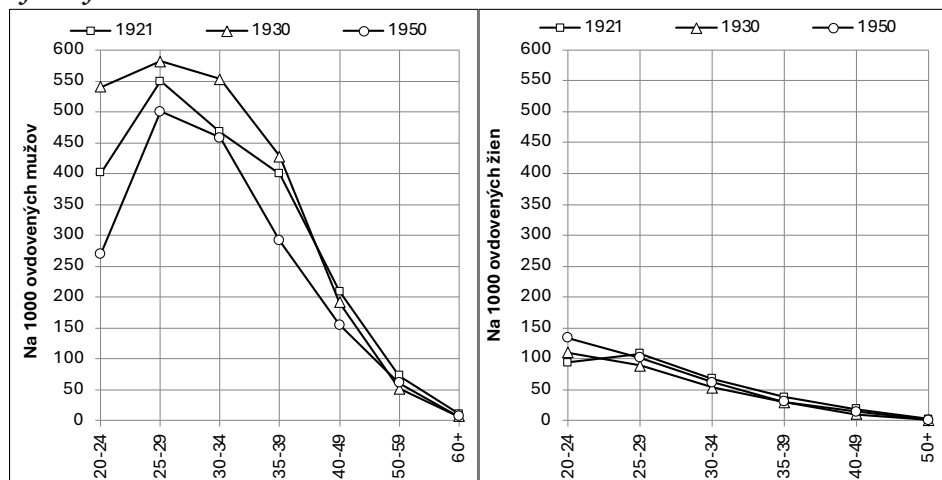
Počet opakovaných sobášov ovplyvňuje niekoľko vzájomne pôsobiacich faktorov. Predovšetkým je to intenzita, s akou do druhého a ďalšieho manželstva vstupujú ovdovené a rozvedené osoby. Druhým faktorom je štruktúra ovdovených a rozvedených (najmä veková) a jej prípadné zmeny. Dlhodobu platí, že mladšie osoby po ovdovení alebo rozvode majú vyššie šance na vstup do ďalšieho manželstva. Tretím determinantom je početnosť exponovanej populácie ovdovených a rozvedených osôb.

Demografická štatistika na Slovensku poskytuje dva základné analytické pohľady na proces opakovanej sobášnosti. Prvý sa opiera o vek. Ideálnym ukazovateľom v tomto prípade sú tzv. čisté miery sobášnosti. Tie je možné v starších obdobiach pre Slovensko konštruovať len v čase sčítaní ľudu, keďže počty sobášov ovdovených a rozvedených osôb podľa veku vzťahujú k príslušnej skupine ovdovených resp. rozvedených. Za nami analyzované obdobie sme takýmito údajmi disponovali

len pre roky 1921, 1930 a 1950. Druhý prístup využíva dobu, ktorá uplynula od odovovenia alebo rozvodu po uzavretie nového manželského zväzku. Z takto triedených sobášov odovovených alebo rozvedených umožňuje vypočítať miery sobášnosti a z nich syntetický ukazovateľ prezentujúci podiel vdovcov a vdov, resp. rozvedených, ktorí sa po určitom období opätovne vydali alebo oženili. Ide o špeciálny typ údajov, ktorými sme disponovali len pre obmedzené medzivojnové roky a krátke povojnové obdobie (pozri nižšie).

Existencia nepriaznivých úmrtnostných pomerov v mladšom veku v prvej polovici 20. storočia vytvárala značné predpoklady na to, aby do ďalšieho manželstva mohli vstupovať ešte relatívne mladí vdovci a vdovy. Ako je zrejmé z obr. 31, týkalo sa to najmä mužov, ktorých intenzita sobášnosti vo veku 25 – 34 rokov bola veľmi vysoká v podstate bez ohľadu na analyzovaný rok. Získané výsledky tiež potvrdzujú, že s rastúcim vekom ich šance na opakovaný sobáš pomerne rýchlo klesali, obzvlášť po dosiahnutí 40. roku života. Súčasne porovnanie vývoja kriviek na obr. 31 poukazuje aj na celkový pokles sobášnosti odovovených mužov medzi rokmi 1921 – 1950. U žien k tak významným zmenám v intenzite opakovaných sobášov u odovovených v analyzovanom období nedošlo. Vo všeobecnosti pritom ich intenzita uzavrieť manželstvo bola nepomerne nižšia a len vo veku 20 – 29 rokov by sa z 1000 vdov vydalo približne 100 – 150 osôb.

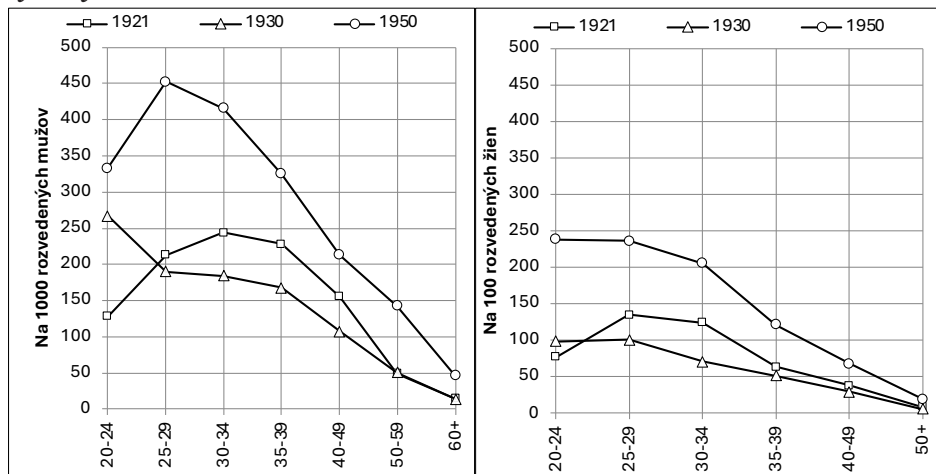
Obr. 31 a 32: Čisté miery sobášnosti odovovených mužov a žien na Slovensku vo vybraných rokoch

Aj napriek pomerne malej početnosti rozvedených mužov a žien v populácii Slovenska v prvej polovici 20. storočia, bola ich šanca opakovane vstúpiť do manželstva pomerne vysoká. Rovnako ako u odovovených platilo, že o niečo častejšie

do druhého a ďalšieho manželstva vstupovali rozvedení muži. Pre obe pohlavia z obr. 33 a 34 je tiež zrejmé, že vyššiu pravdepodobnosť pre sobáš mali mladšie osoby. Súčasne z vývojového hľadiska pozorujeme zvyšovanie intenzity sobášnosti rozvedených u oboch pohlaví.

Obr. 33 a 34: Čisté miery sobášnosti rozvedených mužov a žien na Slovensku vo vybraných rokoch

Neplatí to však úplne pre medzivojnové obdobie, keď v roku 1921 bola sobášnosť rozvedených mužov a žien o niečo vyššia ako v roku 1930. Dôvodom môže byť reakcia obyvateľstva na predchádzajúci niekoľko rokov trvajúci krízový stav v spoločnosti počas prvej svetovej vojny, ktorý mohol na jednej strane prispieť k určitej destabilizácii existujúcich manželstiev a tým zapríčiniť nárast rozvodovosti a následne aj podmieniť snahu o opakovaný vstup do nového manželského zväzku. Zaujímavosťou je tiež poznanie, že maximálna úroveň sobášnosti bola skôr spájaná s vekom 30 – 34 rokov u mužov a 25 – 29 rokov u žien, kým na začiatku 30. rokov sa presunula do mladších vekových skupín. Aj z tohto by sme mohli usudzovať, že práve prvé povojnové roky boli špeciálnou fázou vo vývoji procesu opakovanej sobášnosti na Slovensku.

Ak sa pozrieme na vývoj intenzity sobášnosti rozvedených a ovdovených optikou doby, ktorá uplynula od ukončenia predchádzajúceho manželstva, potom môžeme konštatovať, že v prípade zachovania jej úrovne z 30. rokov by do ďalšieho manželstva vstupovala približne tretina vdovcov a niečo viac ako desatina vdov. Po druhej svetovej vojne by to bolo už 35 % ovdovených mužov a niečo menej ako 15 % žien. Ak muži alebo ženy pristúpili k rozvodu manželstva, potom v analyzovanom období mali pomerne vysoké šance, že sa opakovane oženia resp. vydajú. Tie navyše ešte mierne rástli. Na začiatku 30. rokov sa úhrnná sobášnosť

rozvedených mužov pohybovala na hranici 60 %, no už v druhej polovici tejto dekády dosiahla takmer 70 %, aby tesne po druhej svetovej vojne dosahovala približne 85 %. U žien to bol nárast zo zhruba 50 % najprv na 55 %, aby v druhej polovici 40. rokov došlo k ďalšiemu nárastu až na viac ako 65 %. Z uvedeného sa dá predpokladať, že k rozvodu manželstva v prvej polovici 20. storočia do značnej miery pristupovali tie osoby, ktoré plánovali vstupovať do nového manželského zväzku. Nepriamo na to poukazuje aj priemerná doba, ktorá uplynula od rozvodu po sobáš, ktorá sa u mužov pohyboval pod hranicou 3 rokov a u žien v rozmedzí 3 – 4 rokov. U ovdovených to bolo 2,0 – 2,5 roka, kým u vdov však 5 – 6 rokov.

Pôrodnosť a plodnosť

Slovensko patrilo v európskom priestore na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia k populáciám s pomerne vysokou pôrodnosťou a plodnosťou. Súviselo to nielen s charakterom rodiny, skorým začiatkom manželských dráh a vysokou intenzitou s akou vstupovali muži a ženy do manželstva, ale aj celkovo neskorším začiatkom vedomej regulácie veľkosti rodiny v rámci (prvej) demografickej revolúcie (tranzície).¹⁵¹ Túto skutočnosť potvrdzujú aj nami zistené empirické hodnoty. Pre druhú polovicu 19. storočia disponujeme len niektorými základnými ukazovateľmi pôrodnosti, no už pre prvú polovicu 20. storočia je možné konštruovať aj niektoré sofistikovanejšie transverzálne, či longitudinálne indikátory.

Prvotnou informáciou, ktorú oficiálna demografická štatistika zisťovala, a ktorou disponujeme pre populáciu Slovenska už od konca 60. rokov 19. storočia je počet narodených detí. V ňom sa odráža jednak intenzita plodnosti, ale aj početnosť a štruktúra žien (teda potenciálnych matiek) v reprodukčnom veku. V podstate až do začiatku prvej svetovej vojny sa počty narodených na Slovensku udržiavali stabilne nad hladinou 100 tisíc prípadov ročne.¹⁵² Z vývojového hľadiska však môžeme identifikovať, že najmä v prvej dekáde 20. storočia došlo k určitej redukcii, keďže len v troch rokoch identifikujeme počet narodených vyšší ako 110 tis. Naopak v 70. – 90. rokoch 19. storočia bola táto úroveň prekročená v dvoch tretinách prípadoch. Aj preto sa hodnota hrubej miery pôrodnosti v podstate stabilne pohybovala v rozmedzí 40 – 45 ‰. Najmä v poslednej dekáde 20. storočia však aj pri tomto indikátore môžeme identifikovať určité znížovanie a hrubá miera sa priblížila k spodnej hranici. Tú Slovensko stabilne pokorilo až na začiatku nového storočia, pričom pokles sa naďalej prehľboval. V predvečer prvej svetovej vojny síce počet narodených detí mierne prekračoval hranicu 100 tis. udalostí, no hrubá miera pôrodnosti sa dostala na úroveň 33 – 35 ‰. Ako potvrdili viaceré predchádzajúce analýzy¹⁵³, druhá polovica 19. storočia predstavuje z hľadiska historickej premeny modelu reprodukčného správania na Slovensku dôležitú časovú sekvenciu. Práve do tohto obdobia totižto spadá začiatok nereverzibilnej kvantitatívno-kvalitatívnej premeny procesu rodenia detí ako súčasť širšej transformácie reprodukcie označovanej ako (prvá) demografická revolúcia (tranzícia). K jej kľúčovým znakom

¹⁵¹ Blížšie napr. FIALOVÁ, Ludmila. Druhá fáza demografické revolúcie ČSR a SSR. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 3-7; FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, 44, 1, s. 89–106.

¹⁵² Výnimkou boli len roky 1880 a 1911, keď počet narodených tesne klesol pod hranicu 100 tis. detí.

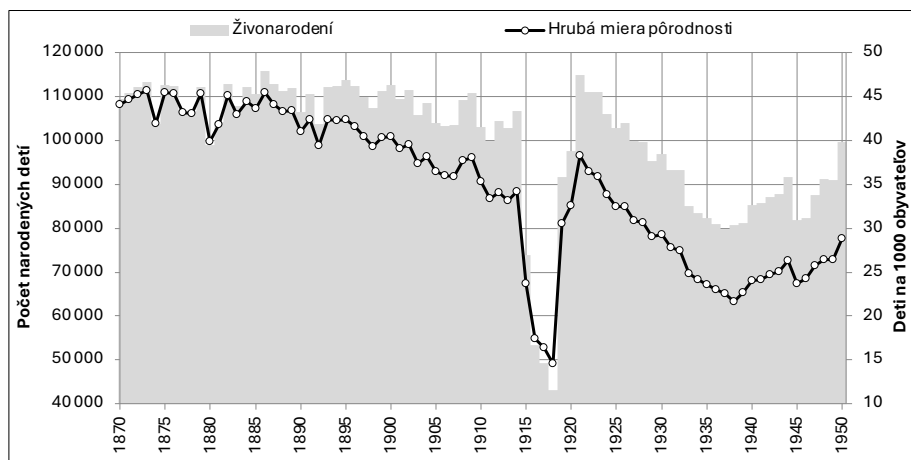
¹⁵³ VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: *Demografie*, 1983, 25, s. 202–207; VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980. In: *Demografie*, 1986, 28, 2, s. 110–117.

sa stalo vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny (teda počtu narodených detí) a s tým spojený pokles intenzity plodnosti.

Stanovenie začiatku premeny procesu plodnosti je z empirického hľadiska pomerne komplikované. Vo všeobecnosti sa môžeme oprieť jednak o niektoré jednoduchšie indikátory, alebo, ak to dostupné údaje umožňujú, boli na tento účel vyvinuté niektoré sofistikovanejšie prístupy.

V prípade, že budeme pracovať s hrubou mierou pôrodnosti, potom český demograf Zdeněk Pavlík¹⁵⁴ uvádza, že bezpečne o kvalitatívnej transformácii plodnosti môžeme v danej populácii hovoriť vtedy, keď hodnota tohto ukazovateľa stabilne klesne pod hranicu 35 ‰. Jean-Claude Chesnais¹⁵⁵ túto hranicu stanovil ešte o niečo nižšie, a to na 30 živonarodených detí pripadajúcich na 1000 obyvateľov. Pri ich aplikácii na prípade Slovenska môžeme potom v zmysle vyššie uvedeného konštatovať, že transformačný proces bol jednoznačne rozbehnutý až v predvečer prvej svetovej vojny respektíve v medzivojnovom období (pozri nižšie).

Obr. 35: Počet živonarodených detí a hrubá miera pôrodnosti na Slovensku v rokoch 1870 – 1950

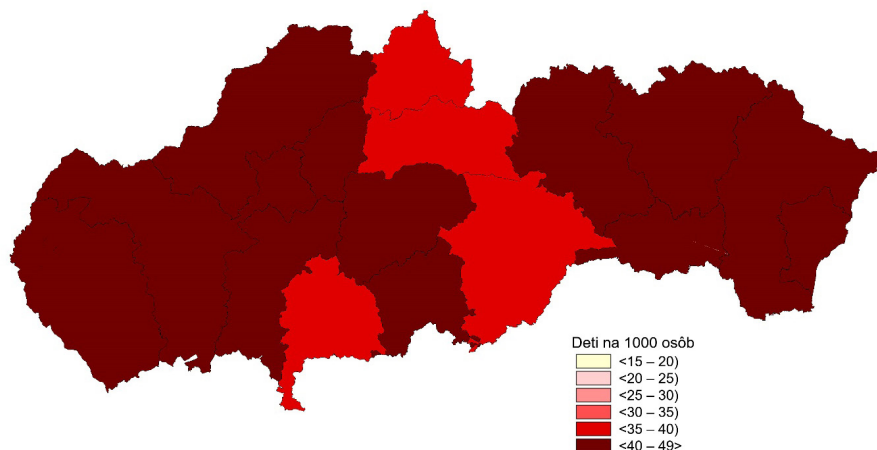
Analýza hodnôt hrubej miery pôrodnosti na regionálnej úrovni potvrdzuje pretrvávajúce vysokej intenzity rodenia detí v 70. a 80. rokoch 19. storočia. V podstate sa dá konštatovať, že nedochádzalo ani k významnejším zmenám priestorového obrazu. Pod hranicou 40 ‰ boli identifikované v tomto období len Oravská a Liptovská župa na severe a Hontianska a Gemersko-Malohontská župa

¹⁵⁴ PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977, s. 169.

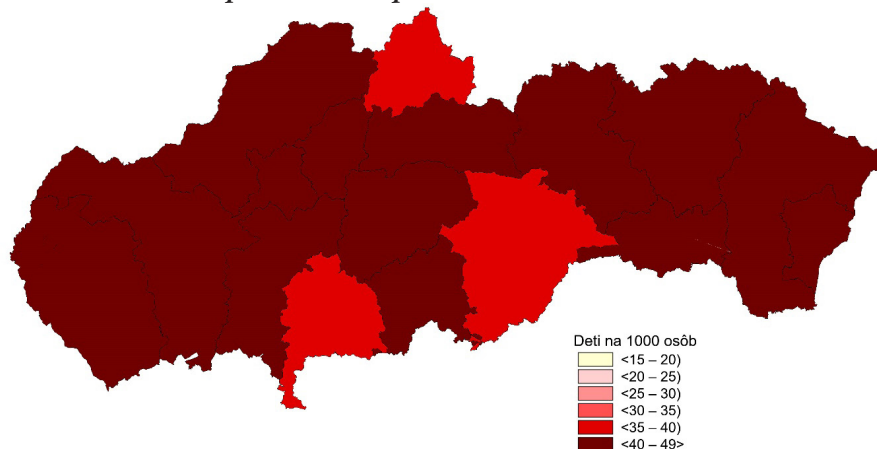
¹⁵⁵ CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

na juhu stredného Slovenska. V prvom analyzovanom 5-ročnom období (1870 – 1874) do tejto skupiny patrila tiež Liptovská župa. Išlo však len o dočasný pokles, keďže ďalšie analyzované obdobia túto jej pozíciu nepotvrdili. Až prvá polovica 90. rokov 19. storočia priniesla určitú zmenu v tomto obraze. Predovšetkým sa začal rozširovať priestor s pôrodnosťou pod hranicu 40 detí na 1000 obyvateľov. K už spomenutým župám sa pripojila Bratislavská a Turčianska župa. Súčasne tiež došlo k určitému poklesu pôrodnosti, keď prvým celkom pod úrovňou 35 ‰ sa stala Hontianska župa.

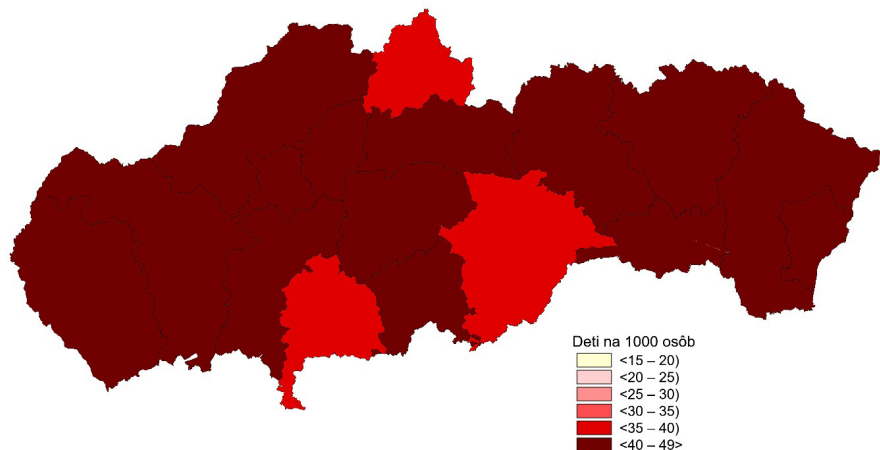
Obr. 36: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1870 – 1874*

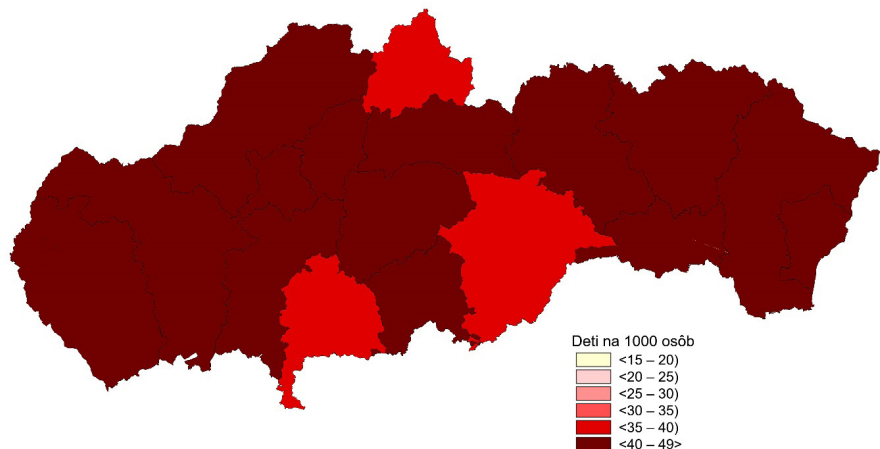
Obr. 37: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1875 – 1879*

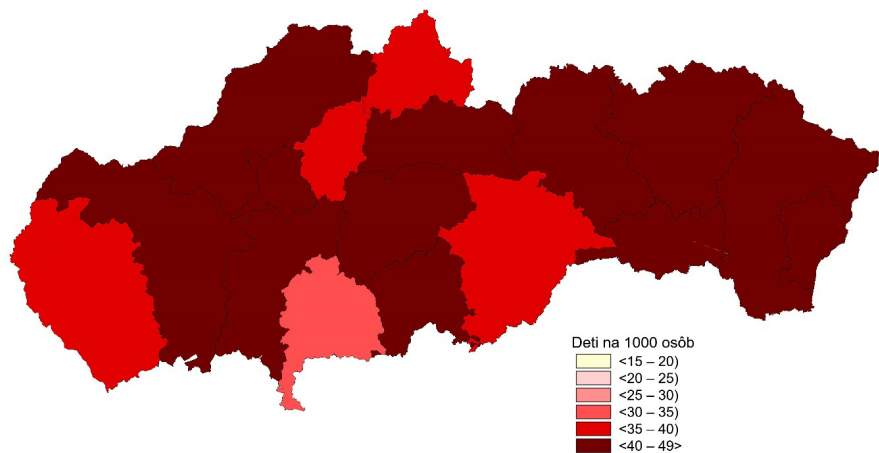
Obr. 38: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1880 – 1884*

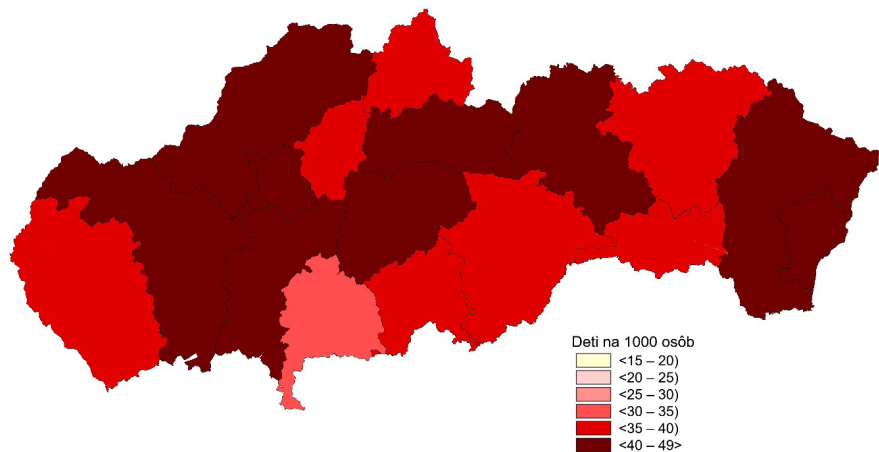
Obr. 39: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1885 – 1889*

Obr. 40: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1890 – 1894*

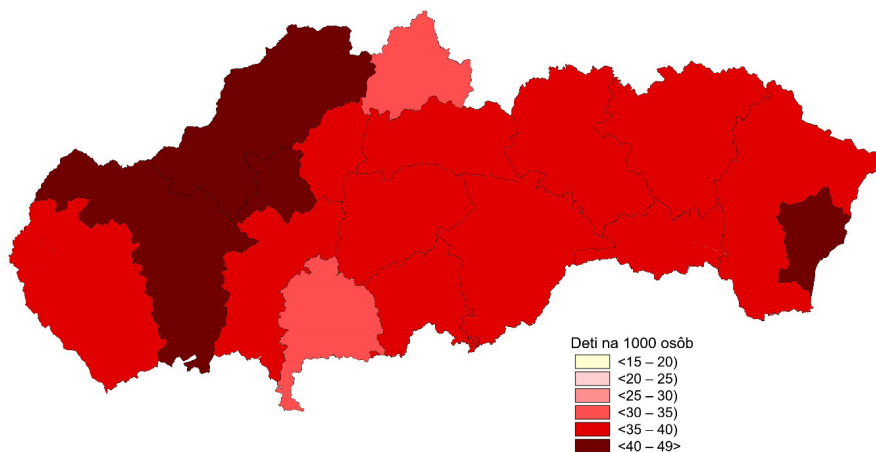
Obr. 41: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1895 – 1899*

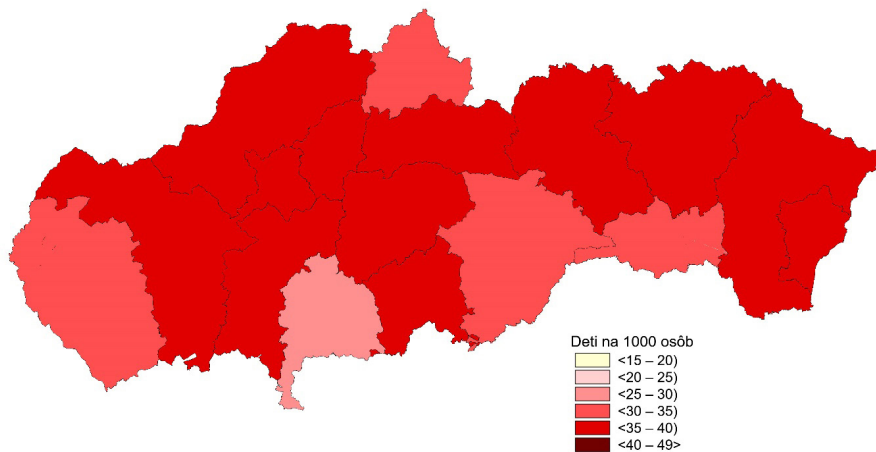
Tento trend môžeme reflektovať aj v poslednom 5-ročnom období 19. storočia, keď sa priestor s hrubou mierou pôrodnosti v rozmedzí 35 – 40 ‰ rozšíril o ďalšie župy na juhu Slovenska (Novohradská, Abovsko-Turnianska) a Šarišskú župu. Naďalej však jedinou pod hranicou 35 detí na 1000 obyvateľov patrila Hontianska župa. Už na začiatku 20. storočia mali župy s hrubou mierou pôrodnosti nižšou

ako 40 ‰ jednoznačnú prevahu. Vyššia pôrodnosť zostávala len v Uzskej župe na východe a v Trenčianskej a Nitrianskej župe na (severo-)západe Slovenska.

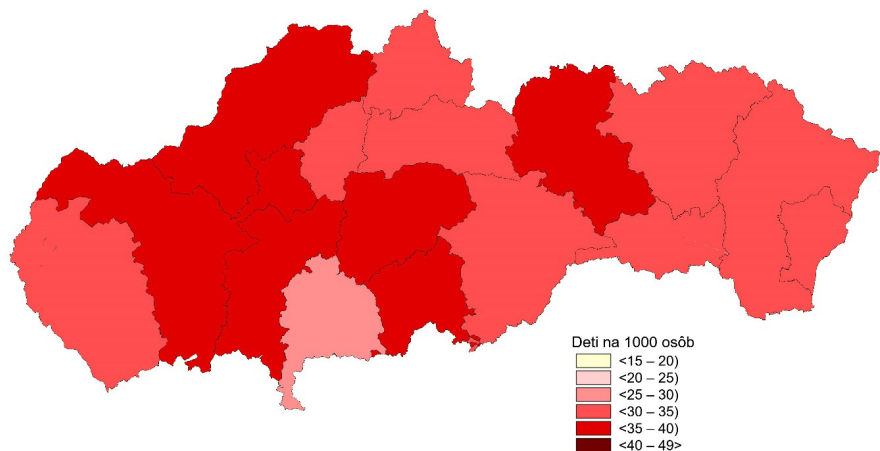
Obr. 42: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1905*

Obr. 43: *Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1905 – 1909*

Obr. 44: Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1910 – 1914

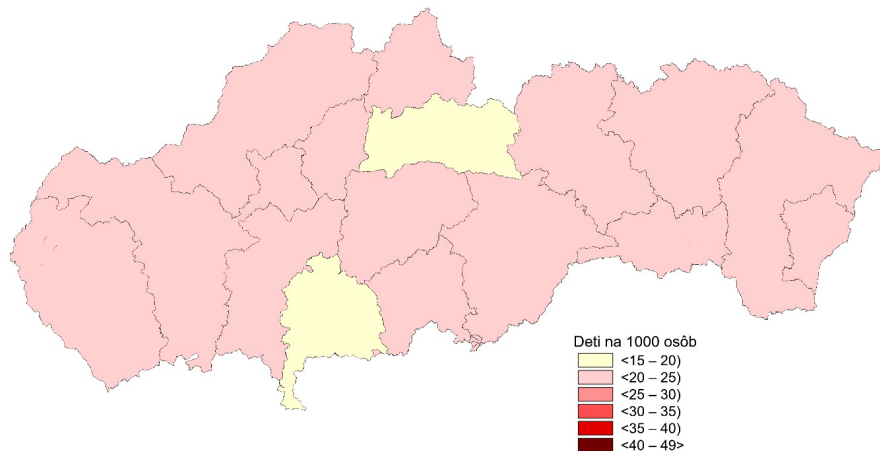

Kumulácia negatívnych aspektov pôsobiacich na reprodukciu obyvateľstva Slovenska počas prvej svetovej vojny prispela výraznou mierou k poklesu počtu narodených detí. Prvý vojnový rok ešte neznamenal taký šok, keďže sa celkovo narodilo viac ako 100 tis. detí. V relatívnom vyjadrení to znamenalo, že na 1000 obyvateľov pripadalo približne 34 narodených detí. Už v roku 1915 sa však narodilo menej ako 74 tis. detí a hrubá miera pôrodnosti klesla pod hranicu 24 ‰. Znižovanie počtu narodených, ako aj samotnej pôrodnosti pokračovalo až do konca prvej svetovej vojny. V roku 1918 vyvrcholilo, keď sa na Slovensku narodilo len niečo viac ako 43 tis. detí, čo znamenalo, že na 1000 obyvateľov pripadalo menej ako 15 ‰.

Rozsah priameho vplyvu prvej svetovej vojny na reprodukciu slovenskej populácie môžeme nepriamo empiricky odvodiť z nasledujúceho odhadu. Za predpokladu zachovania úrovne pôrodnosti z predvojnového obdobia by sa na Slovensku v rokoch 1915 – 1918 malo narodiť približne 430 tis. detí. Z reálnych údajov však vieme, že to bola len takmer polovica. V kombinácii všetkých aspektov tak môžeme prvú svetovú vojnu označiť za typický príklad demografickej krízy, keď pomerne rýchlo došlo nielen k poklesu sobášnosti, ale aj zníženiu pôrodnosti a zhoršeniu úmrtnostných pomerov (pozri nižšie). Výsledkom toho bolo na niekoľko rokov vytvorenie nepriaznivého demografického vývoja. Dá sa pritom povedať, že spomínaný pokles sobášnosti previazaný s odchodom veľkého počtu mladých mužov do armády, zvýšenie úmrtnosti, zhoršenie životnej a epidemiologickej situácie a tiež priame vojnové straty vytvárali nepriaznivú populačnú klímu, ktorá nepriala dlhodobým záväzkom, ako sú vstup do manželstva a rodičovstva.

Ako je zrejmé z Obr. 45, výrazný prepád hodnôt hrubej miery pôrodnosti sa v rokoch 1914 – 1918 prejavil v každej regionálnej populácii. Vo všetkých župách Slovenska sa počet detí v priemere za toto obdobie dostal pod hranicu 25 udalostí na 1000 obyvateľov, pričom v Liptovskej a Hontianskej župe sa dokonca pohyboval v rozmedzí 15 – 20 ‰.

Obr. 45: Hrubá miera pôrodnosti v župách na Slovensku v rokoch 1914 – 1918

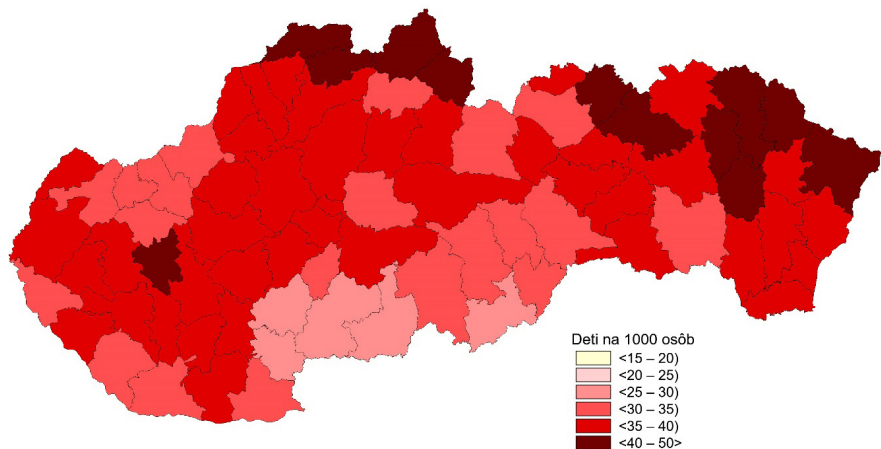

Po prvej svetovej vojne došlo k spomínanej kompenzačnej fáze, ktorú najprv naštartoval nárast počtu a intenzity sobášnosti. S určitým časovým oneskorením došlo aj k významnému oživeniu pôrodnosti. Povojnový vrchol na Slovensku registrujeme v roku 1921, keď sa narodilo takmer 115 tis. detí, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo takmer 38 detí na 1000 obyvateľov. Tento priaznivý efekt však bol len dočasný a už v roku 1922 dochádzalo ku znižovaniu počtu živonarodených i pôrodnosti. Môžeme predpokladať, že prvá svetová vojna a s ňou súvisiaca povojnová kompenzačná fáza len dočasne narušili prehlbujúci sa proces transformácie plodnosti. Medzivojnové obdobie naopak prinieslo určitú dynamizáciu nastúpených zmien. K tomu pravdepodobne mohol prispieť aj spomínaný návrat celých kohort mladých mužov, ktorí mali skúsenosti s vojnovým konfliktom, čiastočne aj reemigrácia osôb zo zahraničia do samostatnej republiky, či problematické hospodárske pomery na sklonku 20. a v prvej polovici 30. rokov, pretrvávajúca nezamestnanosť, či nedoriešená agrárna reforma a pretrvávajúca agrárna preľudnenosť vidieka. V prierezovom pohľade boli zmeny v pôrodnosti natoľko významné, že dokázali prevážiť aj pozitívny efekt rastúcej reprodukčnej základne Slovenska v podobe zvyšujúceho sa počtu žien v reprodukčnom veku.

Potvrdzujú to aj nasledujúce empirické údaje. Už v druhej polovici 20. rokov počet živonarodených, klesol opäťovne pod hranicu 100 tis. detí, aby sa v roku 1933 dokonca dostal pod úroveň 90 tis. Znižovanie však pokračovala ďalej a pred rozpadom Československa sa počty živonarodených detí pohybovali na alebo dokonca tesne pod hranicou 80 tis. udalostí. Hrubá miera pôrodnosti ešte v prvej polovici 20. rokov klesla pod hodnotu 35 detí na 1000 obyvateľov, aby sa ku koncu tejto dekády sa dokonca prepadla pod 30 ‰. Tento trend vrcholil v roku 1938, keď na 1000 obyvateľov pripadalo menej ako 22 detí.

Postupné vyčerpanie kompenzačnej fázy a priestorové prehlbovanie poklesu pôrodnosti v medzivojnovom období potvrdzuje aj nasledujúca séria obrázkov 46 – 49 prezentujúca vývoj hrubej miery pôrodnosti v okresoch Slovenska vo vybraných obdobiach. V prvej polovici 20. rokov mali ešte výraznú prevahu celky, v ktorých na 1000 obyvateľov pripadalo viac ako 35 detí. Jednoznačne najvyššia pôrodnosť pritom bola identifikovaná na severe stredného Slovenska v kysuckých a oravských okresoch a tiež na severe východného Slovenska (Stará Ľubovňa, Stropkov, Sabinov, Medzilaborce, Vranov nad Topľou, Giraltovce), kde hrubá miera pôrodnosti ešte prekračovala hranicu 40 ‰. Celkom opačná situácia bola predovšetkým na juhu stredného Slovenska, a to konkrétne v okresoch Želiezovce, Levice, Krupina, Modrý Kameň a Feľedince, kde na 1000 obyvateľov pripadalo v tomto období približne 25 – 30 narodených detí.

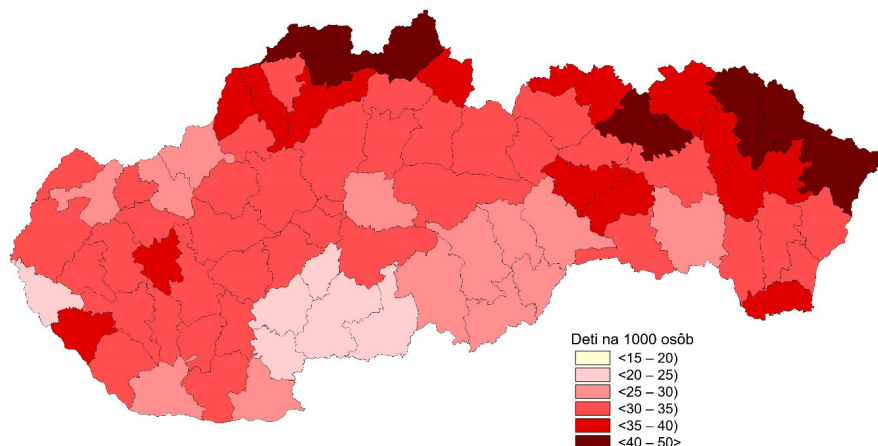
Obr. 46: Hrubá miera pôrodnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1921 – 1924

V druhej polovici 20. rokov postupne pôrodnosť klesla v takmer všetkých okresoch Slovenska. Naďalej však vysoko nadpriemerná zostávala najmä na severe stredného a východného Slovenska. K priestorom s nižšou pôrodnosťou sa okrem

spomínaného zhluku okresov Želiezovce, Levice, Banská Štiavnica, Krupina, Modrý Kameň, ktoré už v tomto období mali hrubú mieru pôrodnosti v rozmedzí 20 – 25 ‰, pripojil aj Bratislavský okres. Pod hranicou 30 ‰ sa nachádzali aj niektoré ďalšie okresy na strednom Slovensku, ktoré priamo priestorovo nadväzovali (Lučenec, Rimavská Sobota, Feledince, Tornaľa, Revúca, Rožňava), ako aj celky s veľkými administratívnymi centrami ako Banská Bystrica. Na východe Slovenska do tejto skupiny patrili len okres Košíc. Na západe sa potvrdila ešte nižšia pôrodnosť v oblasti Senica, Nové Mesto nad Váhom a Trenčín.

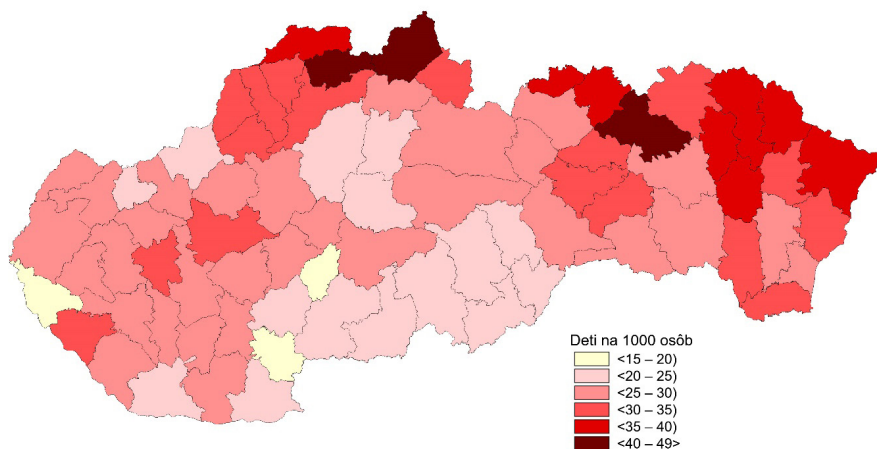
Obr. 47: Hrubá miera pôrodnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1925 – 1928

Postupné priestorové rozširovanie nižšej pôrodnosti v medzivojnovom Slovensku potvrdzovali aj ďalšie dva obr. 48 a 49. Na prelome 20. a 30. rokov prvýkrát identifikujeme (s výnimkou vojnového obdobia) výskyt okresov s hrubou mierou pôrodnosti nižšou ako 20 ‰. Išlo jednak o okres Bratislava a tiež celky ležiace v juhoslovenskej oblasti nízkej pôrodnosti (Banská Štiavnica a Želiezovce). Tá už v tomto období vytvárala pomerne súvislý priestor tiahnuci sa od okresu Parkan až po celky Tornaľa a Revúca, kde hrubá miera pôrodnosti neprekračovala hranicu 25 ‰. Na strednom Slovensku sa k okresu Banská Bystrica pridali aj okres Ružomberok a Turčiansky svätý Martin a spoločne vytvorili sekundárny priestor s pôrodnosťou v rozmedzí 20 – 25 ‰. Na tejto úrovni sa hodnota hrubej miery pôrodnosti ešte vyskytovala v rokoch 1929 – 1933 v už identifikovanom priestore Myjava, Trenčín. Na juhu západného Slovenska takto nízku pôrodnosť dosahoval ešte okres Komárno. Celkovo môžeme povedať, že až na niektoré výnimky sa väčšina okresov západného a stredného Slovenska (okrem severných celkov) už na prelome 20. a 30. rokov dostala pod spomínanú hranicu 30 ‰. Na

východe Slovenska išlo predovšetkým o celky s významnými mestskými centrami (ako napríklad Košice, Prešov, Michalovce). Najvyššia pôrodnosť stále zostávala na severe stredného a východného Slovenska. Nad hranicou 40 ‰ však zostávala hrubá miera pôrodnosti už len v troch celkoch: Kysucké Nové Mesto, Námestovo a Sabinov, pričom zmenšil sa tiež priestor, kde na 1000 obyvateľov pripadalo viac ako 35 detí. Na Kysuciach to bol okrem spomenutej okresu Kysucké Nové Mesto ešte okres Čadca a na severe východného Slovenska najprv Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa a na krajnom východe zhluk okresov vytvárajúcich kompaktnější priestor (Giraltovce, Vranov nad Topľou, Stropkov, Medzilaborce a Snina). Ako je zrejmé z obr. 48, na tieto oblasti najvyššej pôrodnosti priamo nadväzovali niektoré ďalšie celky, kde sa hodnota hrubej pôrodnosti pohybovala v rozmedzí 30 – 35 ‰. Na severe stredného Slovenska išlo najmä o okresy Púchov, Ilava, Považská Bystrica, Veľká Bytča, Žilina a okres Trstená. Na východe bol uvedený priestor doplnený o okresy Levoča, Spišská Nová Ves, Gelnica, Bardejov Humenné, Sobrance, Trebišov a Kráľovský Chlmec.

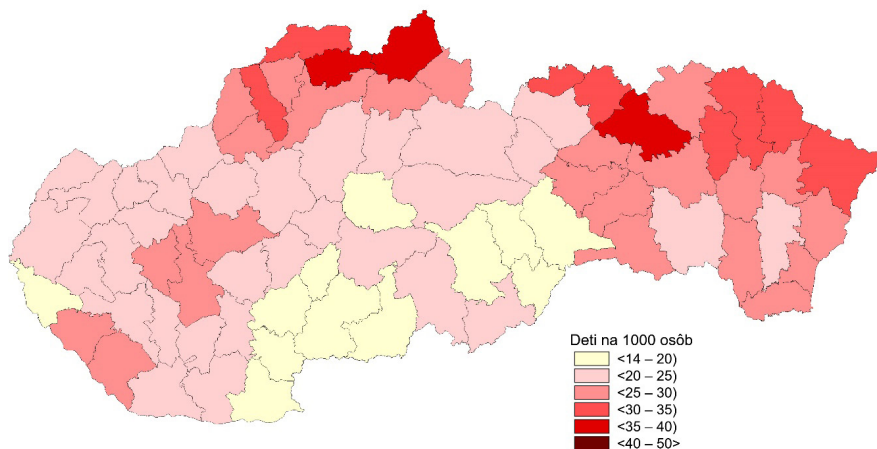
Obr. 48: Hrubá miera pôrodnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1929 – 1933

V poslednom analyzovanom období existencie Československa už v ani jednom okrese neprekračovala hrubá miera pôrodnosti hranicu 40 ‰. Naďalej platilo, že nadpriemernú úroveň môžeme identifikovať v priestore severu stredného a východného Slovenska. Opätovne len v troch okresoch (Kysucké Nové Mesto, Námestovo a Sabinov) pripadalo v rokoch 1934 – 1937 na 1000 obyvateľov 35 – 40 narodených detí. Nad hranicou 30 ‰ sa nachádzal ešte okres Čadca a Považská Bystrica na strednom Slovensku. Na východe išlo jednak o okres Spišská Stará Ves

a Stará Ľubovňa, ale najmä súvislejší priestor na krajnom východe (Giraltovce, Stropkov, Medzilaborce a Snina).

Obr. 49: Hrubá miera pôrodnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1934 – 1937

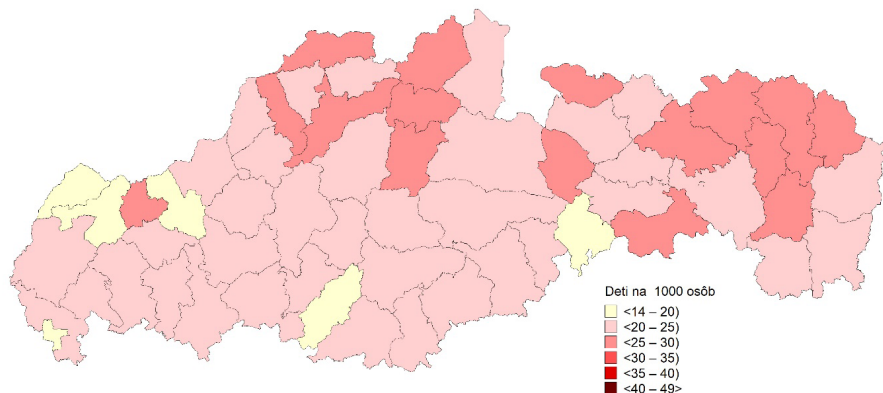

Obdobie druhej svetovej vojny môžeme z hľadiska vývoja pôrodnosti na Slovensku rozdeliť do dvoch hlavných parciálnych sekvencií. V prvých rokoch identifikujeme určité oživenie rodenia detí, keď v roku 1940 pripadalo na 1000 obyvateľov už viac ako 24 živonarodených detí. Tento trend vrcholil v predposledný vojnový rok, keď hrubá miera pôrodnosti prekročila hranicu 26 ‰. Počty živonarodených medzi týmito rokmi stúpili z niečo viac ako 85 tis. na takmer 97 tis. Posledné mesiace vojny však priamo zasiahli územie Slovenska, čo sa odzrkadlilo na medziročnom poklese počtu živonarodených (menej ako 82 tis.), ako aj hrubej miery pôrodnosti (na necelých 24 ‰). Dôvody oživenia rodenia detí môžeme v predmetnom období hľadať v kombinácii niekoľkých faktorov. Na jednej strane išlo o demografické pozadie, keď do reprodukčného veku sa dostávali početné generácie osôb narodených po prvej svetovej vojne. K oživeniu došlo navyše aj z hľadiska intenzity sobášnosti, čo len zväčšovalo reprodukčnú základňu slovenskej populácie. Nemenej dôležitými však boli aj niektoré externality. Obdobie Slovenskej republiky najmä v spojitosti s jej prvými rokmi existencie je spojené s pomerne priaznivým hospodárskym vývojom, nárastom životnej úrovne, výraznou redukciou nezamestnanosti, či absencia priameho zapojenia územia Slovenska a jeho väčšinového obyvateľstva do vojnových operácií. Okrem toho priaznivú reprodukčnú klímu podporovali aj niektoré štátom prijímané opatrenia, či oficiálna propaganda zvýhodňujúca manželskú rodinu, mladé páry s deťmi a pod. Po vzore nacistického Nemecka bolo snahou vrcholných predstaviteľov oživiť reprodukciu, zvýšiť pôrodnosť a to

z praktických, či ideologických dôvodov.¹⁵⁶ Išlo pritom nielen o samotné finančné benefity smerované mladým rodinám, ale aj niektoré reštrikčné opatrenia týkajúce sa predaja, propagácie a distribúcie antikoncepčných pomôcok, či úplného zákazu vykonávania interrupčných zákrokov, a to aj zo zdravotných dôvodov. Nemenej dôležitou bola aj snaha o „vytlačenie“ žien z pracovnej a verejnej sféry a ich prinavrátenie do súkromného prostredia domácností, rodiny a starostlivosti o deti.

Z regionálneho hľadiska koniec 30. a začiatok 40. rokov však výraznejšie zmeny v rozložení priestoru s vyššou pôrodnosťou nepriniesli. Ako bolo možné identifikovať už v medzivojnovom období, išlo predovšetkým o niektoré celky na severe stredného a východného Slovenska, kde sa hrubá miera pôrodnosti pohybovala v rozmedzí 25 – 30 ‰. Vo väčšine okresov vojnovej Slovenskej republiky sa pôrodnosť pohybovala pod hranicou 25 ‰. Najnižšiu úroveň bolo možné identifikovať najmä v mestskom okrese Bratislavy, na severozápade v priestore okresov Skalica, Senica a Nové Mesto nad Váhom, ako aj v dvoch celkoch na juhu stredného Slovenska (Banská Štiavnica a Dobšiná), kde hrubá miera pôrodnosti nedosahovala ani 20 detí na 1000 obyvateľov.

Obr. 50: Hrubá miera pôrodnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1939 – 1942

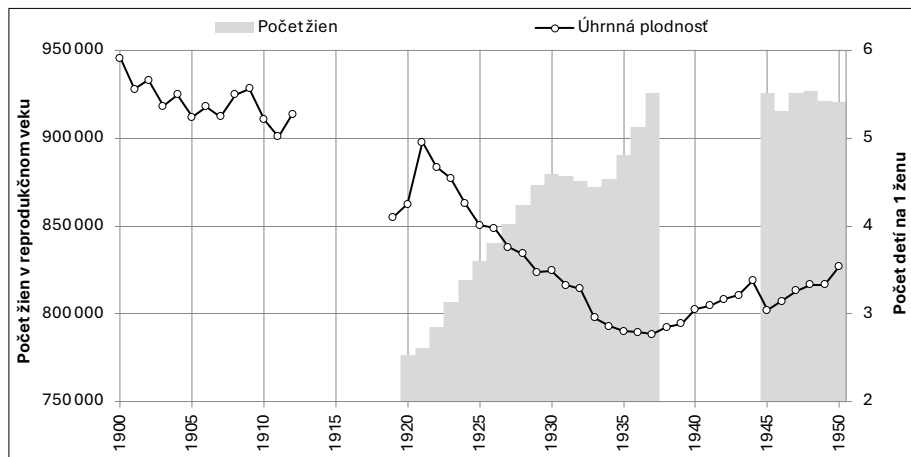
Prvé povojnové roky priniesli len mierny rast pôrodnosti. Stabilizácia celkovej situácie, zlepšenie zásobovania a celkovo postupné zlepšovanie životných podmienok obyvateľstva prispievali spoločne s ďalšími demografickými faktormi, ako bolo pokračujúce rozširovanie reprodukčnej základne, nárast sobášnosti k výraznejšiemu oživeniu pôrodnosti. Do konca 40. rokov vďaka tomu vzrástol počet narodených detí na Slovensku opäťovne nad hranicu 90 tis. udalostí, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo takmer 27 detí na 1000 obyvateľov.

¹⁵⁶ Bližšie k tejto otázke pozri TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku...

Hrubá miera pôrodnosti predstavuje najjednoduchší ukazovateľ intenzity rodenia detí. Keďže dáva do pomeru počty narodených detí a celkový počet obyvateľov môžu jeho hodnoty do určitej miery skresľovať úroveň pôrodnosti. Dôvodom je jednak skutočnosť, že pri výpočte sa pracuje aj s osobami, ktoré nemôžu z hľadiska veku, či pohlavia byť priamo nositeľmi procesu (muži resp. ženy staršie ako 50 rokov alebo mladšie ako 15 rokov), ale aj v samotnom reprodukčnom veku môžu u žien existovať pomerne významné vekové diferencie. To sa snaží eliminovať výpočet vekovo-špecifických mier plodnosti a z nich odvodený ukazovateľ úhrnnej plodnosti. Ten prezentuje priemerný počet detí, ktoré by sa narodili jednej žene počas jej reprodukčného obdobia za predpokladu zachovania intenzity plodnosti z daného kalendárneho roka alebo obdobia. Ako už bolo naznačené, pre konštrukciu tohto indikátora potrebujeme mať dostupné predovšetkým počty živonarodených detí podľa veku matky pri pôrode. Tento druh údajov je však pre územie Slovenska resp. jeho župy dostupný až od roku 1900.

Analýza získaných výsledkov potvrdila už naznačenú miernu redukciu intenzity plodnosti. Kým v prvých rokoch 20. storočia sa úhrnná plodnosť pohybovala na alebo tesne pod hranicou 6 detí na ženu, pri zachovaní úrovne rodenia detí z predvečera prvej svetovej vojny by to bolo približne 5,0 – 5,3 dieťaťa na ženu. Pre nasledujúce vojnové roky absentuje potrebné triedenie vstupných údajov, a preto ďalšiu informáciu máme pre Slovensko až z roku 1919. Prvé dva povojnové roky priniesli najprv mierne zvyšovanie intenzity rodenia detí zo 4,1 na 4,3 dieťaťa na ženu, aby až v roku 1921 došlo k prudkému medziročnému nárastu v rámci kompenzačnej fázy. Úhrnná plodnosť sa tak naposledy dostala až k úrovni 5 detí na ženu. Ďalší vývoj, ako už naznačovali hrubé miery pôrodnosti, sa niesol v znamení rýchleho vyčerpania povojnovej kompenzačnej fázy. K pomerne dynamickému poklesu úhrnnej plodnosti však prispievalo najmä ďalšie prehľbovanie procesu vedomej regulácie počtu narodených detí. Nesmieme tiež zabúdať na už spomenuté hospodárske problémy, pretrvávajúcu nezamestnanosť, agrárnu preľudnenosť. Už na konci 20. rokov sa hodnota úhrnnej plodnosti dostala pod hranicu 3,5 dieťaťa, aby v roku 1937, kedy naposledy disponujeme týmto ukazovateľom za medzivojnové Československo, dosahovala menej ako 2,8 dieťaťa. Pod hranicou 3 detí sa pritom nachádzala už od roku 1933, kedy pravdepodobne aj vďaka kulminácii hospodárskej krízy došlo k pomerne významnému medziročnému poklesu. Za obdobie rokov 1938 – 1944 opätovne nemáme potrebné vstupné údaje, a preto disponujeme až hodnotou úhrnnej plodnosti pre rok 1945, keď by v priemere na jednu ženu pripadali približne 3 deti. Do roku 1950 sa úhrnná plodnosť mierne zvýšila a dostala sa mierne nad úroveň 3,3 dieťaťa na ženu.

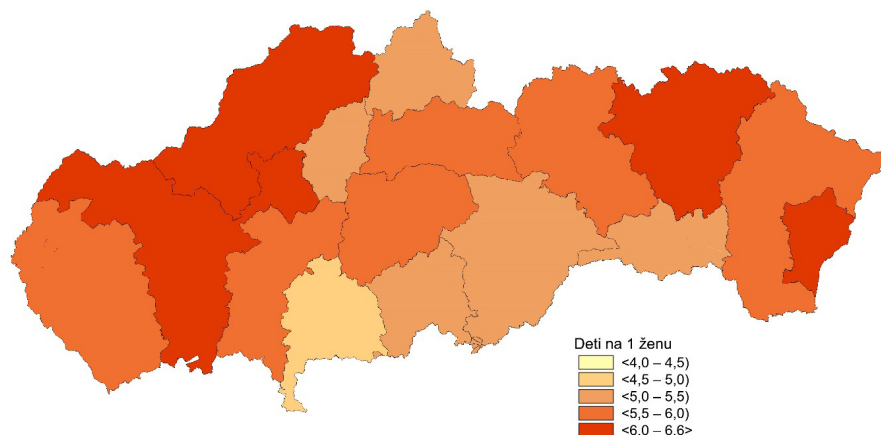
Obr. 51: Úhrnná plodnosť a počet žien v reprodukčnom veku na Slovensku v rokoch 1900 – 1950

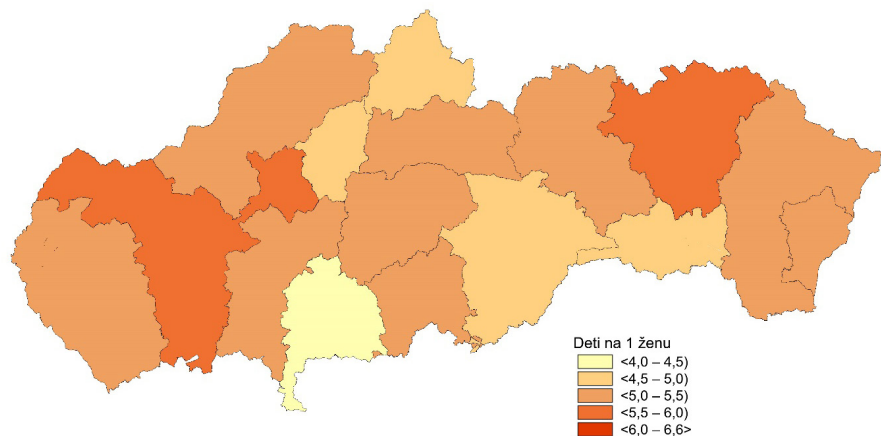
Na regionálnej úrovni máme možnosť hodnoty úhrnnej plodnosti konštruovať len pre Uhorské župy rokov 1900 – 1912. Keďže veková štruktúra žien podľa veku je dostupná k rokom sčítaní ľudu, budeme pracovať s trojročnými priemermi previazanými s cenom 1900 a 1910. Porovnanie obrázkov 52 a 53 potvrdzuje pokles plodnosti v prvej dekáde 20. storočia aj na regionálnej úrovni. Súčasne je zrejmé, že na Slovensku skutočne existovali pomerne významné rozdiely v úhrnnej plodnosti žien medzi jednotlivými župami. Na začiatku 20. storočia nadpriemernú plodnosť identifikujeme predovšetkým v Trenčianskej a Nitrianskej župe, ku ktorým sa na východe pripájala Šarišská a Užská župe. V týchto regionálnych celkoch hodnota úhrnnej plodnosti prekračovala hranicu 6 detí na ženu. Najnižšia plodnosť bola zaznamenaná v Hontianskej župe s približne 4,6 deťmi. V rozmedzí 5,0 – 5,5 dieťaťa na ženu sa pohybovala pritom väčšina žúp na juhu Slovenska (od Novohradskej po Abovsko-Turniansku) a vytvárala tak súvislý pás nižšej plodnosti. Do tejto skupiny je možné zaradiť aj Oravskú a Turčiansku župu (Obr. 52).

V predvečer prvej svetovej vojny už ani v jednej župe úhrnná plodnosť neprekračovala hodnotu 6 detí na ženu. Najvyššia intenzita rodenia detí zostala v Nitrianskej a Šarišskej župe, kde by sa pri jej zachovaní v priemere jednej žene narodilo 5,5 – 6,0 dieťaťa. Rovnako najnižšiu plodnosť identifikujeme na juhu a čiastočne severe stredného Slovenska. Išlo najmä o spomínanú Hontiansku župu, kde hodnota úhrnnej plodnosti klesla už len na niečo viac ako 4 deti na ženu. V Oravskej, Turčianskej a na juhu v Gemersko-Malohontskej a Abovsko-Turnianskej sa pohybovala v rozmedzí 4,5 – 5,0 dieťaťa na ženu.

Obr. 52: Úhrnná plodnosť žien v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1902

Obr. 53: Úhrnná plodnosť žien v župách na Slovensku v rokoch 1910 – 1912

Úroveň vedomej regulácie počtu narodených detí v rodine môžeme empiricky vyjadriť prostredníctvom tzv. Coalových indexov¹⁵⁷ a najmä indexu manželskej plodnosti.¹⁵⁸ Je založený na nepriamej štandardizácii, pričom za štandard je zvolená

¹⁵⁷ COALE, Ansley. J. The demographic transition reconsidered. In: *IUSSP—Proceedings of the International Population Conference*. Liège, Belgium: Eds. Ordina, 1973.

¹⁵⁸ COALE, Ansley. J. Factors associated with the development of low fertility: an historic summary. In: *United Nations World Population Conference*, Belgrade, 1965, New York. s. 205–207; COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: S. J. Behrmann – L. Corsa – R. Freedman (eds.). *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press. 1969, s. 3–24.

populácia vydatých žien náboženskej spoločnosti Hutteritov zo Severnej Ameriky a jej vekovo-špecifické miery plodnosti, v ktorých sa odzrkadľovalo striktné odmietanie akýchkoľvek kontracepčných praktík a nástrojov.¹⁵⁹ Výpočet týchto indexov je pre územie Slovenska a jeho regiónov (žúp) možný od sčítania ľudu 1880 do roku 1910. V povojnovom období môžeme hodnotiť už len národnú úroveň, keďže pre jednotlivé okresy nedisponujeme potrebnými údajmi. Index manželskej plodnosti potom vyjadruje, do akej miery sa líši počet manželsky narodených detí od teoretického počtu narodených pri maximálnej plodnosti (rozumej plodnosti vydatých žien Hutteritov). Ako ukázala práca E. van de Walle¹⁶⁰, bezpečne môžeme predpokladať, že úroveň realizovanej plodnosti je ovplyvňovaná vedomou reguláciou počtu narodených detí v rodine aplikáciou kontracepčných prístupov a metód, keď index manželskej plodnosti klesne pod hranicu 0,5. Ak sa pohybuje na a tesne pod hranicou 0,6, môžeme predpokladať, že takýto typ reprodukčného správania sa začína v predmetnej populácii postupne presadzovať. Ako definitívne zavŕšenie transformácie procesu plodnosti v rámci (prvej) demografickej revolúcie sa považuje stav, keď index manželskej plodnosti klesne pod hranicu 0,35.¹⁶¹

Vypočítané hodnoty indexu manželskej plodnosti pre územie žúp Slovenska potvrdzujú, že v podstate až do konca 19. storočia k výraznejším zmenám na národnej úrovni nedochádzalo. Medzi sčítaniami 1880 – 1900 sa index pohyboval v rozmedzí 0,61 – 0,63 bez akéhokoľvek náznaku poklesu. Až posledné uhorské sčítanie prinieslo zníženie pod predmetnú hranicu 0,6, ktorá signalizuje začiatok širšieho presadenia sa regulačných mechanizmov v procese rodenia detí.

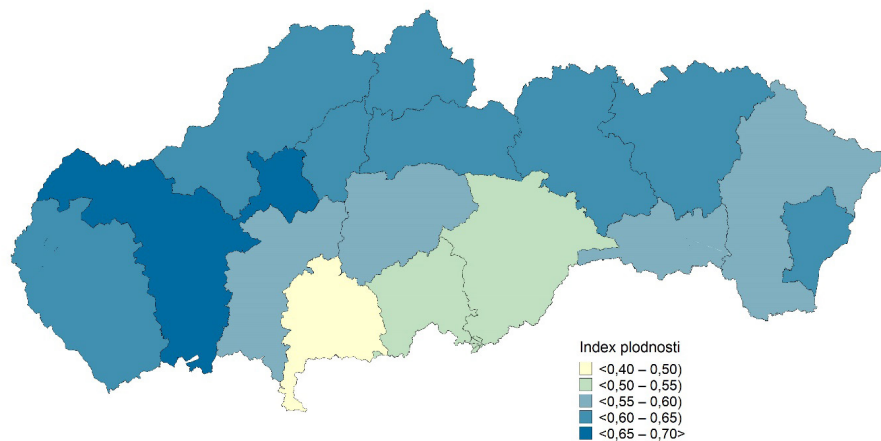
Ak sa však pozrieme na regionálnu úroveň, zistíme, že situácia bola o niečo komplikovanejšia. Už v prvom analyzovanom roku môžeme identifikovať, že index manželskej plodnosti jednoznačne v niektorých župách na juhu stredného Slovenska bezpečne pokoril hranicu 0,6. Dokonca v prípade Hontianskej župy môžeme hovoriť aj o stabilnom poklese pod úroveň 0,5. Nízke hodnoty (pod 0,6) však dosahovali aj ďalšie župy (Novohradská, Gemersko-Malohontská) v tomto priestore. Postupne v predvečer prvej svetovej vojny sa priestor s nízkym indexom manželskej plodnosti rozšíril aj do Tekovskej, Abovsko-Turnianskej Zemplínskej a Užskej župy. Na severe Slovenska sa do tejto skupiny v roku 1910 pridala aj Oravská župa. O prvých náznakoch cieľenej regulácie veľkosti rodiny môžeme tiež hovoriť aj v Turčianskej, Liptovskej, Zvolenskej, Šarišskej a Spišskej župe.

¹⁵⁹ Napríklad EATON, Joseph, W. – MEYER, Albert J. The social biology of very high fertility among the Hutterites. The demography of a unique population, In: *Human Biology*, 1953, 25, 3, s. 206–264; LARSEN, Ulla – VAUPEL, James, W. Hutterite Fecundability by Age and Parity: Strategies for Fertility Modeling of Event Histories. In: *Demography*, 1993, 30, 1, s. 83.

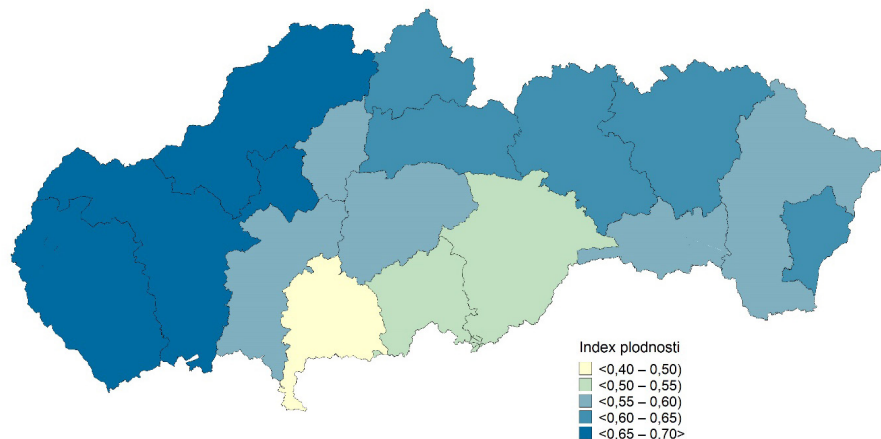
¹⁶⁰ Van de WALLE, Etienne. *The female population on France in the nineteenth century*. Princeton, 1974.

¹⁶¹ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy...*, s. 293.

Obr. 54: Index manželskej plodnosti v župách Slovenska v roku 1890

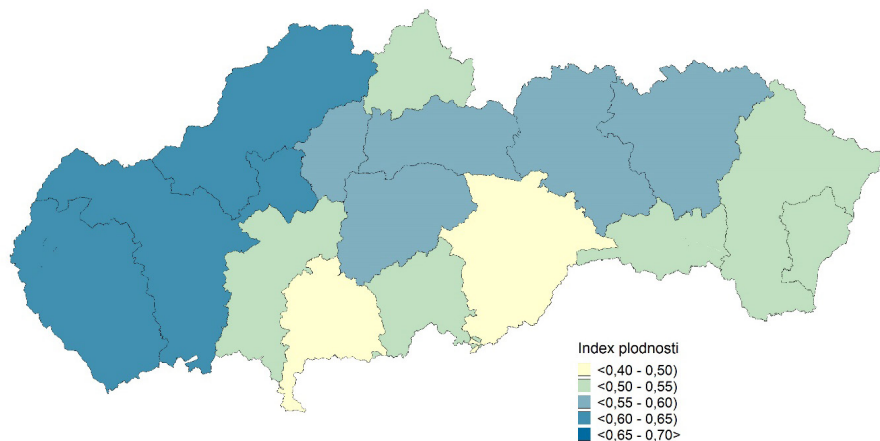
Obr. 55: Index manželskej plodnosti v župách Slovenska v roku 1900

Naopak najvyššia manželská plodnosť bola spájaná predovšetkým so západným a severozápadným Slovenskom. Do začiatku 20. storočia sa tu dokonca index manželskej plodnosti zvyšoval až prekročil hranicu 0,65. O dekádu neskôr však aj v priestore Bratislavská, Nitrianska a Trenčianska župa došlo k určitej redukcii a manželská plodnosť sa tu pohybovala v rozmedzí 60 – 65 % z maximálnej úrovne plodnosti vydatých žien u Hutteritov. Znamená to však, že v tomto priestore ešte

nemôžeme do vypuknutia prvej svetovej vojny hovoriť jednoznačne o širšom nástupe vedomej regulácie počtu narodených detí v rodinách.

Obr. 56: Index manželskej plodnosti v župách Slovenska v roku 1910

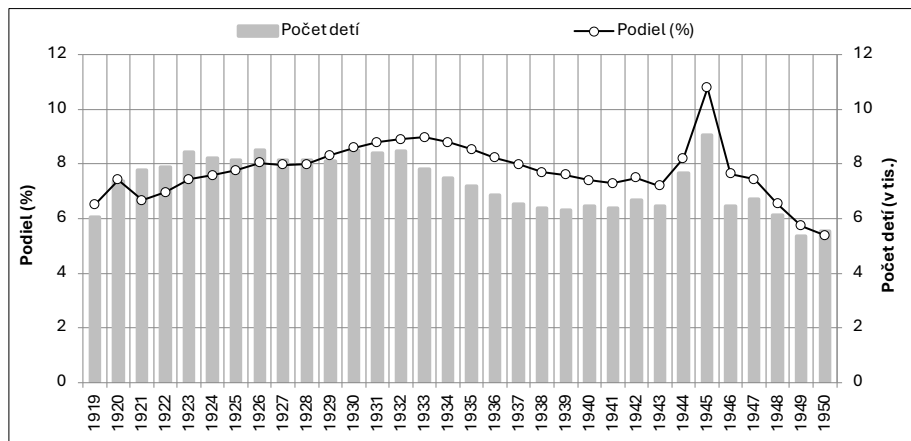

Ako už naznačovali výsledky predchádzajúcej analýzy, po prvej svetovej vojne sa proces celospoločenského rozšírenia vedomej regulácie plodnosti dynamicky prehlboval. Potvrdzujú to aj hodnoty indexu manželskej plodnosti. Kým v roku 1921 sa aj vďaka prebiehajúcej kompenzačnej fáze ešte stále udržiaval tesne pod hranicou 0,6, v roku 1930 už klesol bezpečne pod úroveň 0,5 (konkrétne 0,43), na ktorej sa udržal aj po druhej svetovej vojne v roku 1950. Proces transformácie plodnosti na Slovensku tak bol dovŕšený až v 50. rokoch, keďže v roku 1961 index prvýkrát pokoril hranicu 0,35 a už nikdy viac sa nad túto úroveň nevrátil.

Dôležitou črtou reprodukčného správania na Slovensku bolo úzke prepojenie medzi životom v manželstve a rodením detí. To sa odzrkadľovalo aj na počte a podiely detí narodených nevydatým ženám. Čiastkové informácie z obdobia pred prvou svetovou vojnou naznačujú, že v populáciách uhorských žúp ležiacich na území dnešného Slovenska sa podiel detí narodených mimo manželský vzťah pohyboval na úrovni do 8 %. Prvé roky existencie samostatného Československa priniesli určitý pokles, ktorý mohol súvisieť s kompenzačnou fázou, nárastom sobášnosti a tým aj znížením počtu nemanželských detí. Ich zastúpenie z celkového počtu narodených sa dostalo pod hranicu 7 %. Ďalší vývoj však naopak priniesol mierny nárast až na takmer 9 %. Tento vývoj je možné si vysvetľovať jednak skončením priaznivého povojnového vývoja sobášnosti, ako aj určitým zhoršovaním životnej situácie na konci 20. a začiatkom 30. rokov. Aj napriek tomu však zastúpenie detí narodených nevydatým ženám neprekračovalo na Slovensku ani 10% hranicu a zostávalo tak

v podstate marginálnym javom. Navyše druhá polovica 30. rokov priniesla ďalší mierny pokles, pričom podľa posledných údajov počas existencie Československa z roku 1937 tvorili nemanželské deti na Slovensku opäť menej ako 8 %. Priaznivý vývoj sobášnosti, dôraz na manželskú rodinu počas existencie vojnovnej Slovenskej republiky prispeli k pokračovaniu tohto trendu, keď sa podiel detí narodených nevydatým ženám dostal až takmer k hranici 7 %. Situácia sa však skomplikovala na konci druhej svetovej vojny. Zhoršenie životných podmienok, neistota, výrazný nárast úmrtnosti aj medzi civilným obyvateľstvom spolu s prechodom frontu a prípadným násilím, ako aj migračné presuny značného počtu osôb mohli byť faktormi, ktoré dočasne destabilizovali reprodukčné pomery a prispeli k prudkému nárastu podielu detí narodených mimo manželský zväzok, a to až na takmer 11 %. Keďže tieto determinanty mali len časovo obmedzené pole pôsobnosti, druhá polovica 40. rokov sa niesla v znamení návratu na „normálne“ hodnoty. Nemalou mierou k tomu pravdepodobne prispelo aj určité oživenie sobášnosti. Preto do polovice 20. storočia sa podiel detí narodených mimo manželstva opätovne dostal až na takmer 5% úroveň.

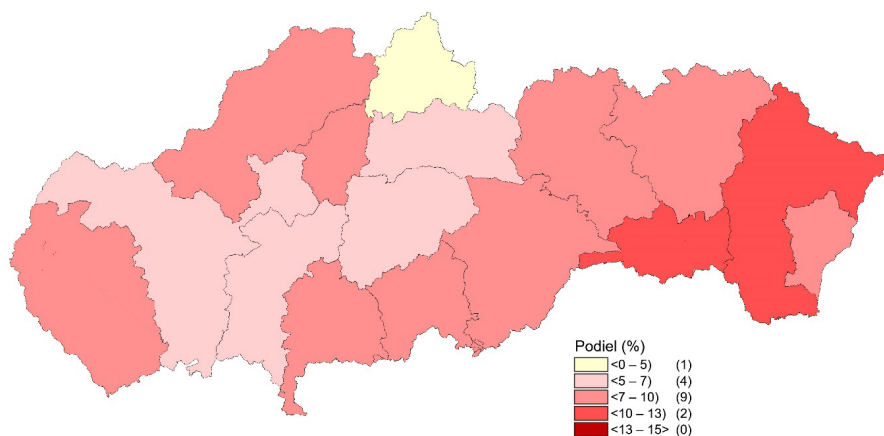
Obr. 57: Počet a podiel detí narodených mimo manželstva na Slovensku v rokoch 1919 – 1950

Aj napriek takmer všeobecne marginálnej pozícii nemanželskej plodnosti a s tým spojenému veľmi nízkemu podielu detí narodených mimo manželský zväzok, môžeme na Slovensku dlhodobo registrovať určité priestorové diferencie. V prvej polovici 90. rokov 19. storočia sa najvyšší podiel nemanželských detí viazal so župami na východe Slovenska. Išlo predovšetkým o Zemplínsku a Abovsko-Turniansku župu, kde podiel detí nevydatých žien prekročoval hranicu 10 %. Naopak nižšie zastúpenie nachádzame najmä na severe v Oravskej župe, kde

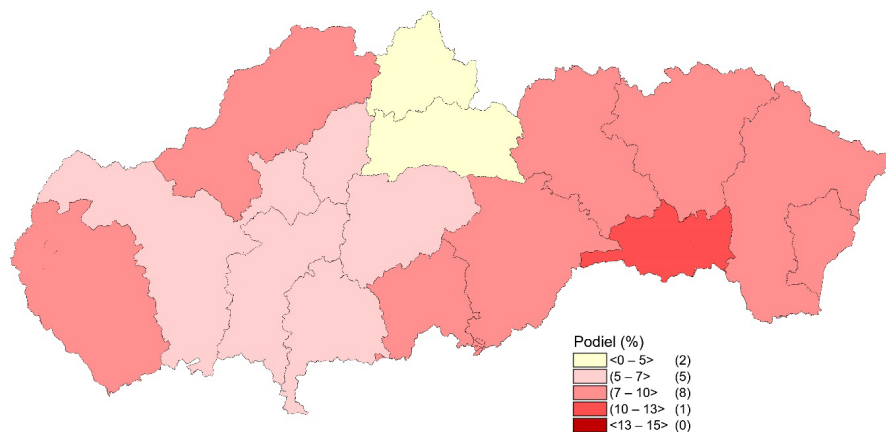
nemanželské deti predstavovali menej ako 5 % zo všetkých narodených. Nižšiu váhu (5 – 7 %) mali tiež v Liptovskej a Zvolenskej župe na strednom Slovensku, ako aj v Nitrianskej a Tekovskej župe. Tento priestorový obraz sa výraznejšie nemenil ani na začiatku 20. storočia až do prvej svetovej vojny. Vyššie zastúpenie nemanželských detí dosahovali najmä celky na východe krajiny (predovšetkým Zemplínska, Užská a Abovsko-Turnianska župa), kde podiel nemanželských detí neraz prekračoval hranicu 10 %, kým stredoslovenské regióny sa vyznačovali skôr priemernou (najmä na juhu Slovenska) až podpriemernou váhou (Oravská, Liptovská, Zvolenská, Tekovská župa). Zo západného Slovenska do tejto skupiny patrila predovšetkým už spomínaná Nitrianska župa.

Obr. 58: Podiel detí narodených mimo manželstva v župách Slovenska v rokoch 1890 – 1893

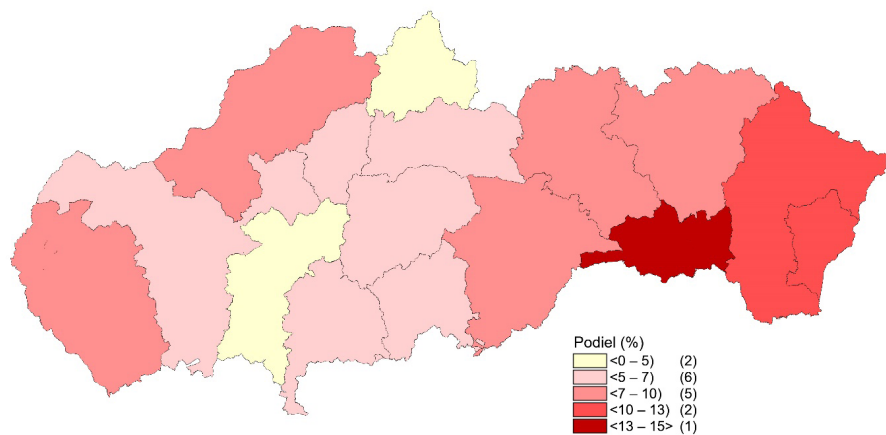

Po prvej svetovej vojne došlo k spomínanému miernemu poklesu podielu nemanželských detí. Akonáhle však odznela povojnová kompenzačná fáza a začali sa prejavovať určité hospodárske problémy s ňou spojený nárast nezamestnanosti a zhoršovanie životnej úrovne obyvateľstva, môžeme aj na regionálnej úrovni pozorovať určité zvyšovanie zastúpenia detí narodených nevydatým ženám. Súčasne je tiež zaujímavým zistením, že hlavné priestorové vzorce identifikované ešte na úrovni uhorských žúp zostali v podstatnej miere zachované aj pri aplikácii medzivojrovej okresnej administratívnej štruktúry.

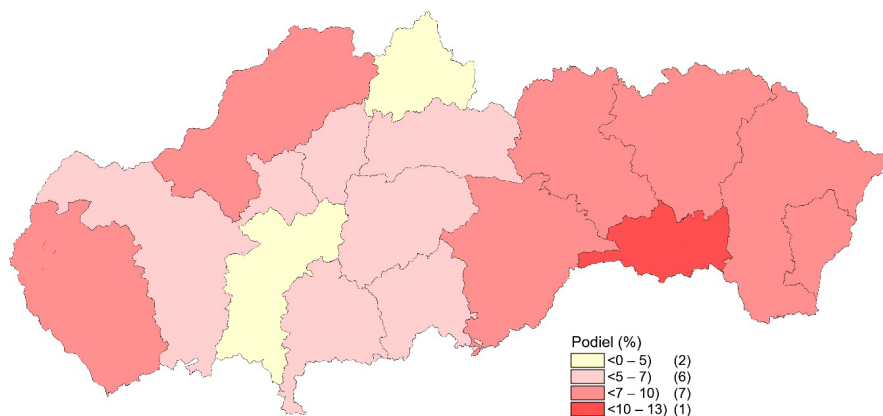
Obr. 59: Podiel detí narodených mimo manželstva v župách Slovenska v rokoch 1900 – 1904

Obr. 60: Podiel detí narodených mimo manželstva v župách Slovenska v rokoch 1905 – 1909

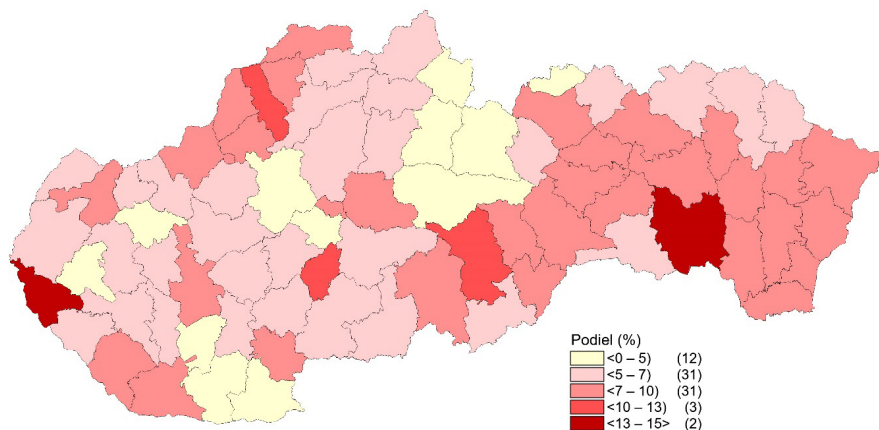
Obr. 61: Podiel detí narodených mimo manželstva v župách Slovenska v rokoch 1910 – 1912

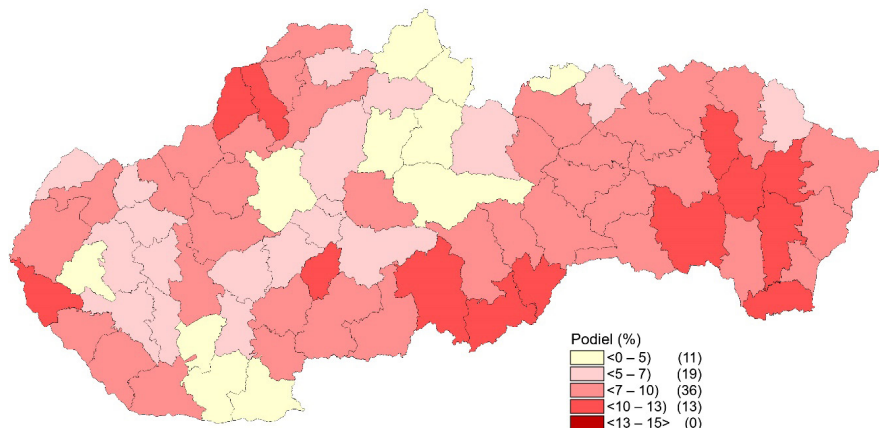
Vyšší podiel detí narodených mimo manželský zväzok môžeme preto už v prvej polovici 20. rokov 20. storočia pozorovať najmä na východe Slovenska s výnimkou severných celkov. Jednoznačne najvyššie zastúpenie pritom dosahoval okres Košice (13 – 15 %). K tomuto priestoru sa pripájali aj niektoré okresy na juhu stredného Slovenska v páse až po okres Lučenec (s výnimkou okresu Moldava nad Bodvou a Feledince). Nad hranicou 10 % sa tu nachádzal okres Rimavská Sobota. Ďalším kompaktnjším priestorom s vyššou váhou nemanželských detí boli niektoré okresy na Považí v páse od Trenčína až po Čadcu. Aj tu nachádzame jeden celok (Považská Bystrica), kde nemanželské deti tvorili viac ako desatinu zo všetkých narodených. Medzi celky s výrazne nadpriemerným zastúpením detí nevydatých žien je potrebné zaradiť aj Bratislavu.

Opačná situácia bola predovšetkým na Orave, Liptove a strednom Slovensku (okresy Trstená, Liptovský Mikuláš, Liptovský Hrádok, Brezno nad Hronom, Prievidza,). Okrem nich sa pod hranicou 5 % nachádzali aj okres Spišská Stará Ves na severe východného Slovenska, či priestor Nové Zámky, Stará Ľala a Parkan na juhozápade spolu s osamotenými okresmi Modra a Piešťany.

Obr. 62: Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska v rokoch 1921 – 1924

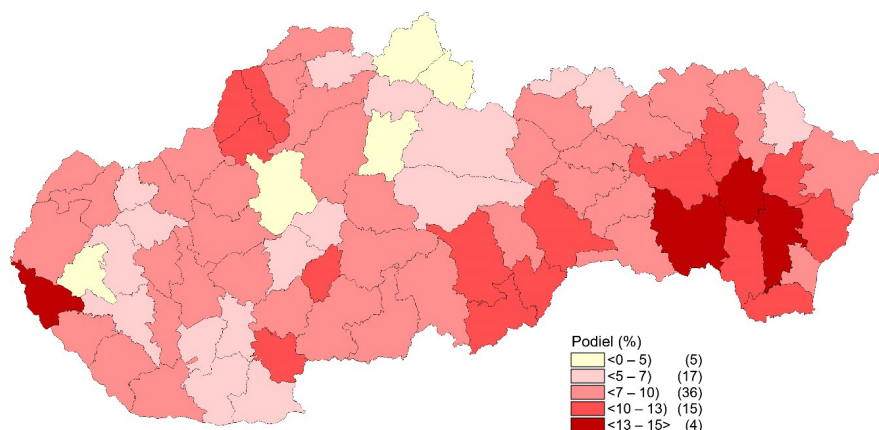
Obr. 63: Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska v rokoch 1925 – 1928

V druhej polovici 20. rokov sa tento priestorový obraz výraznejšie nezmenil. Nad hranicou 10 % sa nachádzali najmä celky na východe (Košice, Giraltovec, Vranov nad Topľou, Humenné, Michalovce, Kráľovský Chlmec), na juhu stredného Slovenska (Lučenec, Feledince, Tornaľa), ako aj okres Bratislava a dvojica okresov na Považí (Púchov, Považská Bystrica). Naopak nízky podiel nemanželských detí

vykazovali okresy na Orave (Námestovo, Trstená), na strednom Slovensku (Prievidza, Ružomberok, Liptovský Mikuláš, Brezno nad Hronom), či juhozápade Slovenska (Nové Zámky, Stará Ďala, Parkan) spolu s okresom Modra v zázemí Bratislavy. Na prelome 20. a 30. rokov je možné vidieť, že pod 5% hranicou zostali len okresy Námestovo a Trstená na Orave, Ružomberok a Prievidza a na západe okres Modra. Nižšie podiely naďalej dosahovali najmä celky na Orave, Liptove, v Oblasti Hornej Nitry, na juhozápade či v zázemí hlavného mesta. Z vývojového hľadiska môžeme konštatovať, že došlo k zväčšeniu priestoru s priemernou a nadpriemernou váhou nemanželských detí v dôsledku celkového nárastu ich zastúpenia. Jednoznačne naďalej pritom centrom s vyšším podielom detí nevydatých žien zostávali viaceré okresy východného Slovenska. Išlo najmä o okres Košice, Vranov nad Topľou a Michalovce (13 – 15 %), ku ktorým sa pripájali okres Prešov, Giraltovce, Humenné, Sobrance, Trebišov a Kráľovský Chlmec a spoločne tak vytvárali pomerne kompaktnú oblasť, kde deti narodené mimo manželstva tvorili viac ako desatinu z celkového počtu narodených. Druhá takáto oblasť sa sformovala v priestore okresov Rimavská Sobota, Feledince, Tornaľa a Rožňava a tretou boli okresy na Považí (Púchov, Ilava, Považská Bystrica). Do skupiny okresov s podielom nemanželských detí prekračujúcim 10% hranicu v tomto období patrili ešte okres Banská Štiavnica, Želiezovce a Bratislava.

Obr. 64: *Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska v rokoch 1929 – 1933*

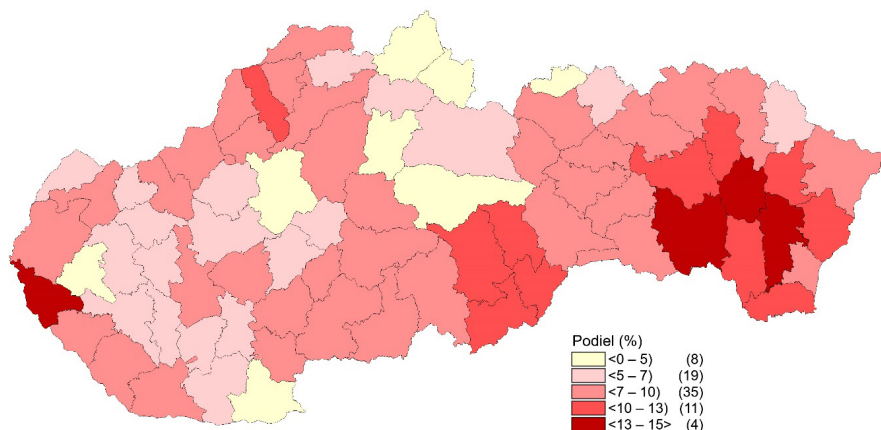

Výraznejšie zmeny v priestorovom obraze neprinieslo ani posledné skúmané obdobie existencie medzivojnového Československa. Naďalej identifikujeme vyšší podiel nemanželských detí na východe a juhu stredného Slovenska, v okresoch

na Považí a v Bratislave, kým celky na Orave, Liptove, Hornej Nitre, v zázemí hlavného mesta (s výnimkou Záhoria a priestoru Šamorín - Komárno), či na juhozápade dosahovali nízke až podpriemerné hodnoty podielu detí narodených mimo manželský zväzok.

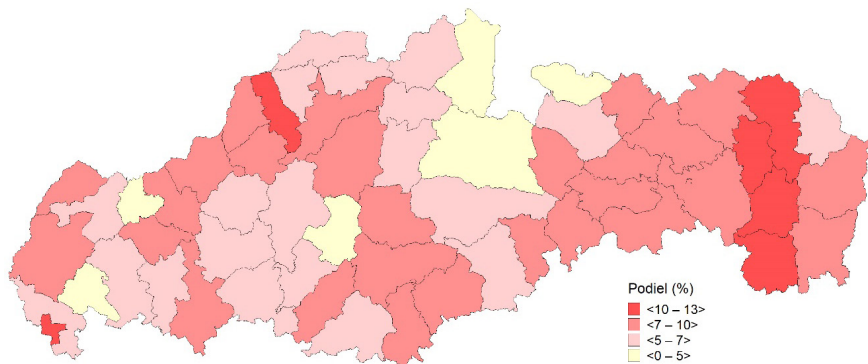
Situácia sa významnejšie nezmenila ani v období vojnovnej Slovenskej republiky. Celkovo síce došlo k určitej redukcii počtu a podielu detí narodených mimo manželstva, no z priestorového hľadiska sa diferencie nezmenili. Vyššie zastúpenie preto nemanželské deti dosahovali naďalej na východe a juhu stredného Slovenska spolu s okresmi Zvolen a Banská Bystrica, ďalej na Považí a na Záhori spoločne s okresom Bratislava. Opačná situácia zostávala na Orave, Liptove, Zámagurí, Hornej Nitre, či v zázemí hlavného mesta (okrem Záhoria).

Obr. 65: Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska v rokoch 1934 – 1937

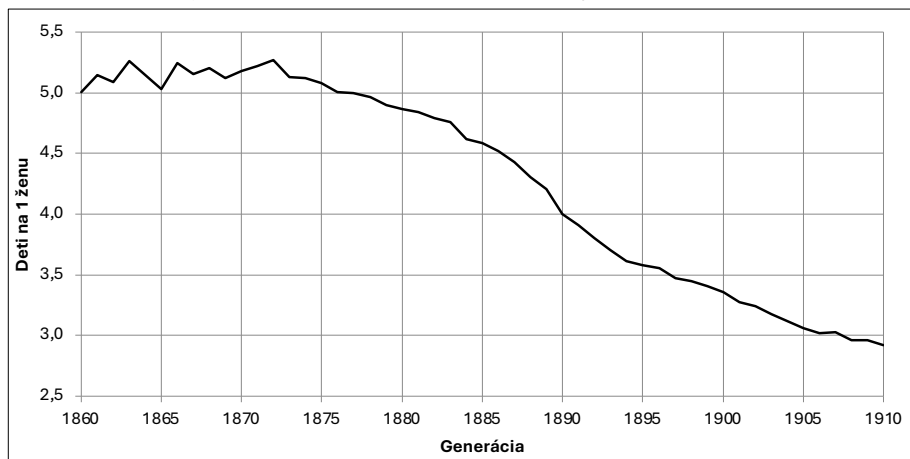

Zmeny v prierezových hodnotách intenzity plodnosti sa postupne odzrkadlili aj na vývoji kohortných ukazovateľov. Kým v generáciách žien zo 60. a začiatku 70. rokov 19. storočia sa v priemere narodilo jednej žene stabilne viac ako 5 detí, už u žien z polovice 70. rokov môžeme identifikovať nástup postupného poklesu realizovanej plodnosti. Ten bol najprv medzigeneračne pozvoľný, keďže ešte ženám z prvej polovice 80. rokov 19. storočia sa narodilo takmer 4,8 dieťaťa, no u osôb z druhej polovice 80. a 90. rokov sa dynamika poklesu zrýchlila. Potvrdzujú to aj empirické údaje, keď medzi generáciami 1885 a 1895 sa hodnota konečnej plodnosti znížila o takmer 1 dieťa. Vývoj v mladších kohortách z konca 90. a začiatku 20. storočia však priniesol spomalenie až medzikohortnú stagnáciu na úrovni tesne pod hranicou 3 detí na ženu.

Obr. 66: Podiel detí narodených mimo manželstva v okresoch Slovenska v rokoch 1939 – 1942

Obr. 67: Konečná plodnosť žien na Slovensku narodených v rokoch 1860 – 1910

V podstate takmer kontinuálny pokles konečnej plodnosti bol predovšetkým dôsledok širšieho presadenia sa vedomej regulácie počtu detí v rodine od konca 19. do polovice 20. storočia. To sa následne prejavilo aj na štruktúre žien podľa počtu živonarodených detí. Podľa francúzskeho historického demografa Louisa Henryho¹⁶² sa populácie pred začatím tejto kvalitatívno-quantitatívnej transformácie procesu plodnosti vyznačovali minimálnymi vedomými zásahmi do vlastnej reprodukcie. Prokreatívne správanie tak nebolo podmienené predchádzajúcou reprodukčnou históriou žien, teda počtom už narodených detí. V populáciách, v ktorých sa už

¹⁶² HENRY, Louis. Some data..., s. 81–91.

presadili snahy aktívne a cielene pôsobiť na vlastnú reprodukciu a rozhodovať o počte narodených detí, začali kľúčovú úlohu zohrávať socio-ekonomické a čiastočne aj normatívne faktory. Keďže v takýchto populáciách sa začali vytvárať aj predstavy o určitom ideálnom počte detí, preto po narodení dieťaťa určitého poradia začalo dochádzať k vedomej snahe zabrániť ďalšej koncepcii. To sa v konečnom dôsledku prejavilo práve v štruktúre žien podľa počtu narodených detí.

Prvou skupinou, ktorá môže ovplyvňovať výslednú konečnú plodnosť, je zastúpenie žien bez skúsenosti s biologickým materstvom. Bezdetnosť v najstarších kohortách od 60. rokov približne do prvej polovice 80. rokov 19. storočia mierne klesala, a to z úrovne približne 14 % na 10 %. Následne smerom k mladším kohortám dochádza k opačnému efektu. Vrchol bezdetnosť dosiahla u žien narodených na začiatku 20. storočia, keď prekročila hranicu 15 %. Ako uvádzajú vo svojich prácach Rowland a Sobotka¹⁶³, ide do značnej miery o celoeurópsky fenomén. Príčiny vysokej bezdetnosti je u týchto žien potrebné hľadať v nepriaznivých podmienkach počas prvej svetovej vojny, ako aj v negatívnom pôsobení veľkej hospodárskej krízy v 30. rokoch.

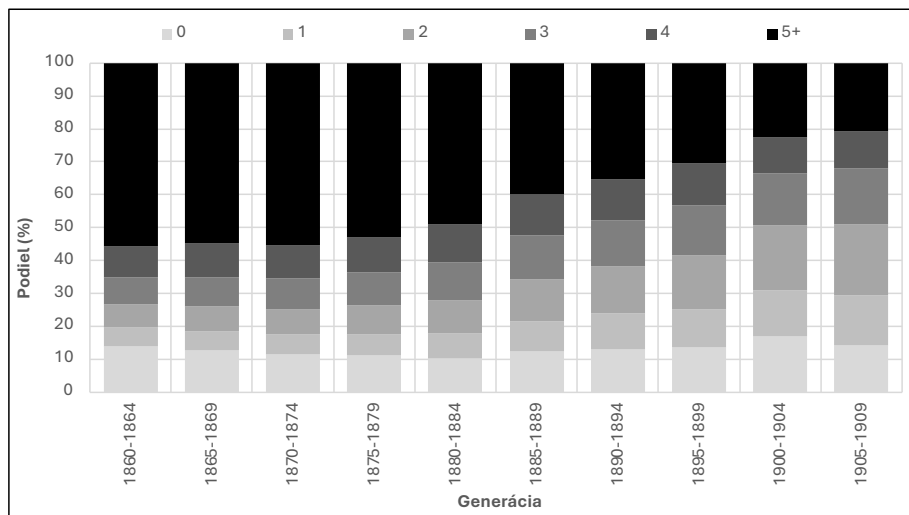
Marginálnym javom na Slovensku bol dlhodobo aj jednodetný model rodiny. Podiel žien, ktoré sa stali matkou len raz sa v najstarších analyzovaných kohortách pohyboval tesne nad hranicou 5 %. Išlo jednoznačne o najmenej častú paritnú skupinu spomedzi všetkých. V kombinácii so spomínanými problémami žien narodenými na konci 19. a začiatku 20. storočia, ako aj s celkovým poklesom zastúpenia modelu viacdetných rodín, pozorujeme určité medzigeneračné zvyšovanie. V generáciách z prvej polovice 90. rokov ženy s jedným dieťaťom prekročili 10% hranicu, aby u osôb narodených v rokoch 1905 – 1909 už predstavovali viac ako 15 %. Aj vďaka tomu už nepredstavovali najmenej častý reprodukčný model. Tým sa postupne stali ženy so štyrmi deťmi. Po určitom miernom náraste identifikujeme najmä u osôb z konca 90. rokov začiatok klesajúceho trendu. Vďaka tomu táto paritná skupina na Slovensku dlhodobo predstavovala približne desatinu z celej skupiny kohort.

Výrazný medzigeneračný nárast sa na druhej strane dotkol žien s tromi a dvomi deťmi. Kým v najstarších kohortách tieto modely nedosahovali ani 10% podiel, v najmladších analyzovaných skupinách z konca prvej dekády 20. storočia išlo už o viac ako pätinu žien u dvojdetného modelu rodiny a približne 17% zastúpenie dosahoval model rodiny s tromi deťmi. Tieto zmeny v paritnej štruktúre významným spôsobom zasiahli váhu žien s päť a viac deťmi. V podstate až do generácií z polovice 70. rokov významnejšie zmeny nepozorujeme a podiel tohto modelu reprodukcie dosahoval približne hranicu 55 %. V kohortách z druhej polovice 70. rokov je však

¹⁶³ ROWLAND, Donald T. Historical Trends in Childlessness. In: *Journal of Family. Issues*. 2007, 28, 10, s. 1314–1315; SOBOTKA, Tomáš. Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972. In: M. Kreyenfeld – D. Konietzka (eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. Demographic Research Monographs, 2017, s. 17–53.

možné identifikovať nástup najprv pozvoľnejšieho a neskôr aj pomere dynamického medzigeneračného poklesu. Ten sa u žien narodených v prvom desaťročí 20. storočia začal opätovne spomaľovať. V týchto dvoch 5-ročných kohortách predstavovali ženy s päť a viac deťmi už len niečo viac ako pätinu.

Obr. 68: Štruktúra žien podľa počtu narodených detí na Slovensku v kohortách z rokov 1860 – 1909

V populáciách, ktoré vedome neobmedzovali svoju plodnosť, mali ženy pomerne vysokú pravdepodobnosť, že sa im narodí ďalšie dieťa aj v prípade pôrodov vyšších poradí. V zmysle Henryho konceptu prirodzenej plodnosti¹⁶⁴ sa manželská dvojica nebránila počatiu ďalšieho dieťaťa, resp. v ich reprodukčnom správaní nebola reflektovaná ich reprodukčná história, a preto výsledná realizovaná plodnosť nezávisela od počtu predtým narodených detí. Postupné klesanie hodnôt pravdepodobností narodenia ďalšieho dieťaťa s vekom a počtom narodených detí nebolo prejavom vedomých snáh o ukončenie reprodukcie, ale dôsledkom biologických obmedzení, keďže s rastúcim vekom a najmä vekom nad 35 rokov sa vo všeobecnosti významne znižuje šanca počať, donosiť a porodiť živé dieťa.

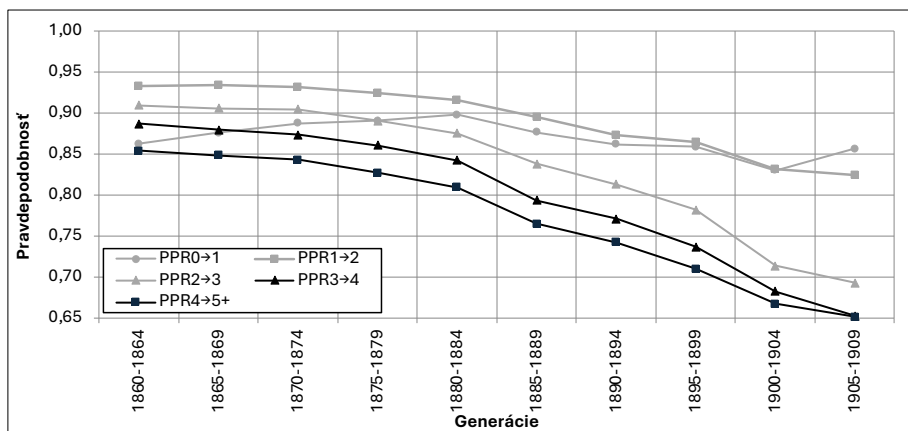
Populácie, ktoré naopak regulujú svoju plodnosť a plánujú počet narodených detí, majú v generačnom pohľade najvyššie hodnoty pravdepodobnosti zväčšenia rodiny pri dieťati prvého poradia. U ďalších poradí je pravdepodobnosť okrem biologických faktorov výrazne podmienená snahou vedome sa brániť ďalšiemu počatiu. Predovšetkým po narodení želaného počtu detí dochádza k veľkej snahe

¹⁶⁴ LERIDON, Henry. Natural Fertility and Controlled Fertility. Levels and Models. In: *Demography: Analysis and Synthesis*. Vol. I., London: Elsevier, 2006, s. 467–477.

zamedziť tehotenstvu, čo je reflektované výrazným prepadom pravdepodobnosti narodenia ďalšieho dieťaťa.

V najstarších analyzovaných kohortách môžeme vidieť, že rozdiely medzi narodením detí jednotlivých poradií boli pomerne malé. Bez ohľadu na to, či išlo o prvé, druhé alebo piate a ďalšie dieťa sa v generácii 1860 – 1864 pohybovali v rozmedzí 85 – 95 %. Významnejšie sa tento obraz nezmenil ani v mladších kohortách. Až v generáciách z druhej polovice 70. rokov 19. storočia môžeme identifikovať výraznejší pokles pravdepodobností narodenia piateho a ďalšieho dieťaťa pod hranicu 85 %, pričom tento trend sa naďalej medzigeneračne prehľboval. U žien narodených na začiatku 20. storočia pravdepodobnosť, že sa im narodí štvrté, piate a ďalšie dieťa dosahovala približne 65 %, pričom pod hranicu 70 % klesla aj pravdepodobnosť narodenia tretieho dieťaťa. Vzhľadom na problematické životné podmienky počas prvej svetovej vojny, ako aj v medzivojnovom období (nielen z hospodárskeho hľadiska, ale aj na sobášnom trhu) došlo postupne aj k redukcii pravdepodobnosti narodenia druhého a čiastočne aj prvého dieťaťa. Tento trend však nebol tak dynamický, pričom v generáciách 1905 – 1909 dokonca došlo u prvých detí k miernemu nárastu nad 85 % a druhých k stabilizácii na úrovni okolo 83 %. V dôsledku rozdielnej dynamiky však došlo k pomerne významnému oddeleniu pravdepodobností vzniku modelov s jedným a dvomi deťmi od modelov s tromi a viac deťmi v rodine (obr. 69).

Obr. 69: Pravdepodobnosť narodenia (prvého) ďalšieho dieťaťa v generáciách žien 1880 – 1910 na Slovensku

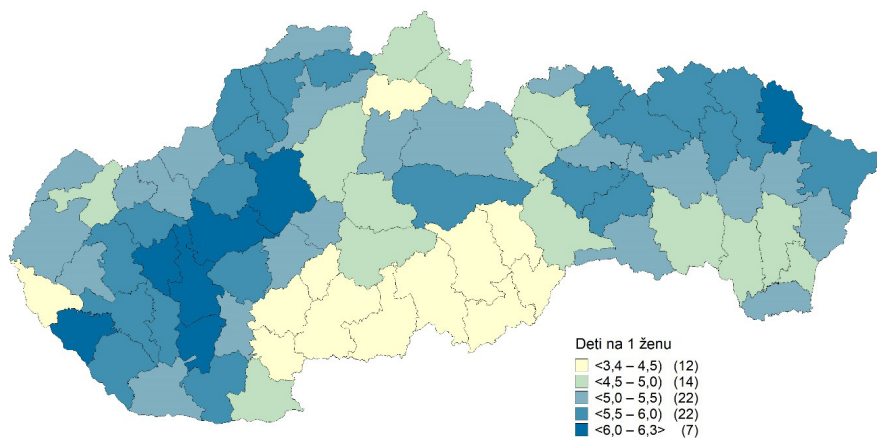

Okrem toho v poslednej analyzovanej skupine generácií (1905 – 1909) identifikujeme, že došlo k zániku tzv. paradoxu pravdepodobností narodenia prvého a druhého dieťaťa. Vo všeobecnosti v populáciách bez širšieho uplatnenia regulácie počtu detí v rodinách nadobúdala pravdepodobnosť druhého pôrodu

vyššie hodnoty ako šanca, že sa bezdetnej žene narodí prvé dieťa. Príčinou je prítomnosť určitej skupiny žien, ktoré nemohli mať z biologických dôvodov deti. Ak krivky pravdepodobností neovplyvňuje obmedzovanie plodnosti, tie ženy, ktoré sa už raz stali matkami, majú väčšiu šancu porodiť druhé dieťa, pretože v tejto skupine už nefigurujú neplodné osoby.

Dôležité poznatky z hľadiska priestorových rozdielov v realizovanej plodnosti priniesli výsledky sčítania ľudu 1930. Išlo pritom o prvý census, ktorý zisťoval a publikoval údaje o počte narodených detí žene až do úrovne okresov. Ako môžeme vidieť z obr. 70, najvyššiu konečnú plodnosť dosahovali okresy na Ponitří v páse od Prievidze cez Topoľčany, Hlohovec, Nitrú až po Nové Zámky (6 a viac detí na ženu), ku ktorým sa pripájala s 5,5 – 6,0 deťmi väčšina okresov na Považí (s výnimkou okresu Trenčín, Nové Mesto nad Váhom a Myjava), pokračujúc smerom na juh až k regiónu Žitného ostrova (okresy Šamorín, Dunajská Streda). Druhú kompaktnejšiu oblasť s vyššou plodnosťou tvorili okresy severovýchodného Slovenska tiahnuce sa v prihraničnom páse od Starej Ľubovne po Medzilaborce. Do skupiny okresov s konečnou plodnosťou na úrovni 5,5 – 6,0 detí na jednu ženu sa zaradil tiež okres Brezno na strednom Slovensku a Spišská Nová Ves a Gelnica na východnom Slovensku.

Obr. 70: Priemerný počet detí na ženu v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930

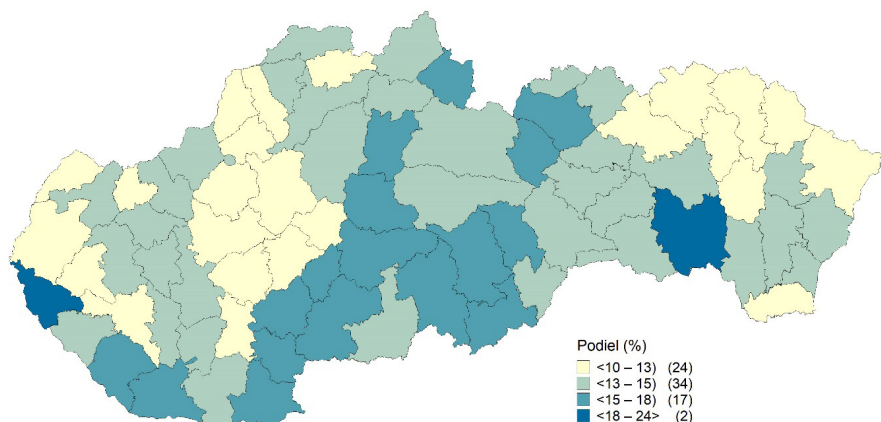

Na druhej strane výsledky sčítania ľudu 1930 tiež umožnili identifikovať priestory s podpriemernou plodnosťou. Išlo predovšetkým o juh stredného Slovenska, kde priemerný počet detí na jednu ženu na konci jej reprodukčného obdobia sa pohyboval na úrovni 3,5-4,5 dieťaťa. Tvorili ho najmä prihraničné

okresy v páse od Želiezoviec, Levíc a Banskú Štiavnicu cez Krupinu, Modrý Kameň, Lučenec, Rimavskú Sobotu, Feledince až po Tornaľu a Revúcu. Do tejto skupiny môžeme tiež zaradiť okres Dolný Kubín na dolnej Orave a tiež okres Bratislava. Relatívne nízku plodnosť dosahovali aj niektoré okresy priamo nadväzujúce na tento priestor (napr. Banská Bystrica, Zvolen, Rožňava, Parkan), ale aj niektoré okresy východoslovenskej nížiny (Košice, Trebišov, Michalovce, Veľké Kapušany), Turca (okres Martin), Oravy (Námestovo, Trstená) a severného Spiša (Kežmarok, Poprad).

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že identifikované priestorové diferencie v realizovanej plodnosti úzko súviseli s rozdielmi v štruktúre žien podľa parity. Bezdetné ženy boli častejšie podľa výsledkov sčítania ľudu 1930 prítomné v okresoch s centrami v dvoch najväčších mestách Slovenska (Bratislava a Košice). Tu z celkového počtu žien približne pätina bola v čase sčítania bez skúsenosti s biologickým materstvom. Pomerne vysoká bezdetnosť (15 – 18 %) bola identifikovaná tiež v priestore juhu západného (okresy Dunajská Streda, Komárno) a stredného Slovenska tiahnuce sa v súvislom páse od okresu Parkan, Želiezovce, Levice, Krupinu, Banskú Štiavnicu až po okresy Revúca, Rimavská Sobota a Feledince. K nim sa zo severu napájali ďalšie celky stredného Slovenska s centrami vo väčších mestách (Zvolen, Banská Bystrica, Ružomberok). Do tejto skupiny je možné tiež zaradiť solitérne celky Trstená a Kežmarok a Poprad.

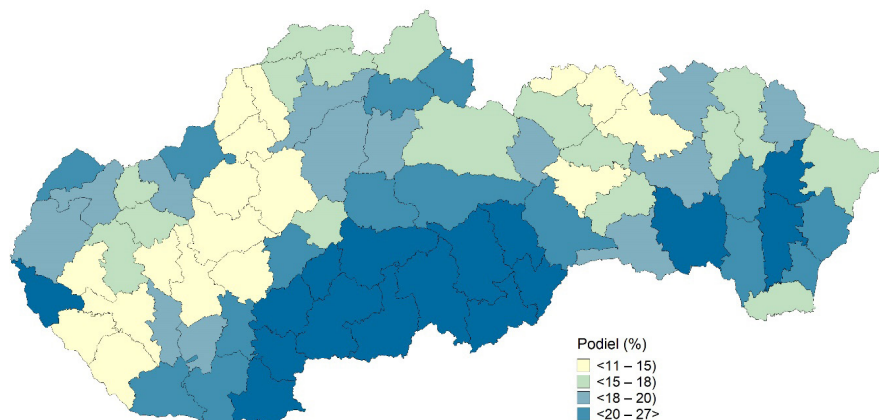
Obr. 71: Podiel bezdetných žien v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1930

Jednoznačne najnižší podiel bezdetných žien (10 – 13 %) môžeme podľa obr. 71 identifikovať na severovýchode Slovenska v súvislom priestore okresov od Sabinova po Sninu. Ďalej išlo o niektoré okresy na Považí (Považská Bystrica,

Ilava, Púchov), na ktoré priamo nadväzovali ďalšie celky Bánovce nad Bebravou, Prievidza, Topoľčany, Kremnica, Nová Baňa, Zlaté Moravce, Vráble a spoločne tak vytvárali pomerne rozsiahly priestor s nízkou bezdetnosťou. Poslednou treťou oblasťou s podielom bezdetných žien v rozsahu 10 – 13 % sa vytvoril v zázemí Bratislavy (okres Malacky, Modra, Galanta), ku ktorému sa pripájal ešte okres Skalica a Myjava. Nízkou bezdetnosť ešte vykazovali solitérne okresy Kysucké Nové Mesto a Kráľovský Chlmec.

Obr. 72: Podiel žien s jedným dieťaťom v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1930

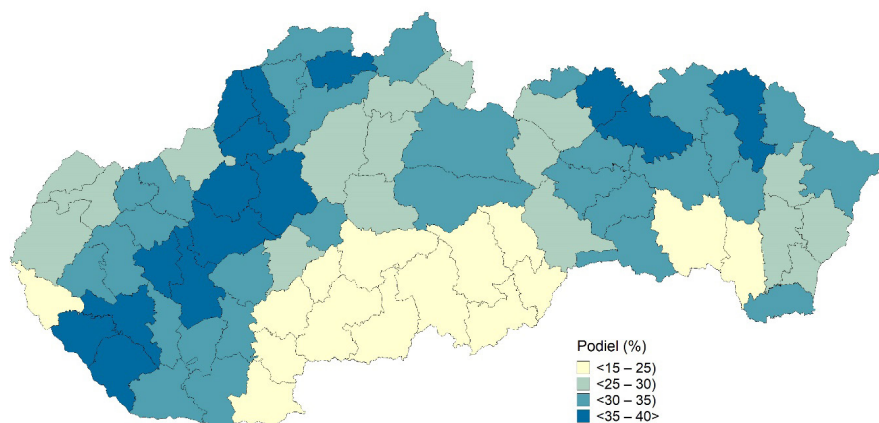
Podobný priestorový obraz môžeme vidieť, ak sa zameriame na jednoduchý model rodiny. Ten dosahoval svoje maximálne zastúpenie (20 – 27 %) predovšetkým v priestore juhu stredného Slovenska v páse od okresu Parkan, Želiezovce po Tornaľu a Revúcu. Do tejto skupiny je tiež možné zaradiť okres Bratislava a Košice a na juho-východe okres Michalovce a Humenné. Najnižší podiel žien s jedným dieťaťom bolo možné identifikovať v zázemí hlavného mesta (okresy Modra, Galanta, Šamorín, Dunajská Streda), ďalej v súvislej oblasti tiahnucej sa od okresov Považská Bystrica, Púchov, Ilava až po okres Hlohovec, Nitra a Zlaté Moravce (obr. 72). Do 15 % sa jednoduchý model vyskytoval tiež na severe východného Slovenska (okresy Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Sabinov) a v okrese Spišská Nová Ves.

Jednoduchý model rodiny sa v južných častiach stredného Slovenska presadil pravdepodobne už v predchádzajúcom období. Podľa etnografického výskumu v týchto oblastiach sa druhé dieťa smelo narodiť len v prípade, že prvé zomrelo, alebo ak žena uzavrela ďalšie manželstvo. V prvých rokoch manželstva nebolo žiaduce mať dieťa, lebo by mladú ženu zdržiavalo od práce na hospodárstve. Ak

aj nastala situácia, že žena otehotnela, dieťa sa nesmelo narodiť.¹⁶⁵ V oblastiach, kde bol jednodetný model rozšírený, dochádzalo pri narodení väčšieho počtu detí k odsúdeniu tejto matky, a to nielen zo strany miestnej komunity, ale aj zo strany vlastnej rodiny.¹⁶⁶

Vo väčšine vysvetlení sa stretávame so snahou o zachovanie celistvosti rodinnej pôdy. Strach z delenia majetku a následne zo zabezpečenia jedného dediča napokon viedol k zakoreneniu jednodetného modelu rodiny. Okrem toho sa vysvetlenie hľadá aj v istej dávke racionality, ktorú prináša evanjelické a kalvínske náboženské vyznanie. Systém jednodetnosti tak umožňoval jednoduchý dedičský prístup, keďže majetok sa nedelil, do smrti otca hospodárili syn s nevestou spoločne s rodičmi a na spoločný úžitok.¹⁶⁷ Na druhej strane je treba pripomenúť, že tieto oblasti boli kultúrne i hospodársky úzko previazané na územia dnešného Maďarska, v ktorých bol identifikovaný skorší začiatok vedomej regulácie plodnosti v rámci (prvej) demografickej revolúcie.

Obr. 73: Podiel žien s päť a viac deťmi v okresoch Slovenska, sčítanie ľudu 1930

Častejšia prítomnosť žien s väčším počtom detí predstavovala jeden z kľúčových determinantov celkovo vyššej realizovanej plodnosti. Pri určitom zovšeobecnení môžeme povedať, že z výsledkov sčítania ľudu 1930 vyplýva značný priestorový prekryv medzi okresmi s vyššou realizovanou plodnosťou a zastúpením žien s päť a viac deťmi. Podľa obr. 73, išlo najmä o okresy tiahnuce v páse od Považskej Bystrice cez okres Púchov, Ilava, Bánovce nad Bebravou, Prievidza až po okres

¹⁶⁵ BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: M. Botíková – S. Švecová – K. Jakubíková (eds.). *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997, s. 159.

¹⁶⁶ Tamže.

¹⁶⁷ Tamže, s. 155.

Nitra a Hlohovec. Na tento priestor nadväzovali následne na juhu západného Slovenska celky v zázemí Bratislavy, a to konkrétne okres Dunajská Streda, Šamorín a Galanta. Viac ako 35% zastúpenie mali ženy s päť a viac deťmi tiež v okrese Kysucké Nové Mesto na severe stredného Slovenska a celky Stará Ľubovňa, Sabinov a Stropkov na severe východného Slovenska. Ako tiež ukazuje obr. 73, na tieto priestory následne nadväzovali ďalšie celky, v ktorých sa predmetný model rodiny pohyboval v rozmedzí 30 – 35 %. Naopak najnižší podiel žien s väčším počtom detí jednoznačne identifikujeme na juhu stredného Slovenska. Okresy, kde tento model mal nanajvýš štvrtinový podiel vytvárali pomerne kompaktný priestor ohraničený okresmi Parkan, Želiezovce, Levice na západe a Revúca a Rožňava na východe. Okrem nich do tejto skupiny patrili ešte okresy s najväčšími mestami Slovenska (Bratislava a Košice) a okres Trebišov.

Úmrtnosť

Úmrtnosť je jedným z primárnych demografických procesov, ktoré priamo ovplyvňujú prirodzený pohyb obyvateľstva. Je to neodvratiteľná a nevyhnutná udalosť, ktorá predstavuje základný predpoklad existencie a ďalšieho vývoja ľudskej spoločnosti. Práve vďaka úmrtnosti dochádza k výmene generácií, čo umožňuje adaptáciu ľudského rodu na meniace sa životné podmienky. Úmrtnosť je tak neodmysliteľnou súčasťou života každého jednotlivca, s ktorou sa stretáva v akejkolvek fáze svojho bytia, počnúc narodením.¹⁶⁸

Obdobie starého demografického režimu, teda pred nástupom historicky jedinečných kvalitatívno-quantitatívnych zmien v reprodukčnom správaní sa vo všeobecnosti vyznačovalo pomerne nepriaznivými úmrtnostnými pomermi. Pomerne nízka hodnota strednej dĺžky života odhadovaná podľa Livi-Bacciho¹⁶⁹ priemerne na 30 – 35 rokov bola navyše výrazne skracovaná v dôsledku existencie mortalitných, či demografických kríz. Ako ukazujú niektoré naše predchádzajúce analýzy¹⁷⁰ trvalejšie sa nad 40 rokov stredná dĺžka života pri narodení dostávala v niektorých krajinách severnej a západnej Európy až v druhej polovici 19. storočia. Príčiny tohto stavu spočívali v koexistencii nízkej úrovne hmotného zabezpečenia, obmedzeného množstva a kvality stravy, pričom podvýživa napríklad mala za následok hlavne zníženie imunity organizmu, čo vplývalo na priebeh a závažnosť ochorenia. Dôležitú úlohu zohrávali aj spotrebiteľské a výrobné postoje v spoločnosti, odev a stav obydľia, a tiež úroveň znalostí liečenia ochorení so snahou o ich predchádzanie. Spoločne tieto determinanty vytvárali syndróm zaostalosti ako najsilnejšej brzdy demografického rastu populácií.¹⁷¹ O tom ako úmrtnosť významne zasahovala do populačného vývoja svedčia aj nasledujúce empirické údaje.

Pri konštantnej pôrodnosti ovplyvnenej najmä biologicky a priemernej strednej dĺžke života pri narodení okolo 30 rokov, jej každé zvýšenie alebo zníženie o jeden rok voči tomuto priemeru, malo za následok zvýšenie alebo zníženie miery demografického rastu približne o jedno promile.¹⁷² V kontexte toho je však potrebné

¹⁶⁸ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena: Základy..., s. 127.

¹⁶⁹ LIVI BACCI Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford: Blackwall Publishers, 2001; LIVI BACCI Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.

¹⁷⁰ ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. INFOSTAT: Bratislava, 2016; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti...; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR. Pavol. 100 rokov obyvateľstva Slovenska : od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: MKD, 2018.

¹⁷¹ LIVI BACCI Massimo. *Populace v evropské...*

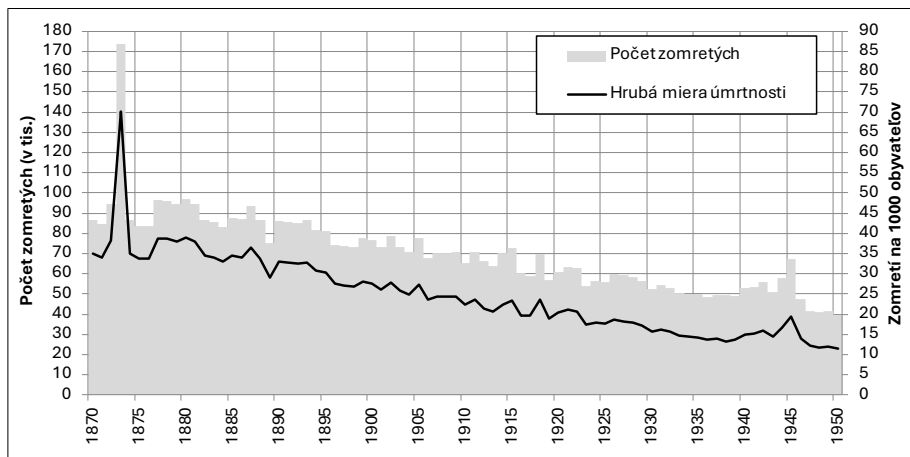
¹⁷² Tamže s. 78.

si uvedomiť, že priemerný demografický rast v tomto období sa pohyboval okolo troch promile.

Úmrtnostné charakteristiky obyvateľstva Slovenska prešli od druhej polovice 19. storočia do polovice 20. storočia viacerými dôležitými zmenami. Z vývojového hľadiska je potrebné si však tiež uvedomiť, že samotný proces úmrtnosti sa vyznačuje pomerne značnou mierou zotrvačnosti a inercie voči exogénnym faktorom nízkej úrovne komplexnosti. To sa odzrkadľuje na skutočnosti, že intenzita a charakter úmrtnosti sa menia len pomaly a až pôsobením celého komplexu vonkajších faktorov môže dôjsť k zrýchleniu transformačného procesu. To je spôsobené aj samotnou povahou úmrtia ako biosociálneho javu. V podstate od narodenia na každého jednotlivca pôsobí celý súbor endogénnych a najmä exogénnych faktorov, ktorých účinky na organizmus sa časom kumulujú. Spolu s rozdielnymi rizikami úmrtia a individuálnou starostlivosťou o svoje zdravie sa následne podpisujú pod úroveň strednej dĺžky života pri narodení.¹⁷³ Charakter úmrtnostných pomerov tak nie je len výsledkom nedávneho vývoja, ale do značnej miery je podmienený aj medzigeneračným zaťažením populácie formujúcim sa v dlhšom časovom horizonte.

Obr. 74: Počet zomretých a hrubá miera úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1870 – 1950

Ako už bolo naznačené, úmrtnostné pomery na Slovensku v druhej polovici

19. storočia boli značne nepriaznivé. Prvé súvislejšie časové rady za celú populáciu Slovenska pochádzajú zo začiatku 70. rokov. Podľa nich ročne zomieralo približne 84 – 86 tis. osôb, pričom na 1000 obyvateľov tak pripadalo približne 34 – 35 zomretých. V roku 1872 a najmä 1873 však došlo k výraznému nárastu počtu úmrtí (na 95 tis. v prvom a takmer 174 tis. v druhom menovanom roku), ako

¹⁷³ KUČERA, Milan. Populace..., s. 129.

aj hrubej miery úmrtnosti (38 ‰ resp. 70 ‰). Išlo o výsledok poslednej veľkej epidémie cholery na našom území. Jej negatívny efekt na úmrtnostné pomery však mal len krátke trvanie, pretože už v roku 1874 sa počty zomretých vrátili hlboko pod hranicu 90 tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 35 úmrtí na 1000 obyvateľov.

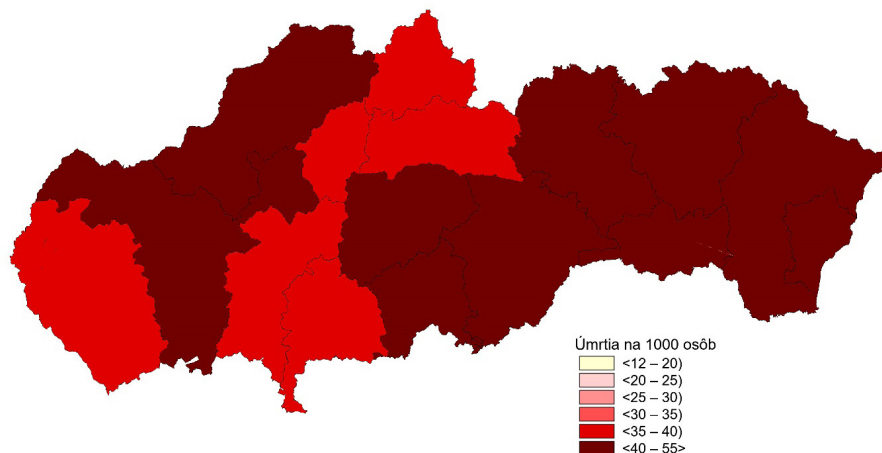
Na regionálnej úrovni najvyššia úmrtnosť bola spájaná v prvej polovici 70. rokov 19. storočia najmä so župami na juhu stredného a na východnom Slovensku (obr. 75). Hranicu 40 ‰ však hrubá miera úmrtnosti prekračovala aj v Nitrianskej a Trenčianskej župe. V ostatných celkoch nebola situácia o moc priaznivejšia. V Oravskej, Liptovskej, Turčianskej, Novohradskej, Tekovskej a Bratislavskej župe sa v rokoch 1870 – 1874 priemer hrubých mier pohyboval v rozpätí 35 – 40 ‰.

V druhej polovici 70. rokov 19. storočia počet zomretých na Slovensku najprv mierne klesol až takmer k hranici 83 tis. Následne sme boli svedkami opätovného nárastu na úroveň približne 93 – 97 tis. udalostí. Tieto pomerne značné medziročné výkyvy len potvrdzovali úzku závislosť procesu úmrtnosti od externých faktorov, epidemiologickej situácie, ako aj predchádzajúceho vývoja pôrodnosti, keďže jedným z kľúčových determinantov bola vysoká úmrtnosť dojčiat a malých detí.¹⁷⁴ V relatívnom vyjadrení na 1000 obyvateľov pripadalo v tomto období približne 34 – 39 úmrtí.

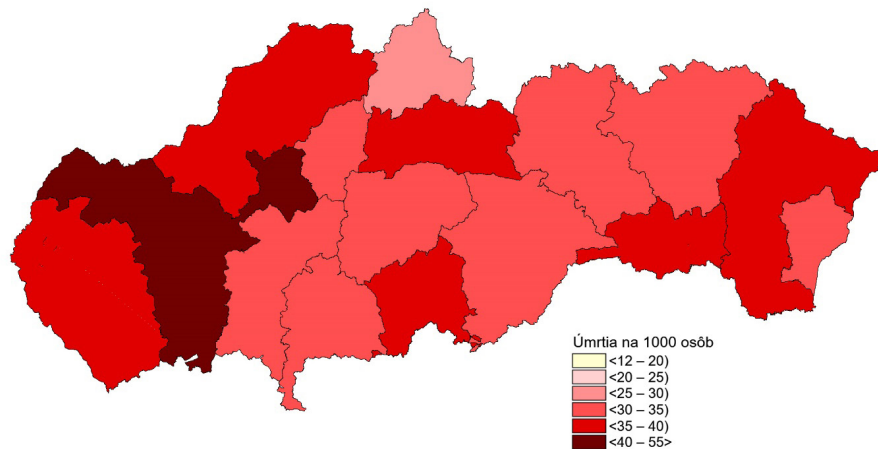
Zlepšenie úmrtnostných pomerov v druhej polovici 70. rokov 19. storočia po odznení epidémie cholery sa potvrdilo aj na regionálnej úrovni. Len v jednej župe (Nitrianska) hrubá miera úmrtnosti prekračovala v priemere rokov 1875 – 1879 hodnotu 40 ‰. Vyššia úroveň úmrtnosti tiež zostávala na východe v Zemplínskej, Abovsko-Turnianskej župe, na strednom Slovensku v Liptovskej a Novohradskej župe a na západe v Bratislavskej a Trenčianskej župe. V týchto administratívnych celkoch pripadalo na 1000 obyvateľov v priemere 35 – 40 úmrtí. Ako je zrejmé z obr. 76, vo väčšine ostatných celkov sa hrubá miera úmrtnosti v tomto období pohybovala v rozpätí 30 – 35 ‰ a len v Oravskej župe klesla pod hranicu 30 ‰.

¹⁷⁴ Napríklad v rokoch 1875 a 1876 sa ročne narodilo viac ako 112 tis. detí, kým v roku 1874 to bolo len približne 104 tis. detí.

Obr. 75: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1870 – 1874

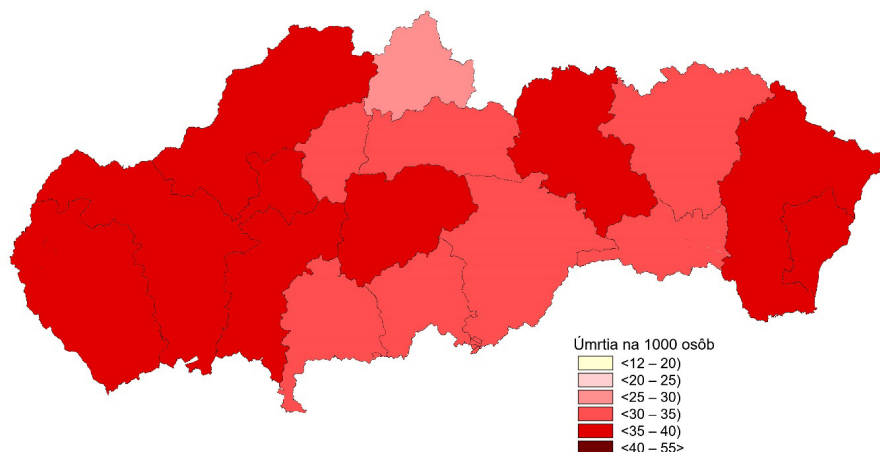
Obr. 76: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1875 – 1879

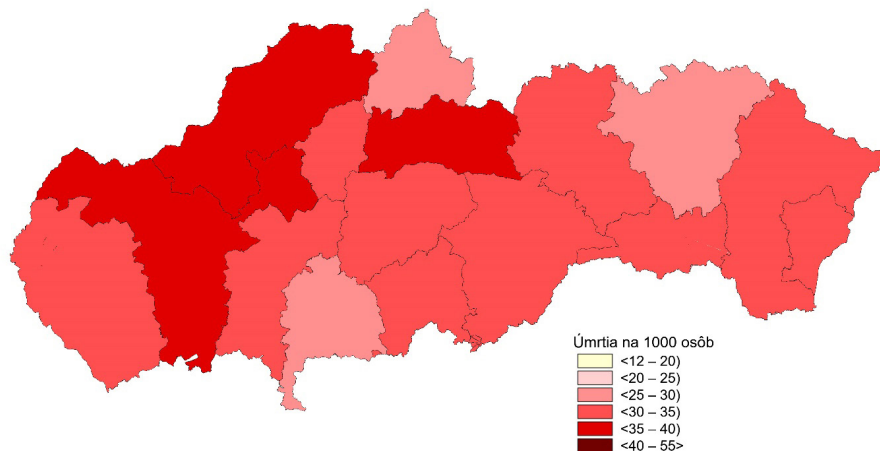
Začiatok 80. rokov priniesol ešte mierne zvýšenie hodnôt hrubej miery úmrtnosti takmer k hranici 40 ‰, no následný vývoj sa niesol v znamení mierneho poklesu až na úroveň 33 úmrtí na 1000 obyvateľov. Počty zomretých tak klesli z pôvodných takmer 97 tis. na 83 tis. prípadov. Priestorové diferencie sa však zmenili len minimálne. Predovšetkým z obr. 77 vidíme, že už v ani jednej župe hrubá miera úmrtnosti neprekračovala hranicu 40 ‰. Vyššia úroveň zostávala najmä na západe

(Bratislavská, Nitrianska, Trenčianska a Tekovská župa) a východe Slovenska (Zemplínska a Užská župa), kde na 1000 obyvateľov pripadalo v priemere rokov 1880 – 1884 35 – 40 úmrtí. Do tejto skupiny patrili tiež Zvolenská a Spišská župa. Naďalej najnižšiu hrubú mieru úmrtnosti identifikujeme v Oravskej župe s hodnotami v rozmedzí 30 – 35 ‰.

Obr. 77: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1880 – 1884

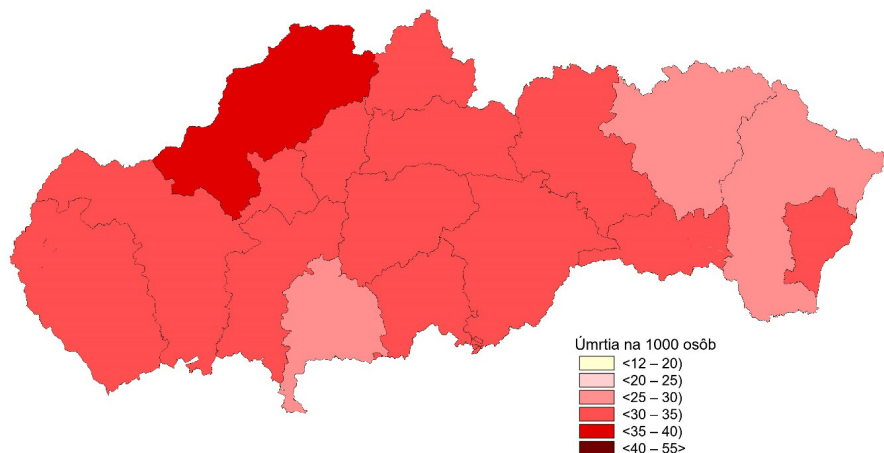
Obr. 78: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1885 – 1889

Druhá polovica 80. rokov potvrdila pozitívny trend a hrubá miera úmrtnosti Slovenska sa vďaka tomu prvýkrát dostala pod hranicu 30 ‰ a počet zomretých pod 80 tis. Čiastočne sa to prejavilo aj na regionálnej úrovni, keď nad hranicou 35 ‰ zostala už len Nitrianska, Trenčianska a Liptovská župa. Naopak do skupiny celkov s úmrtnosťou v rozmedzí 25 – 30 ‰ sa k Oravskej pridala ešte Šarišská a Hontianska župa (obr. 78).

Začiatok poslednej dekády 19. storočia síce priniesol opätovne mierny nárast počtu zomretých na 85 – 87 tis. a hrubej miery nad 30 ‰, no ďalší vývoj sa niesol v znamení návratu zlepšovania úmrtnostných pomerov. Vďaka tomu sa počet zomretých na Slovensku dostal už v podstate natrvalo pod 80 tis. udalostí, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo menej ako 30 úmrtí na 1000 obyvateľov. Hrubá miera úmrtnosti sa tak v rokoch 1895 – 1899 pohybovala v rozmedzí 27 – 28 ‰.

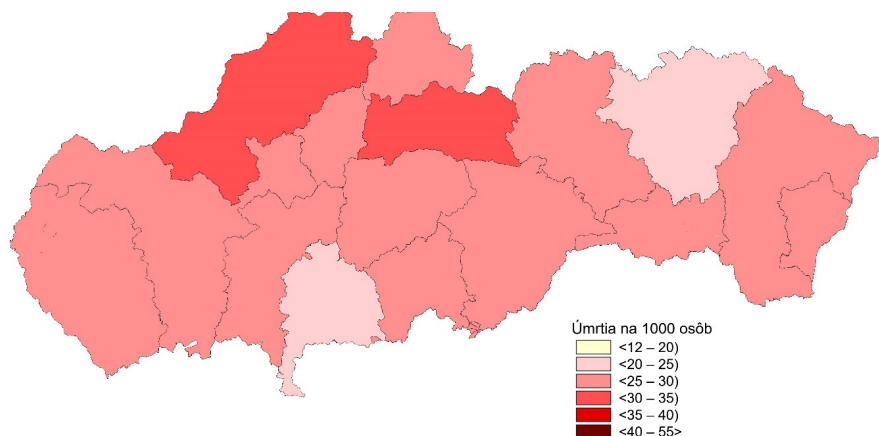
Obr. 79: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1890 – 1894

Uvedené zlepšovanie úmrtnostných pomerov reflektuje aj regionálna dimenzia. V 90. rokoch 19. storočia sa tak postupne takmer všetky župy dostali pod hranicu 30 úmrtí na 1000 obyvateľov. Vyššiu úmrtnosť vykazovali v rokoch 1895 – 1899 len Trenčianska a Liptovská župa (obr. 80). Ostatné celky sa pohybovali v rozmedzí 25 – 30 ‰, pričom v Šarišskej a Hontianskej dokonca hrubá miera úmrtnosti klesla pod hranicu 25 ‰. Práve tieto dva celky sa stali prvými, ktoré podľa Pavlíka a kol.¹⁷⁵ spĺňali podmienku začiatku transformačných zmien v procese úmrtnosti. Ako autori ďalej doplnili, počas demografickej revolúcie sa hrubá miera úmrtnosti postupne znižuje až pod hranicu 15 ‰, kedy môžeme hovoriť o završení tejto kvantitatívno-kvalitatívnej transformácie.

¹⁷⁵ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHRAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. Základy...

Obr. 80: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1895 – 1899

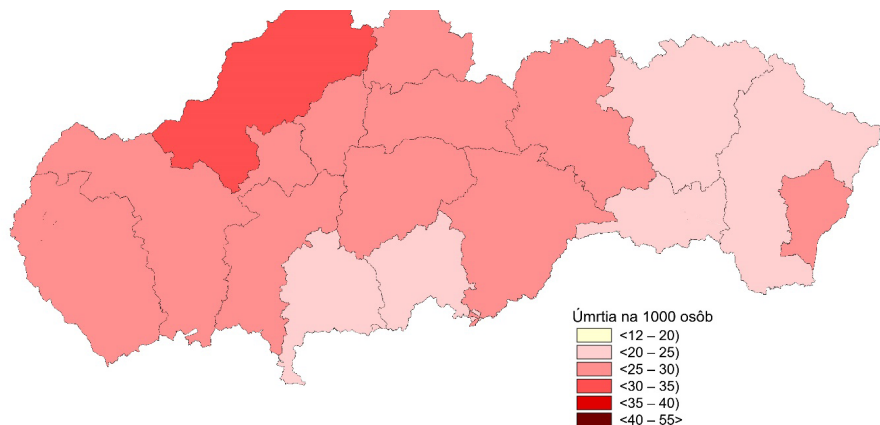

V podstate až do začiatku prvej svetovej vojny registrujeme na území Slovenska pokračovanie procesu zlepšovania úmrtnostných pomerov. Potvrdzujú to aj nasledujúce empirické údaje. Počty zomretých klesli od začiatku 20. storočia hlbšie pod hranicu 70 tis. a hrubá miera úmrtnosti sa dostala z 27 – 28 ‰ na približne 21 ‰. Vďaka tomu sa postupne rozšíril priestor, kde na 1000 obyvateľov pripadalo menej ako 25 úmrtí. Okrem už spomínaných dvoch žúp (Šarišská a Hontianska) išlo v rokoch 1900 – 1904 tiež o geograficky susediace celky ako Novohradská župa, Abovsko-Turnianska a Zemplínska župa (obr. 81). Nad hranicou 35 ‰ zostala už len Trenčianska župa. Aj to bolo len v tomto 5-ročnom období, keďže v rokoch 1905 – 1909 už ani jedna zo žúp na Slovensku neprekračovala svojou hrubou mierou hodnotu 30 ‰. Opätovne došlo k zväčšeniu priestoru, kde môžeme indikovať kvantitatívno-kvalitatívne transformačné zmeny. V rozmedzí 25 – 30 ‰ pritom zostali už len Nitrianska, Trenčianska, Turčianska, Liptovská, Spišská, Novohradská a Gemersko-Malohontská župa. Ako je však zrejmé z obr. 81, v poslednom viac-menej predvojnovom období však už každá z analyzovaných žúp na území Slovenska dosahovala hrubú mieru úmrtnosti pod hranicou 25 ‰ a teda transformačný proces tak zasiahol všetky regionálne celky.

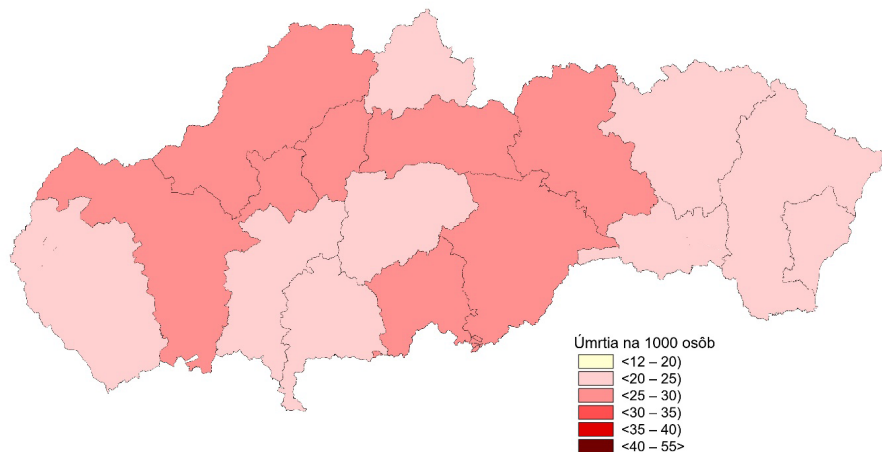
Prvá svetová vojna jednoznačne negatívne zasiahla do vývoja procesu úmrtnosti. Okrem priamych frontových strát sa vojnový stav podpísal na vzniku prostredia vhodného na šírenie infekčných ochorení, celkového zhoršenia epidemiologickej situácie, zásobovania, čo sa následne odzrkadlilo aj na úrovni úmrtnosti. Počty zomretých sa opätovne dostali nad hranicu 70 tis. a hrubá miera úmrtnosti vzrástla až na takmer 25 ‰. Obzvlášť nepriaznivá pritom bola situácia najmä v rokoch 1914, 1915 a 1918. Prvé dva menované roky môžu súvisieť s priamym zapojením územia

Slovenska do vojnového konfliktu, kým posledný rok bol ovplyvnený do značnej miery aj zhoršením epidemiologickej situácie v dôsledku pandémie španielskej chrípky. Na regionálnej úrovni sa však toto zhoršenie v podstate neprejavilo a vo všetkých župách naďalej hrubá miera úmrtnosti zotrvala pod hranicou 25 % (obr. 84).

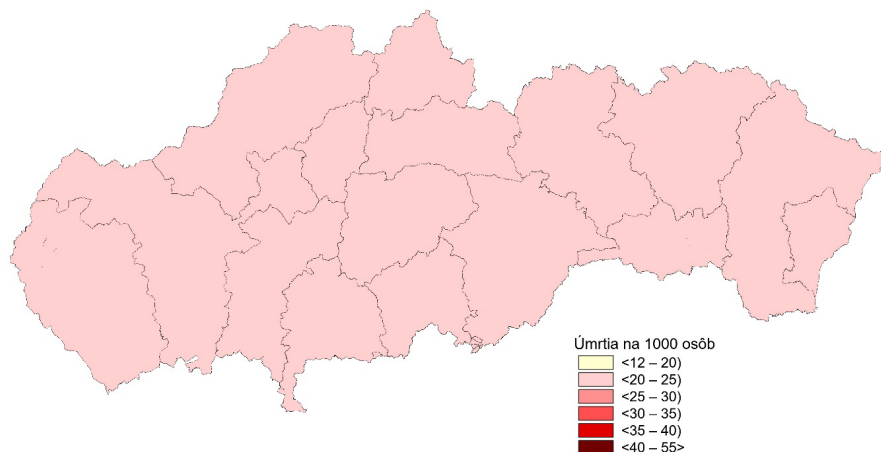
Obr. 81: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1904

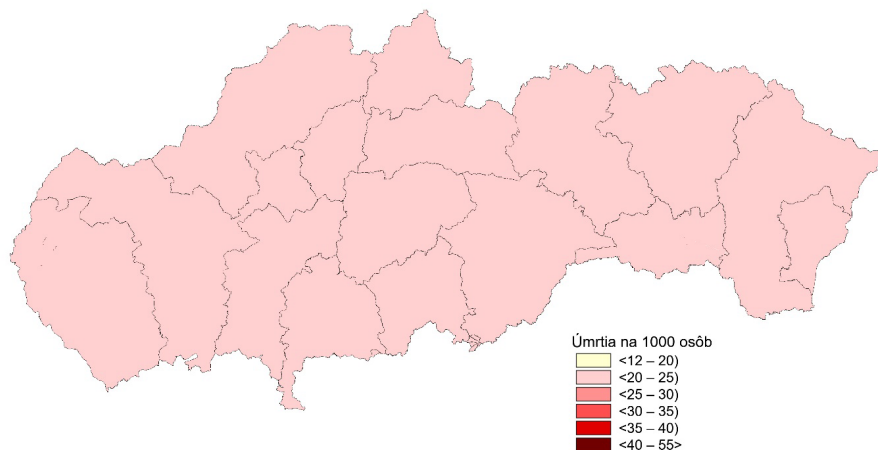
Obr. 82: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1905 – 1909

Obr. 83: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1910 – 1914

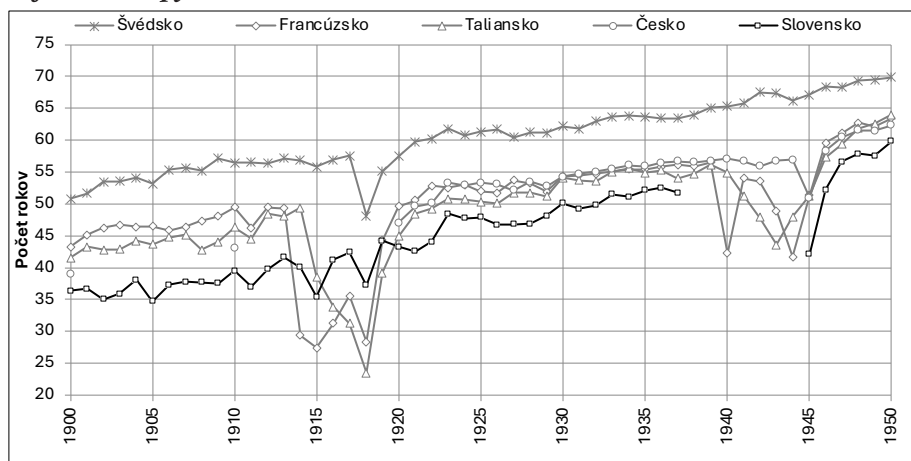
Obr. 84: Hrubá miera úmrtnosti v župách na Slovensku v rokoch 1914 – 1918

Syntetickým indikátorom procesu úmrtnosti je stredná dĺžka života pri narodení. Tá, konštruovaná podľa pohlavia, v sebe odzrkadľuje silu úmrtnosti vo všetkých vekových skupinách a predstavuje potenciálny počet rokov života, ktoré by zvlášť muži alebo ženy prežili od svojho narodenia za predpokladu nezmenených úmrtnostných pomerov z daného roka (prípadne obdobia). Prvé empirické údaje tohto charakteru pre populáciu Slovenska pochádzajú zo 70. rokov 19. storočia.

Podľa nich by sa stredná dĺžka života mužov pri narodení pohybovala približne na úrovni niečo viac ako 31 rokov. Situácia u žien nebola o moc lepšia, keďže ich stredná dĺžka života pri narodení sa pohybovala v tomto období na úrovni 33 rokov.¹⁷⁶ Tým sa Slovensko výrazne neodlišovalo od pomerov, ktoré Livi-Bacci¹⁷⁷ prezentoval pre populácie starého demografického režimu. V kontexte európskeho priestoru Slovensko zaostávalo za demograficky najvyspelejšími krajinami (napr. Švédsko, Nórsko) z hľadiska procesu úmrtnosti o 15 – 20 rokov. Ako naznačil vývoj hodnôt hrubej miery úmrtnosti, postupne dochádzalo k určitému znižovaniu úmrtnosti a tým k predlžovaniu života. Na začiatku 20. storočia sa hodnota strednej dĺžky života mužov pri narodení dostala na približne 36,5 roka a u žien dosahovala takmer 39 rokov. V predvečer prvej svetovej vojny už potenciálny počet rokov života prekročil u mužov hranicu 40 rokov a u žien dosiahol takmer 43 rokov. V priebehu štyroch desaťročí sa tak život na Slovensku predĺžil práve narodeným chlapcom o takmer 9 rokov a u dievčat o 10 rokov. Zaostávanie za severnou Európou (s najnižšou úmrtnosťou v tomto období však naďalej zotrvávalo na úrovni 14 – 15 rokov.

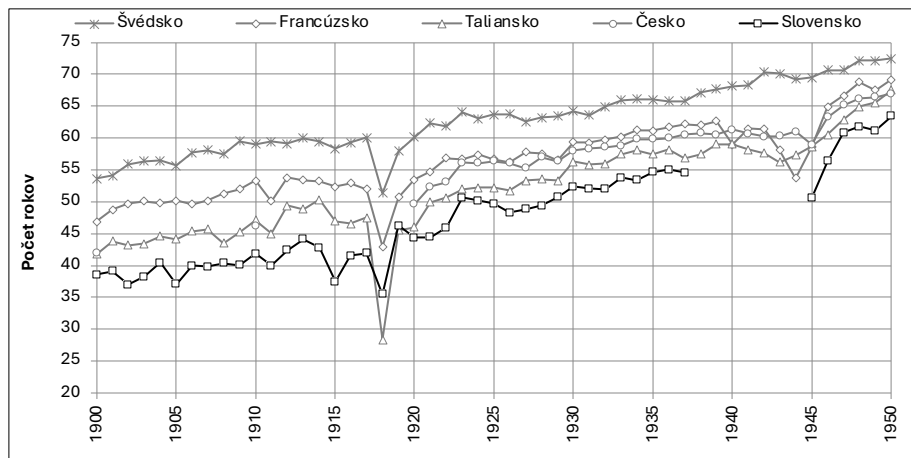
Obr. 85: Stredná dĺžka života pri narodení mužov na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900 – 1950

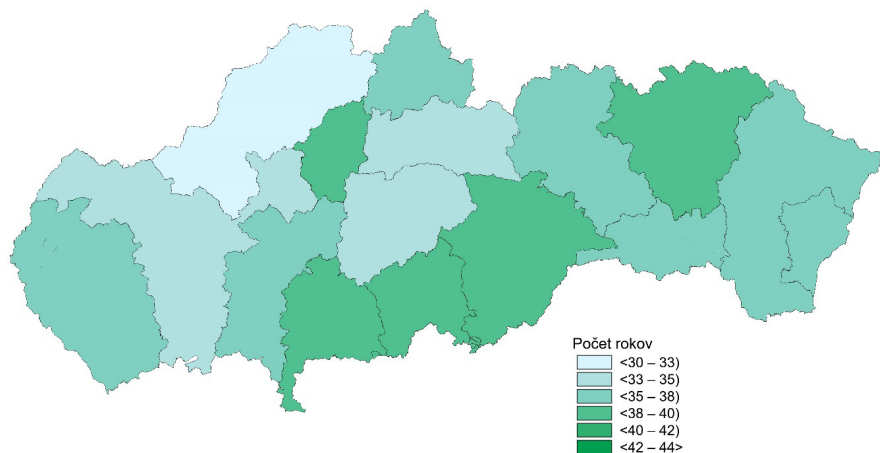
¹⁷⁶ Úmrtnostní tabulky 1920–1922. Československo, České země, Slovensko. In: *Zprávy a Rozbory*. Praha: Federální statistický úřad, 1978, s. 4.

¹⁷⁷ LIVI BACCI Massimo. A Concise History of ...; LIVI BACCI Massimo. Populace v evropské...

Obr. 86: Stredná dĺžka života pri narodení žien na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900 – 1950

Obr. 87: Stredná dĺžka života mužov pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1900 – 1902

Na regionálnej úrovni hodnotami o strednej dĺžke života pri narodení disponujeme až od začiatku 20. storočia. Ako je zrejmé z obr. 87 u mužov sa horšie úmrtnostné pomery na začiatku 20. storočia spájali predovšetkým s Trenčianskou župou. Hodnota strednej dĺžky života pri narodení tu neprekračovali ani hranicu 33 rokov. Pomerne vysoká úmrtnosť bola tiež v Nitrianskej, Zvolenskej a Liptovskej

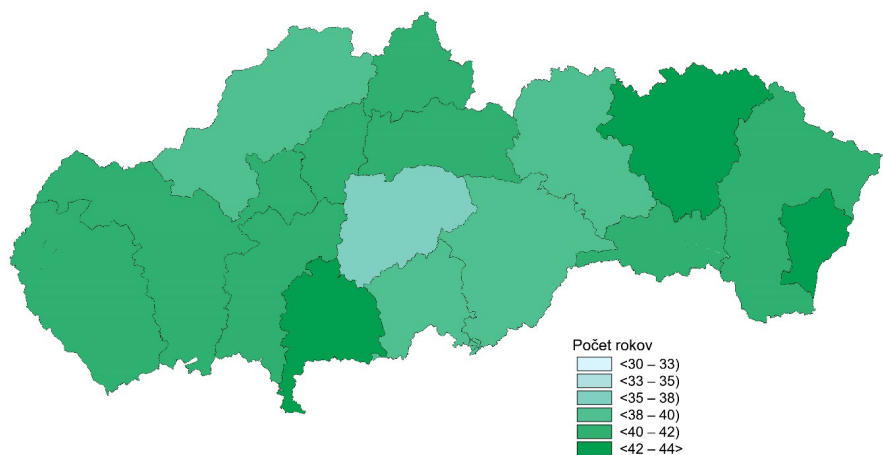
župe, kde sa potenciálny počet rokov života práve narodeného chlapca pohyboval v rozmedzí 33 – 35 rokov. Opačná situácia bola najmä na juhu stredného Slovenska v župách od Hontianskej po Gemersko-Malohontskú a na východe v Šarišskej župe. Na úrovni 38 – 40 rokov sa tiež pohybovala stredná dĺžka života mužov pri narodení v Turčianskej župe.

Na začiatku druhej dekády 20. storočia došlo jednoznačne vo všetkých regionálnych celkoch k predĺženiu života mužov. Najdynamickejšie tento proces prebiehal najmä v celkoch, ktoré sa v predchádzajúcom analyzovanom období vyznačovali pomerne nepriaznivými úmrtnosťnými pomermi. V Trenčianskej župe sa hodnota strednej dĺžky života mužov pri narodení zvýšila o približne 7,4 roka. V Nitrianskej a Liptovskej župe to bolo o niečo viac ako 6 rokov. Naopak v Novohradskej župe sa potenciálny počet rokov života zvýšil len o necelý rok a pomerne nízkou dynamikou rastu strednej dĺžky života (1 – 2 roky) sa vyznačovala aj Turčianska, Hontianska, Spišská a Gemersko-Malohontská župa.

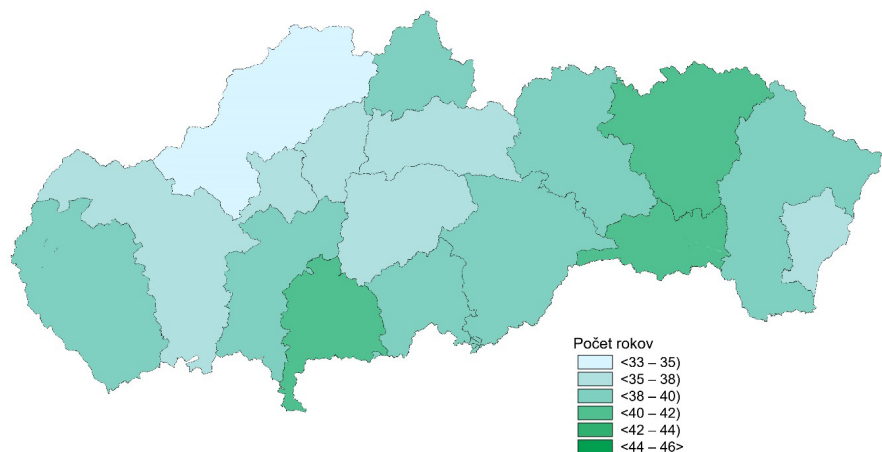
Vďaka týmto diferenciáciám v úrovni predlžovania života sa čiastočne zmenili aj priestorové rozdiely. Najnižšia stredná dĺžka života bola identifikovaná vo Zvolenskej župe s menej ako 38 rokmi. Tesne nad touto hranicou (38 – 39 rokov) sa však nachádzali aj ďalšie župy, ktoré na začiatku storočia patrili k priestorom s najhoršími alebo priemernými úmrtnosťnými pomermi na Slovensku. Išlo najmä o Trenčiansku župu, ďalej Spišskú a Novohradskú župu. Menej ako 40 rokov vykazovala tiež Gemersko-Malohontská. Nižšia dynamika zlepšovania úmrtnosťných pomerov v tomto priestore spôsobila, že sa táto župa dostala v podstate na opačný koniec spektra, keďže ešte v rokoch 1900 – 1902 patrila k populáciám s najvyššou hodnotu strednej dĺžky života mužov pri narodení. Túto pozíciu si naopak udržala Hontianska a Šarišská župa, kde potenciálna dĺžka života práve narodených chlapcov prekračovala tesne hranicu 42 rokov, respektíve dosahovala takmer 44 rokov.

U žien na začiatku 20. storočia bola situácia podobná. Najdlhší život pred sebou pri zachovaní úmrtnosťných pomerov by mali práve narodené dievčatá zo Šarišskej, Hontianskej a tiež Abovsko-Turnianskej župy, kde stredná dĺžka života pri narodení prekračovala hranicu 40 rokov. Celkom opačná situácia bola v Trenčianskej župe, kde sa potenciálny počet rokov života nedostal ani na úroveň 34 rokov. Pomerne nízku strednú dĺžku života pri narodení dosahovali tiež ženy vo Zvolenskej (35 rokov), Liptovskej, Turčianskej a Nitrianskej župe, kde sa jej hodnoty pohybovali v rozmedzí 35 – 38 rokov (obr. 89).

Obr. 88: Stredná dĺžka života mužov pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1910 – 1912

Obr. 89: Stredná dĺžka života žien pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1900 – 1902

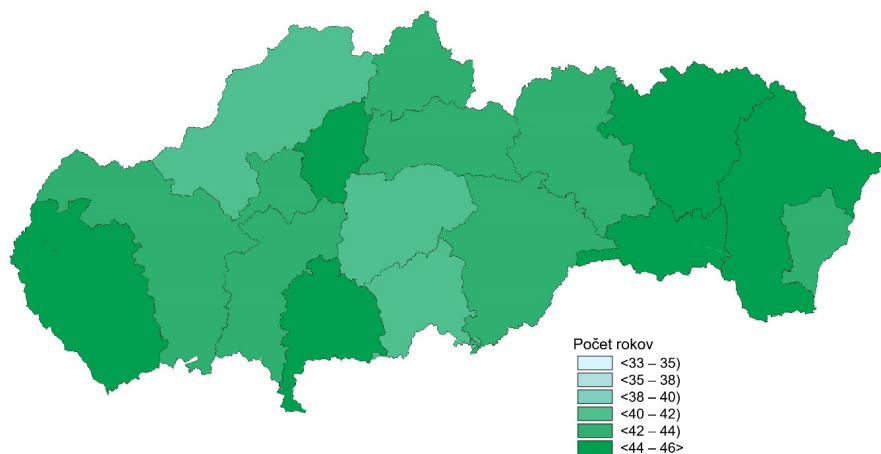

O dekádu neskôr aj v ženskej populácii jednotlivých žúp Slovenska môžeme identifikovať signifikantné predĺženie života. Najdynamickejšie toto znižovanie úmrtnosti prebiehalo v Trenčianskej župe (o viac ako 7 rokov), vďaka čomu sa táto populácia značne priblížila k ostatným regionálnym celkom. Ako si ukážeme nižšie,

ani to však nestačilo, aby naďalej táto župa nepatrla na Slovensku k priestorom s najhoršími úmrtnostnými pomermi. Značnú dynamiku predlžovania života pozorujeme tiež v Liptovskej, Nitrianskej a Turčianskej župe, kde hodnota strednej dĺžky života vzrástla o 6,0 – 6,9 roka. Naopak nízkou dynamikou predlžovania života sa vyznačovali skôr župy, ktoré už na začiatku 20. storočia dosahovali na slovenské pomery vyššiu strednú dĺžku života. Išlo napríklad o Novohradskú (nárast o 2 roky), Spišskú, Hontiansku, Šarišskú, Oravskú a Gemersko-Malohontskú župu s nárastom v rozmedzí 2 – 3 rokov.

Výsledkom týchto zmien bolo, že vo všetkých regionálnych populáciách sa hodnota strednej dĺžky života žien pri narodení dostala nad hranicu 40 rokov. V Šarišskej župe dokonca tento syntetický indikátor úmrtnostných pomerov prekračoval úroveň 45 rokov. Pomerne vysoké hodnoty (v kontexte situácie na Slovensku) dosahovala tiež naďalej Hontianska a Abovsko-Turnianska župa, v ktorých sa potenciálny počet rokov pohyboval v rozmedzí 44,5 – 44,9 roka. Nad hranicu 44 rokov sa pritom ešte dostali v predvečer prvej svetovej vojny aj Bratislavská, Turčianska a Zemplínska župa (obr. 90). Najhoršie úmrtnostné charakteristiky vykazovala v tomto období Zvolenská, Trenčianska a Novohradská župa, kde stredná dĺžka života žien pri narodení nedosahovala ešte ani 41 rokov.

Obr. 90: Stredná dĺžka života žien pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1910 – 1912

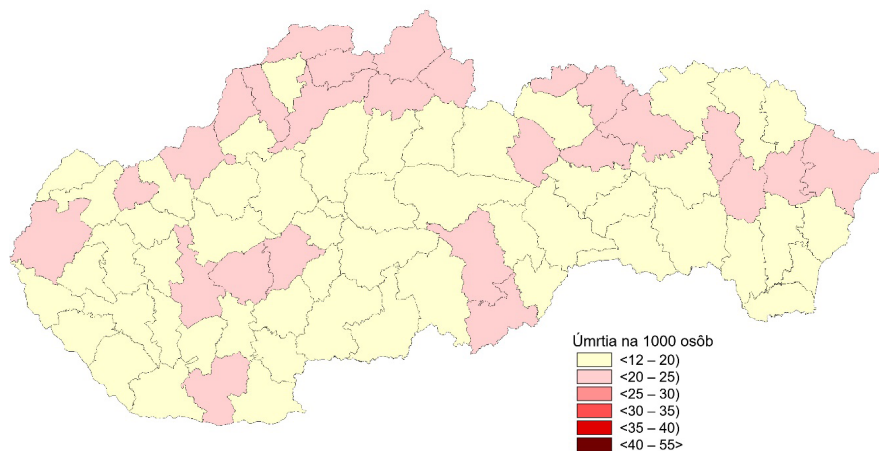

Medzivojnové obdobie viedlo k obnoveniu pozitívneho trendu poklesu úmrtnosti, ktorý sa premietol do predlžovania strednej dĺžky života u oboch pohlaví. Tento vývoj však bol v značnej miere ovplyvňovaný výskytom infekčných ochorení,

najmä sezónnych chrípkových epidémií. Zároveň sa ukázalo, že vývoj úmrtnosti bol nepriamo spätý s dynamikou pôrodnosti – pri pretrvávajúcej vysokej úrovni dojčenskej mortality každé zvýšenie počtu narodených osôb zároveň prinášalo aj nárast absolútneho počtu úmrtí. Príkladom je rok 1921, kedy bol zaznamenaný najvyšší počet úmrtí (63,5 tis.) aj najvyššia hrubá miera úmrtnosti (viac ako 21 ‰) v danom období. Hoci chrípková epidémia už nedosahovala parametre pandémie španielskej chrípky, jej prítomnosť zhoršila epidemiologickú situáciu a prispela k zvýšenej mortalite. Zároveň v danom roku pretrvávala vysoká pôrodnosť v kombinácii s výraznou úmrtnosťou detí a dojčiat.

Ak sa pozrieme detailnejšie na vývoj procesu úmrtnosti, môžeme povedať, že po ukončení prvej svetovej vojny a ústupe španielskej chrípky došlo v roku 1919 k zlepšeniu úmrtnostných ukazovateľov – stredná dĺžka života pri narodení prekročila u mužov 44 rokov a u žien 46 rokov. Nasledujúce roky však priniesli mierne zhoršenie týchto hodnôt, čo súviselo najmä s nepriaznivou situáciou v oblasti detskej a dojčenskej úmrtnosti. Ich následný pokles však mal pozitívny vplyv na celkový počet úmrtí i syntetické ukazovatele úmrtnosti. V rokoch 1923 a 1924 prvýkrát stredná dĺžka života pri narodení u žien presiahla hranicu 50 rokov, zatiaľ čo u mužov sa pohybovala na úrovni 47–48 rokov.

Obr. 91: Hrubá miera úmrtnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1921 – 1924

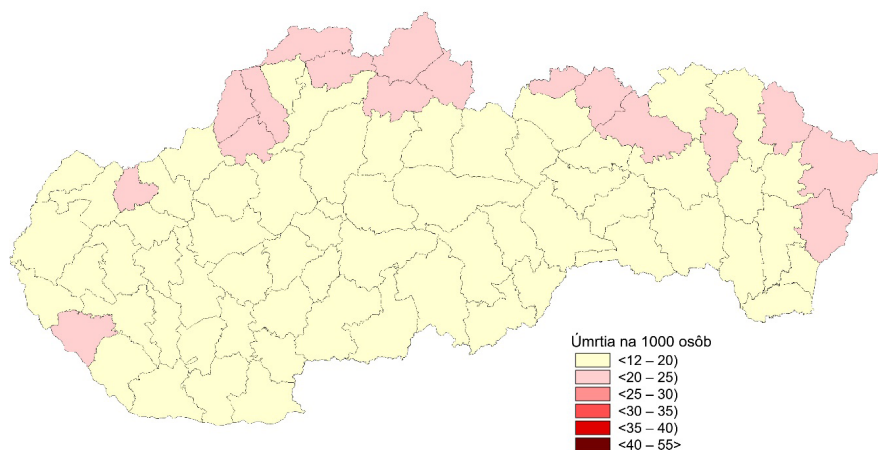

Na regionálnej úrovni prvá polovica 20. rokov poukazovala na pretrvávanie určitých regionálnych diferenciácií v úrovni úmrtnosti. Hodnoty hrubej miery úmrtnosti sa v rokoch 1921 – 1924 pohybovali v rozpätí od 16,5 ‰ (okres Bánovce nad Bebravou) po 24,3 ‰ (okres Kysucké Nové Mesto). Výrazne nadpriemerné

hodnoty (nad hranicou 23 ‰) boli zaznamenané aj v okresoch Trstená, Sabinov, Stará Ľubovňa a Spišská Stará Ves, čo aj v zmysle obr. 91 poukazuje na zaostávanie najmä hornatých a periférnych oblastí severného a východného Slovenska. Tieto regióny boli charakteristické nižšou úrovňou infraštruktúry, zdravotnej starostlivosti a vyššou mierou ruralizácie, čo pravdepodobne prispievalo k vyššej úmrtnosti.

Naopak, najnižšie hodnoty hrubej miery úmrtnosti dosahovali najmä celky na juhu juhozápade Slovenska. Išlo napríklad o okresy Bánovce nad Bebravou, Želiezovce, Veľké Kapušany, Nové Mesto nad Váhom a Piešťany, v ktorých na 1000 obyvateľov neprípádalo ani 17 zomretých. Tieto okresy mohli ťažiť z priaznivejších sociálno-ekonomických podmienok, či výskytu kúpeľníctva a zdravotníckych zariadení (napr. Piešťany).

Obr. 92: Hrubá miera úmrtnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1925 – 1928

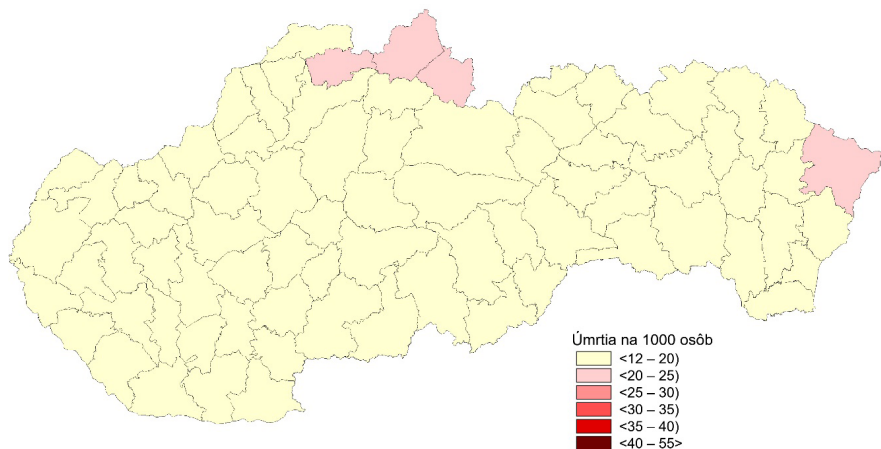
Už v druhej polovici 20. storočia pozorujeme nástup systematickejšieho znižovania úmrtnosti. Počet zomretých sa postupne dostal stabilne pod hranicu 60 tis. udalostí, čo zodpovedalo približne 17 úmrtiam na 1 000 obyvateľov. Stredná dĺžka života pri narodení dosiahla u mužov takmer 52 rokov a u žien až 55 rokov. Medzi rokmi 1920 a 1937 sa tak počet potenciálnych rokov života práve narodených chlapcov a dievčat zvýšil v prípade mužov o viac ako 9 rokov, kým u žien to bolo až o takmer 13 rokov. Medzivojnové obdobie je tak možné charakterizovať ako fázu významného zlepšovania úmrtnostných pomerov na Slovensku. Súčasne dynamickejší rast v ženskej časti populácie prispel k prehlbovaniu rodových rozdielov v dĺžke života. Kým v roku 1920 bola stredná

dĺžka života u novonarodených chlapcov oproti dievčatám nižšia o približne 1 rok, koncom medzivojnového obdobia už tento rozdiel predstavoval takmer 3 roky.

Postupné zlepšovanie úmrtnostných pomerov počas existencie 1. Československej republiky môžeme identifikovať aj na regionálnej úrovni. V druhej polovici 20. rokov sa hodnoty hrubej miery úmrtnosti v okresoch Slovenska pohybovali v rozmedzí 13 až takmer 24 ‰. Nad hranicou 20 ‰ pritom zostávalo 17 celkov najmä na severe stredného a východného Slovenska. Jednoznačne najvyššiu hrubú mieru úmrtnosti dosahovali okresy Snina, Námestovo a Kysucké Nové Mesto, kde na 1000 obyvateľov pripadalo 23 – 24 úmrtí.

K nim sa pripájali na severe stredného Slovenska ďalšie celky ako Dolný Kubín, Čadca, Trstená, okresy Považia (Ilava, Považská Bystrica, Púchov) a na východnom Slovensku priestor od Spišskej Starej Vsi, Starej Ľubovne, Sobrance a Medzilaborce. Jediné dva celky mimo spomenutý priestor s horšími úmrtnostnými pomermi boli v druhej polovici 20. rokov okres Myjava a Šamorín (obr. 93).

Obr. 93: Hrubá miera úmrtnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1929 – 1933

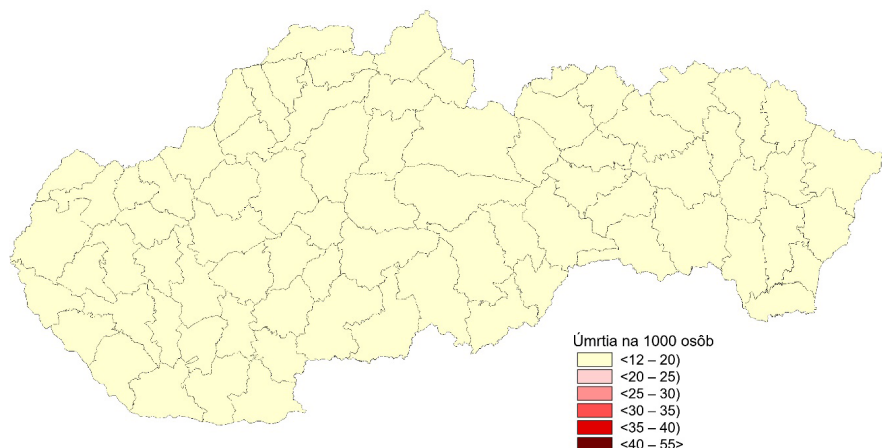
Naopak najnižšie hodnoty hrubej miery úmrtnosti dosahovali niektoré okresy s veľkými hospodárskymi centrami, ako napríklad Bratislava, Trenčín, Banská Bystrica, Trnava, Košice, pričom pod hranicou 17 ‰ sa nachádzalo v tomto období celkovo 14 celkov.

Na konci 20. a začiatku 30. rokov 20. storočia už len v štyroch okresoch Slovenska prekračovala hodnota hrubej miery úmrtnosti hranicu 20 ‰. Išlo o okresy Trstená, Námestovo a Kysucké Nové Mesto na severe stredného Slovenska a Snina na východe. Nepriaznivá však zostávala situácia naďalej aj v ďalších okresoch v týchto priestoroch. V 15 celkoch, z čoho len Myjava a Vrāble neboli geograficky blízke,

pripadalo na 1000 obyvateľov 17 – 20 úmrtí. Najnižšia úmrtnosť zostávala naďalej v niektorých okresoch s najväčšími mestami (Bratislava, Trnava, Trenčín, Banská Bystrica), pričom pod hranicou 15 ‰ sa nachádzalo 15 okresov.

V poslednom analyzovanom období už ani jeden z okresov neprekročil hranicu 20 ‰. Pri podrobnejšom pohľade je však zrejmé, že najhoršie úmrtnostné podmienky naďalej zostávali na severe stredného a východného Slovenska, pričom v 10 okresoch (na severe Trstená, Kysucké Nové Mesto, Dolný Kubín, Čadca a na východe Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Sabinov a Snina), sa v tomto priestore hrubá miera úmrtnosti pohybovala v rozmedzí 17 – 20 ‰. Najnižšia hrubá miera úmrtnosti bola opätovne v okresoch s veľkými celkami Bratislava, Trnava, Trenčín, Košice, kde neprekračovala 13 ‰.

Obr. 94: Hrubá miera úmrtnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1934 – 1937

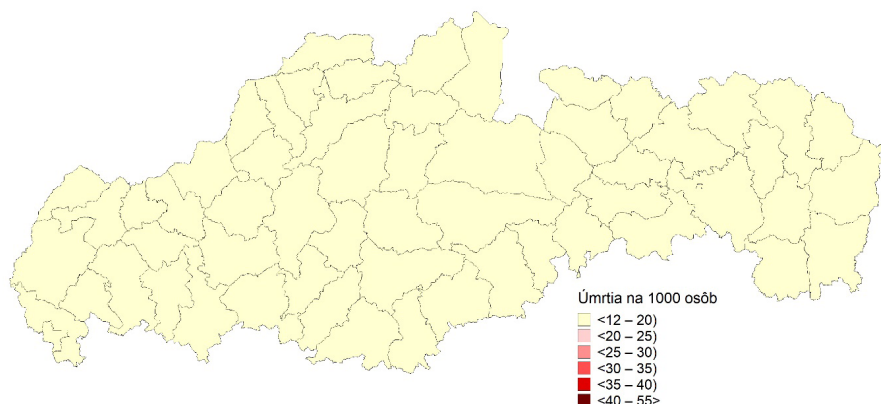
V druhej polovici 30. rokov sa počet zomretých na Slovensku dostal pod hranicu 50 tis. udalostí. Posledné roky existencie Československa a prvé roky po vzniku vojnovaj Slovenskej republiky však priniesli určitý nárast. Ten vrcholil v roku 1942, keď zomrelo takmer 56 tis. osôb, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo nárast z 13 ‰ na približne 16 ‰. Z existujúcich údajov a informácií však nevieme identifikovať do akej miery k tomu prispeli priame vojnové straty, začínajúce problémy so zásobovaním, zmeny v epidemiologickej situácii. Koncom druhej svetovej vojny však už zhoršujúca situácia, ako aj priame vojnové operácie na území Slovenska jednoznačne prispeli k nárastu úmrtnosti. Počet zomretých na 1000 obyvateľov sa v roku 1944 dostal na 17 ‰, aby v roku 1945 dosahoval takmer 20 ‰. V poslednom vojnovom roku na Slovensku zomrelo necelých 68 tis. osôb.

Vzhľadom na dostupnosť publikovaných údajov o počte úmrtí podľa veku a pohlavia iba za roky 1939–1941 a 1945 bolo možné zostaviť úmrtnostné tabuľky výlučne pre uvedené roky. Priemerná hodnota za obdobie 1939–1941 naznačuje, že novorodení muži mali predpokladanú strednú dĺžku života mierne nad úrovňou 53 rokov, zatiaľ čo u žien dosahovala približne 57 rokov. V porovnaní s poslednou dostupnou hodnotou z roku 1937 to predstavovalo nárast o približne 1,3 roka u mužov a o 2,5 roka u žien.

Z regionálneho hľadiska sa situácia koncom 30. a začiatkom 40. rokov výraznejšie nezmenila. Vo všetkých okresoch sa hrubá miera úmrtnosti udržiavala pod hranicou 20 ‰. Naďalej vyššiu úroveň počet zomretých na 1000 obyvateľov identifikujeme v niektorých celkoch na severe stredného Slovenska (Dolný Kubín, Námestovo, Ružomberok, Trstená), na východnom Slovensku (Revúca, Medzilaborce, Bardejov, Levoča, Michalovce, Humenné), ako aj v okrese Myjava, kde sa hrubá miera pohybovala v rozmedzí 15 – 19 ‰.

Celkom opačná situácia panovala aj v tomto období vo vidieckom i mestskom okrese Bratislavy, v niektorých celkoch v zázemí hlavného mesta (Modra, Hlohovec), ako aj v okresoch na západnom Slovensku (Nitra, Zlaté Moravce, Ilava, Bánovce nad Bebravou, Prievidza). V nich pripadalo v rokoch 1939 – 1942 na 1000 obyvateľov menej ako 13 úmrtí.

Obr. 95: Hrubá miera úmrtnosti v okresoch Slovenska v rokoch 1939 – 1942

Rok 1945 priniesol na Slovensku výrazné zhoršenie úmrtnostných pomerov. Vplyvom prechodu frontu, priamych vojnových operácií na území Slovenska a zhoršenia životných podmienok v závere vojnového konfliktu a bezprostredne po jeho ukončení došlo k destabilizácii epidemiologickej situácie. Tento stav sa premietol do významného poklesu strednej dĺžky života pri narodení, ktorá v

danom roku dosiahla u mužov len približne 42 rokov a u žien necelých 51 rokov. Oproti predchádzajúcej úrovni to znamenalo pokles o takmer 11 rokov u mužov a o 7 rokov u žien. Išlo však o dočasný, krátkodobý regres, ktorý bol v nasledujúcom období vykompenzovaný obnoveným pozitívnym trendom v oblasti úmrtnostných charakteristík.

V povojnovom období sa vďaka stabilizácii spoločenských pomerov, postupného zlepšovania zásobovacej situácie a rastúcej životnej úrovne zaznamenal pomerne výrazný pokles úrovne úmrtnosti, a to tak v absolútnom počte zomretých, ako aj v intenzitných ukazovateľoch. Už v roku 1946 klesol počet zomretých na menej ako 48 tis. osôb, čo predstavovalo hrubú mieru úmrtnosti na úrovni 14 ‰. Zároveň došlo k nárastu strednej dĺžky života pri narodení, ktorá dosiahla u mužov viac ako 52 rokov a u žien prekročila 56 rokov.

Do konca štyridsiatych rokov sa počet zomretých stabilizoval približne na úrovni 41 tisíc osôb, čo v relatívnom vyjadrení predstavovalo približne 12 úmrtí na 1000 obyvateľov. Stredná dĺžka života pri narodení sa u mužov zvýšila na takmer 58 rokov a u žien výrazne prekročila hranicu 61 rokov. Tieto údaje tak len signalizujú zreteľné zlepšenie zdravotného stavu populácie a odraz povojnovej konsolidácie spoločenských a životných podmienok.

Dojčenská úmrtnosť

Úroveň dojčenskej úmrtnosti predstavuje vo všeobecnosti dôležitý indikátor socioekonomickej vyspelosti populácie. Ako už bolo naznačené, práve úmrtnosť detí do jedného roku života predstavovala na Slovensku dlho kľúčový faktor celkových úmrtnostných pomerov a tým aj celého procesu demografickej reprodukcie. Obraz o tom aký význam mala dojčenská úmrtnosť si môžeme urobiť už prostredníctvom jednoduchého podielu zomretých do jedného roku života na celkovom počte zomretých. Na začiatku storočia tvorili úmrtia detí do 5 rokov takmer 50 % všetkých úmrtí, pričom samotné dojčatá predstavovali približne tretinu z tohto počtu. Naproti tomu, podiel osôb zomretých vo veku 60 rokov a viac nepresahoval 22 %. V období bezprostredne pred prvou svetovou vojnou klesol podiel úmrtí vo veku 0–4 roky na približne 40 %, zatiaľ čo úmrtia starších osôb (60 a viac rokov) vzrástli na takmer tretinu. Počas vojnových rokov, v dôsledku poklesu pôrodnosti, sa aj napriek vysokej dojčenskej úmrtnosti znížil podiel zomretých dojčiat. V roku 1918 tvorili dojčatá niečo vyše 13 % a deti vo veku 1–4 roky menej ako 11 % z celkového počtu úmrtí. Zastúpenie staršej vekovej skupiny sa v tomto období výraznejšie nezmenilo, v niektorých prípadoch dokonca mierne pokleslo. Naopak, do popredia sa dostali úmrtia v produktívnom veku, čo súviselo s epidémiou španielskej chrípky, ktorá spôsobila prudké zvýšenie úmrtnosti vo vekovej skupine 20–40 rokov.

V povojnových rokoch sa v dôsledku zvýšenej pôrodnosti a stále vysokej doječenskej úmrtnosti opätovne zvýšil podiel úmrtí detí do jedného roka života. V období rokov 1921–1926 predstavovali 30–33 % zo všetkých úmrtí. Úmrtia detí vo veku 1–4 roky tvorili približne 10 %. Postupný pokles pôrodnosti a zlepšovanie zdravotných podmienok však viedli k poklesu detskej úmrtnosti, čo sa odrazilo aj v štruktúre zomretých. V druhej polovici 30. rokov tvorili úmrtia detí do 5 rokov už len asi 30 % zomretých, z čoho doječatá predstavovali štvrtinu a staršie deti približne 6 %.

Začiatkom 30. rokov začali prevládať úmrtia osôb vo veku 60–79 rokov, ktoré v roku 1937 tvorili približne 31 %. Úmrtia osôb vo vyššom veku (80 a viac rokov) sa podieľali približne 10 %, úmrtia vo veku 20–39 rokov tvorili obdobný podiel a skupina 40–59-ročných predstavovala okolo 13 %. V celkovom súhrne zomretí do 20 rokov života predstavovali v druhej polovici 30. rokov len niečo vyššie tretiny úmrtí, zatiaľ čo na začiatku storočia ich podiel presahoval 57 %.

Po druhej svetovej vojne došlo k výraznému poklesu doječenskej a detskej úmrtnosti, čím sa detská zložka medzi zomretými ešte viac zredukovala. V úmrtnostnej štruktúre začali dominovať úmrtia v produktívnom a najmä poproduktívnom veku. Hlavnou vekovou kategóriou sa stali osoby vo veku 60–79 rokov, pričom spolu s najstaršou skupinou (80 a viac rokov) tvorili viac než 80 % všetkých zomretých.

Na začiatku 20. storočia sa v župách na území Slovenska viac ako 200 z každých 1000 živonarodených detí nedožilo svojho prvého roku života. Hoci v nasledujúcich rokoch dochádzalo k miernemu zlepšeniu, doječenská úmrtnosť zostávala naďalej extrémne vysoká. Tesne pred vypuknutím prvej svetovej vojny zomieralo približne 170 až 180 detí z každých 1000 narodených. Podľa Vereša bol tento vývoj v súlade s trendom pozorovaným v rámci celého Uhorska.

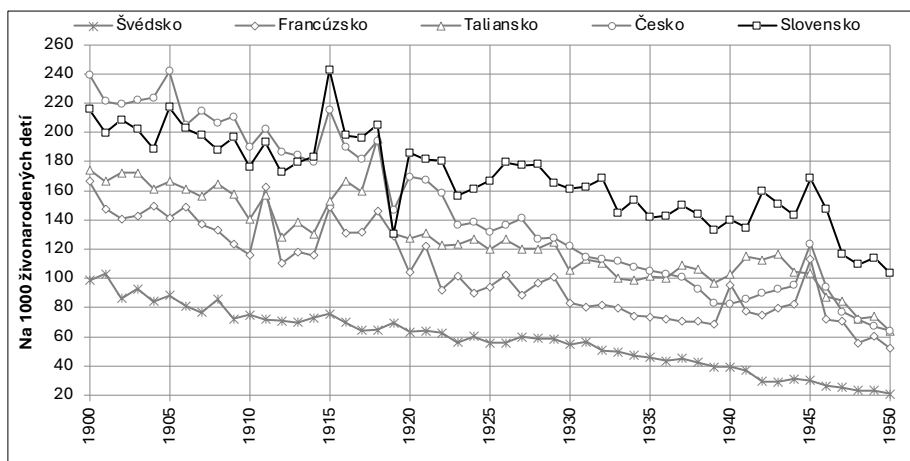
Zlepšenie situácie sa spájalo najmä so zavedením pokrokového zdravotníckeho zákona z roku 1876, ktorý mal na dané obdobie moderný charakter. Na Slovensku navyše prevládal poľnohospodársky sektor a urbanizácia prebiehala pomaly, čo znamenalo, že sa netvorili rozsiahle robotnícke štvrte s preľudnenými a nezdravými životnými podmienkami, typickými pre rozvinuté priemyselné oblasti. Túto skutočnosť nepriamo potvrdzujú aj len mierne horšie hodnoty doječenskej úmrtnosti v mestách ako Košice a Bratislava v porovnaní s celoslovenským priemerom.

Doječenská úmrtnosť na Slovensku bola dlhodobo úzko previazaná s výživovými podmienkami a vykazovala citlivú reakciu na akékoľvek ich zmeny. Už počas prvých rokov prvej svetovej vojny nastal dramatický nárast úmrtnosti najmenších detí. V roku 1915 zomrelo viac než 240 doječiat z každých 1000 živonarodených. Táto kritická situácia pretrvávala aj počas nasledujúcich troch vojnových rokov, kedy sa doječenská úmrtnosť pohybovala na úrovni okolo 200 ‰. K nepriaznivému vývoju v poslednom roku vojny prispela aj epidémia španielskej chrípky. V rokoch 1920

– 1922 dojčenská úmrtnosť stále prekračovala hranicu 180 ‰. Až v nasledujúcom období nastal jej postupný pokles, keď sa hodnoty ustálili na úrovni približne 150 – 160 ‰. Od polovice 30. rokov sa úmrtnosť najmenších detí pohybovala v rozmedzí 140 – 150 zomretých dojčiat na 1000 živonarodených.

Napriek deklarovanému úsiliu o zlepšenie starostlivosti o matku a dieťa zostávala dojčenská a detská úmrtnosť počas vojnovej Slovenskej republiky naďalej vysoká. Na konci 30. a začiatku 40. rokov síce došlo k miernemu poklesu, keď sa kvocient dojčenskej úmrtnosti dostal na a tesne pod 140 ‰, no v nasledujúcich rokoch bola táto úroveň opakovane výrazne prekračovaná. Najkritickejšia situácia nastala v rokoch 1942 a 1945, kedy dojčenská úmrtnosť dosiahla hodnoty 160 ‰, resp. 169 ‰. Zatiaľ čo prvý nárast možno do istej miery spájať s predchádzajúcim zvýšením pôrodnosti, druhý vrchol pravdepodobne súvisel s dôsledkami končiaceho sa vojnového konfliktu a so zhoršenými životnými podmienkami v bezprostrednom povojnovom období. Ďalší vývoj sa niesol v pomerne dynamickom zlepšovaní úmrtnosti najmenších detí, keď na konci 40. rokov sa kvocient dojčenskej úmrtnosti na Slovensku dostal k hranici 110 ‰. To však bol len začiatok povojnového ukončovania transformácie úmrtnostných pomerov, ktorá priniesla aj z hľadiska úmrtnosti najmenších detí výraznú redukciu jej intenzity a tým aj jej významu.

Obr. 96: Dojčenská úmrtnosť na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1900 – 1950

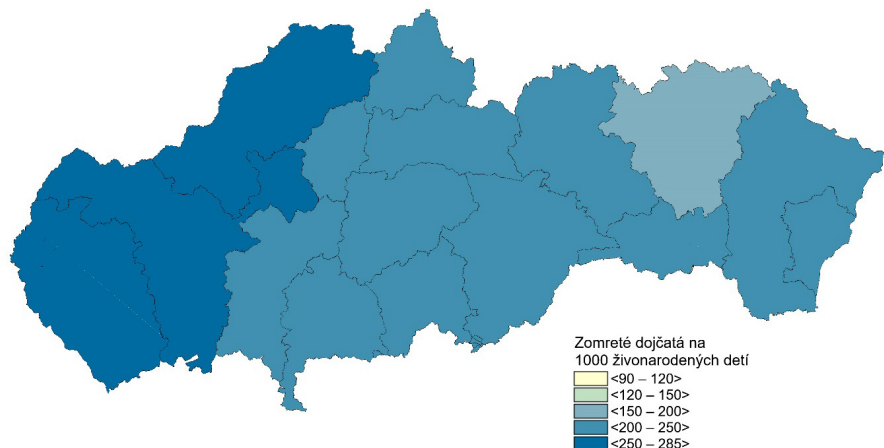

Prvé empirické údaje o úrovni úmrtnosti najmenších detí v regiónoch Slovenska máme k dispozícii z prvej polovice 90. rokov 19. storočia. Jednoznačne najhoršie úmrtnostné pomery dojčiat nachádzame v župách ležiacich na západe. Išlo o Bratislavskú, Nitriansku a Trenčiansku župu, kde z 1000 živonarodených detí do 1 roka života zomieralo 250 – 285 dojčiat. S výnimkou Šarišskej župy, ktorá v tomto

období vykazovala naopak najpriaznivejšie úmrtnostné charakteristiky najmenších detí (približne 195 ‰) sa vo väčšine žúp Slovenska úmrtnosť najmenších detí pohybovala v rozmedzí 200 – 250 úmrtí dočiat na 1000 živonarodených.

Priestorový obraz dojčenskej úmrtnosti sa významnejšie nezmenil ani na začiatku 20. storočia.¹⁷⁸ Súčasne však došlo k jej určitej redukcii. Najhoršie úmrtnostné charakteristiky najmenších detí môžeme v rokoch 1900 – 1902 identifikovať opätovne v župách na západe Slovenska. V Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej župe do jedného roku života zomieralo z 1000 živonarodených približne 210 – 230 detí. Obdobnú úroveň dojčenská úmrtnosť dosahovala tiež v Liptovskej a Abovsko-Turnianskej župe. V ostatných celkoch sa pohybovala v rozmedzí 150 – 200 ‰, pričom jednoznačne najnižšou bola v Hontianskej župe (176 ‰).

Obr. 97: Dojčenská úmrtnosť v župách na Slovensku v rokoch 1890 – 1893

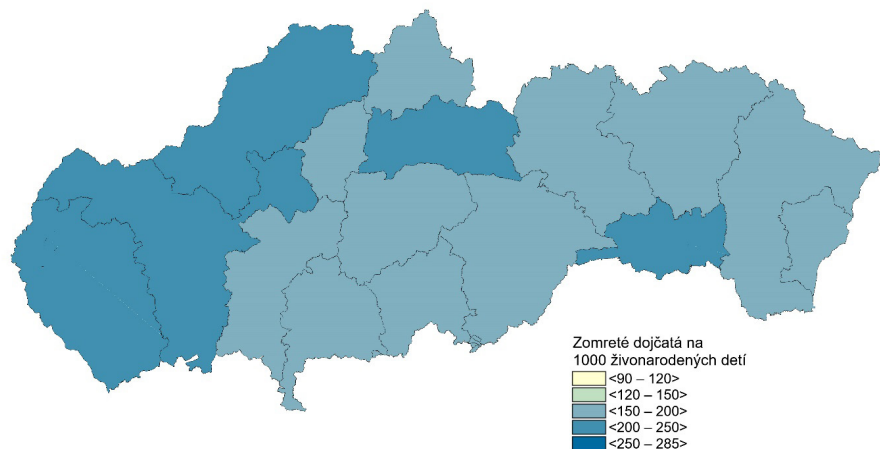

Ďalší vývoj v predvojnovom období sa niesol v znamení pokračujúceho zlepšovania úmrtnostných pomerov najmenších detí, čo sa odzrkadlilo aj na regionálnej úrovni. Kým ešte v rokoch 1905 – 1909 bolo možné identifikovať spomínaný východo-západný gradient, v predvečer prvej svetovej vojny sa rozdiely medzi župami na Slovensku z hľadiska intenzity dojčenskej úmrtnosti do značnej miery vyrovnali. S výnimkou Turčianskej župy, kde počet zomretých detí do 1 roka života klesol už dokonca pod hladinu 150 úmrtí, sa vo všetkých ostatných celkoch úmrtnosť pohybovala v rozmedzí 150 – 200 ‰. Ak by sme sa však pozreli detailnejšie na tento interval, zistíme, že aj napriek tejto homogenizácii, stále

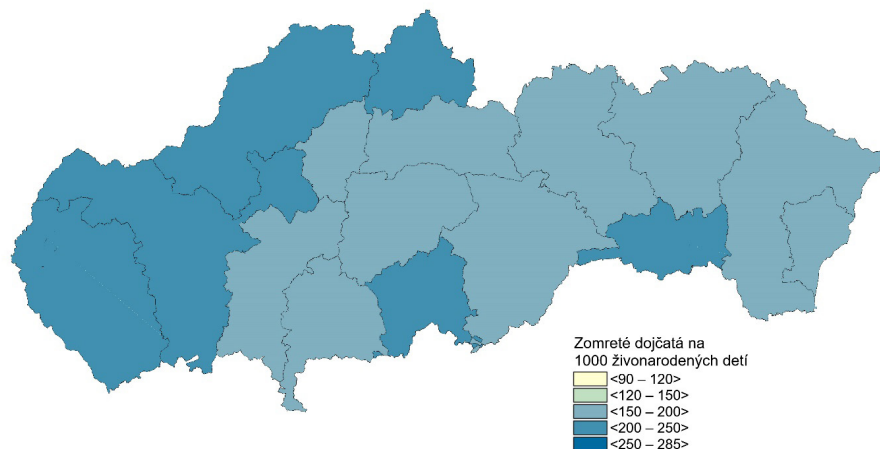
¹⁷⁸ Táto problematika bola prezentovaná aj v práci VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900–1912. In: *Historická demografie*, 1985, 9, s. 175–183.

niektoré župy na západe Slovenska (Nitrianska, Trenčianska) stále vykazovali horšie úmrtnostní pomery najmenších detí, keďže v ich prípade kvocient dojčenskej úmrtnosti tesne prekračoval hranicu 190 ‰. Do tejto skupiny v rokoch 1910 – 1912 bolo možné podľa empirických údajov zaradiť aj Novohradskú župu.

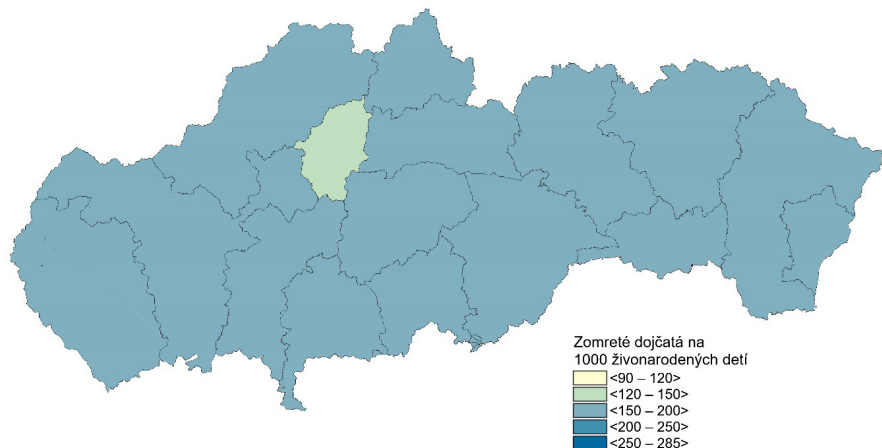
Obr. 98: *Dojčenská úmrtnosť v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1904*

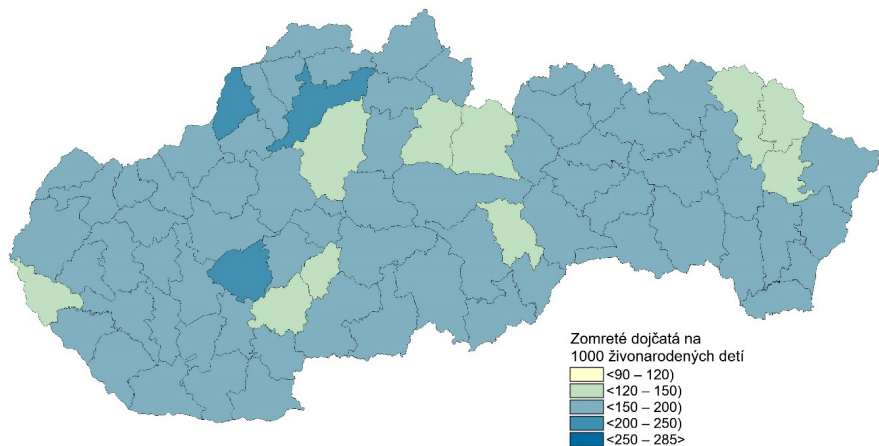
Obr. 99: *Dojčenská úmrtnosť v župách Slovenska v rokoch 1905 – 1909*

Obr. 100: Dojčenská úmrtnost' v župách Slovenska v rokoch 1910 – 1912

Obr. 101: Dojčenská úmrtnost' v okresoch Slovenska v rokoch 1921 – 1924

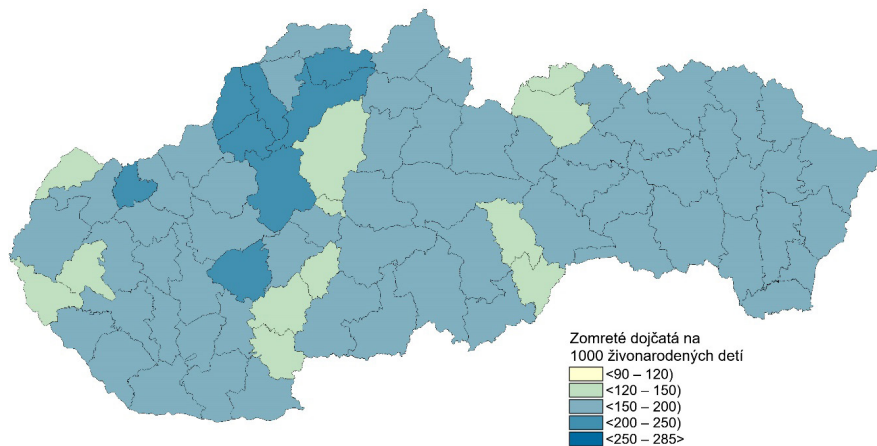

Aj po prvej svetovej vojne väčšina administratívnych celkov (okresov) dosahovala dojčenskú úmrtnosť v rozmedzí 150 – 200 ‰. Nad touto úrovňou sa nachádzali len 3 celky (Zlaté Moravce, Púchov a Žilina). Nepriaznivá situácia z hľadiska úmrtnosti najmenších detí však bola aj v Ďalších celkoch na severe stredného (Považská Bystrica, Kysucké Nové Mesto), či južného (Vráble, Nové Zámky, Nitra, Stará Ľala) a východného (Sabinov) Slovenska, kde sa len tesne dostávala pod hranicu 200 ‰. Naopak pod úrovňou 150 ‰ bolo v tomto období celkovo

10 okresov. Išlo napríklad o okres Bratislava, no aj niektoré celky na východnom Slovensku (Medzilaborce, Stropkov, Humenné), či na strednom Slovensku (Liptovský Mikuláš, Liptovský Hrádok, Banská Štiavnica, Martin). Dá sa povedať, že už v tomto období sa postupne začal formovať priestorový obraz, kde nižšiu dojčenskú úmrtnosť dosahovali najmä okresy stredného Slovenska (s výnimkou severných celkov), okres hlavného mesta spolu so svojim zázemím a niektoré celky na východe republiky.

V druhej polovici 20. rokov dosahoval kvocient dojčenskej úmrtnosti najvyššie hodnoty (viac ako 250 ‰) v priestore okresov Kysucké Nové Mesto, Žilina, Považská Bystrica, Púchov, Ilava, Prievidza. K nim sa do tejto skupiny pripájal ešte okres Myjava a Zlaté Moravce. Ako je pritom zrejmé z obr. 102, vo väčšine okresov Slovenska sa pritom v tomto období dojčenská úmrtnosť pohybovala v rozmedzí 150 – 200 ‰. K hornej hranici tohto intervalu sa dostávali najmä niektoré celky na severe stredného (Trstená, Námestovo, Dolný Kubín), južného (Stará Ľada, Vráble, Nové Zámky), či východného Slovenska (Kráľovský Chlmec, Sabinov).

Obr. 102: Dojčenská úmrtnosť v okresoch Slovenska v rokoch 1925 – 1928

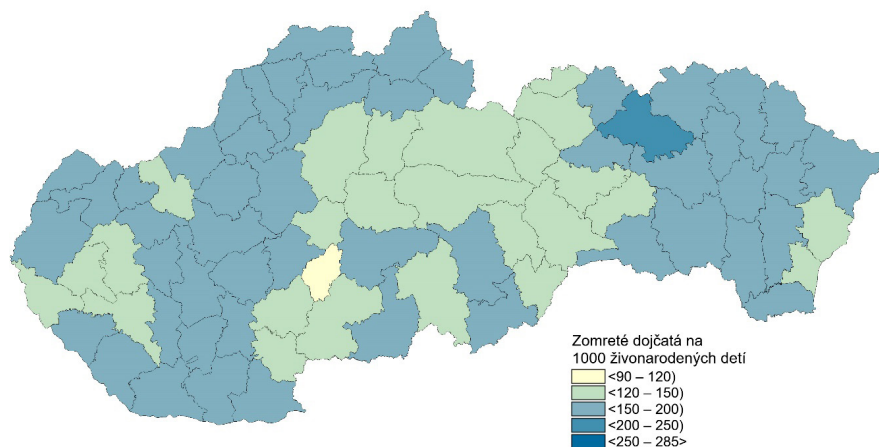
Nižšia dojčenská úmrtnosť (pod hranicou 150 ‰) sa v rokoch 1925 – 1928 nachádzala najmä v okrese Bratislava, v jeho zázemí v okrese Modra, ako aj v niektorých celkoch na strednom (Martin, Banská Štiavnica, Kremnica, Levice, Želiezovce) a východnom (Kežmarok, Spišská Stará Ves, Revúca) Slovensku.

Na konci 20. a v prvej polovici 30. rokov 20. storočia sa vyprofilovali pomerne súvislý priestor stredného Slovenska s výnimkou niektorých južných okresov,

v ktorých sa doječská úmrtnosť udržiavala v rozmedzí 120 – 150 ‰. V okrese Banská Štiavnica dokonca klesla pod 120 ‰. Druhou nepomerne menšou oblasťou s nižšou doječskou úmrtnosťou bol okres hlavného mesta s niektorými celkami (Modra, Galanta, Trnava) vo svojom zázemí. Na východe Slovenska patrili do skupiny okresov, kde z 1000 živonarodených detí zomrelo do prvého roku život 120 – 150 detí Sobrance a Veľké Kapušany a na západe ešte osamotený okres Nové Mesto nad Váhom.

Najvyššiu doječskú úmrtnosť identifikujeme v rokoch 1929 – 1933 v okrese Sabinov, kde dosahovala takmer úroveň 205 ‰. Tesne pod hranicou 200 dočiat zomretých z 1000 živonarodených sa nachádzala tiež v okresoch Kysucké Nové Mesto, Žilina a Zlaté Moravce. Vo všeobecnosti sa pritom väčšina celkov s úmrtnosťou najmenších detí v rozmedzí 150 – 200 ‰ zoskupovala na severe stredného, vo väčšine okresov západného a východného Slovenska (obr. 103).

Obr. 103: Doječská úmrtnosť v okresoch Slovenska v rokoch 1929 – 1933

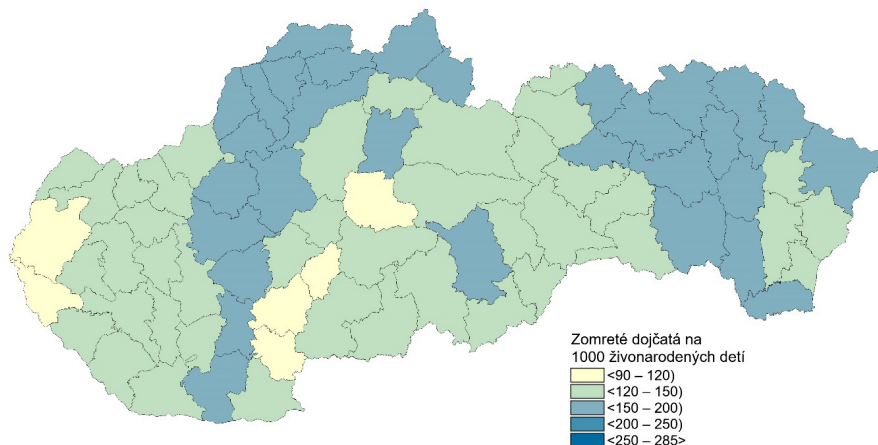

V druhej polovici 30. rokov 20. storočia nadpriemerná doječská úmrtnosť zostávala jednak na severe stredného Slovenska v okresoch Kysúc a Oravy, na ktoré nadväzovali niektoré celky horného a stredného Považia, pričom pás okresov s úmrtnosťou dočiat vyššou ako 150 ‰ postupoval až na juh západného Slovenska (obr. 104). Ďalším kompaktnjším priestorom s nepriaznivými úmrtnostnými pomermi najmenších detí bolo východné Slovensko. Išlo o okresy tiahnuce sa od hraníc s Poľskom (Stará Ľubovňa, Bardejov) až po okres Medzilaborce, Košice, Vranov nad Topľou a Trebišov. Výnimku predstavovali len 4 okresy (Michalovce, Humenné, Veľké Kapušany, Sobrance), v ktorých sa doječská úmrtnosť v rokoch

1934 – 1937 pohybovala v rozmedzí 120 – 150 ‰.

Opačná situácia vznikla v tomto období jednak v okrese Bratislava a Malacky na západe Slovenska, ako aj v okrese Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Želiezovce, Levice na strednom Slovensku. V ich prípade z 1000 živonarodených detí do jedného roka života zomieralo približne 90 – 120 dojčiat.

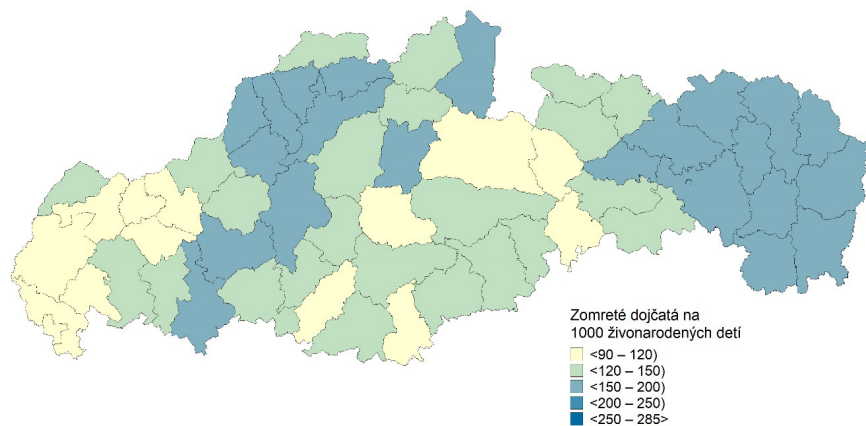
Obr. 104: Dojčenská úmrtnosť v okresoch Slovenska v rokoch 1934 – 1937

V období existencie vojnovkej Slovenskej republiky vyššia dojčenská úmrtnosť bola spájaná najmä so súvislým priestorom na východe. Nad hranicou 150 ‰ sa tu nachádzalo 11 okresov v páse od okresu Sabinov, Bardejov až po Trebišov a Vranov nad Topľou. Ďalší takýto súvislejší priestor s horšími úmrtnostnými pomermi najmenších detí identifikujeme v rokoch 1939 – 1942 od okresu Kysucké Nové Mesto, Žilina, Veľká Bytča až po Nitra a Zlaté Moravce. Do skupiny okresov s dojčenskou úmrtnosťou v rozmedzí 150 – 200 ‰ v tomto období patrili ešte okres Trstená a Ružomberok na severe stredného Slovenska.

Celkom opačná situácia vznikla v okresoch Bratislava mesto a Modrý Kameň, kde z 1000 živonarodených detí do 1 roku života nezomrelo ani 100 dojčiat. Nízku dojčenskú úmrtnosť (na vtedajšie pomery Slovenska) vykazovalo tiež zázemie hlavného mesta (okresy Bratislava vidiek, Malacky, Modra), na ktoré nadväzoval okres Senica, Myjava, Piešťany a Trenčín. Do skupiny okresov s dojčenskou úmrtnosťou do 120 ‰ patrili tiež niektoré celky na strednom Slovensku. Išlo napríklad o okres Poprad, Liptovský Mikuláš, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Dobšiná (obr. 105).

Obr. 105: *Dojčenská úmrtnost' v okresoch Slovenska v rokoch 1939 – 1942*

Prírodné prírastky, migrácia a zmeny v počte obyvateľov

Do vzniku samostatného Československa nebolo územie dnešného Slovenska administratívne vyčlenené v rámci Uhorska ako samostatná jednotka. Štatistické údaje z tohto obdobia tak nikdy neponúkali komplexný pohľad na demografickú situáciu slovenského územia. Navyše, historické župy a okresy, ktorých štatistické výstupy sú zachované, často presahovali hranice dnešného Slovenska – zahŕňali oblasti dnešného Maďarska, Ukrajiny a čiastočne Poľska. Z tohto dôvodu bolo nevyhnutné pristúpiť k podrobnej historicko-demografickej rekonštrukcii, ktorá sa mohla opierať iba o údaje dostupné na úrovni jednotlivých obcí.

Na podobnom princípe bola založená aj rekonštrukcia populačných údajov pre obdobie najdôležitejších sčítaní z rokov 1869 až 1910. Hoci sa na území Slovenska vyskytovali aj skoršie súpisy obyvateľstva, až sčítanie z roku 1869 možno označiť za prvé moderné. V tom čase tu žilo takmer 2 482 tisíce obyvateľov. Aj keď natalita presahovala 40 ‰, vysoké počty úmrtí v kombinácii s masívnym vysťahovalectvom znemožnili, aby populácia výraznejšie rástla. Výsledkom bolo, že pri sčítaní v roku 1880 počet obyvateľov mierne poklesol na približne 2 478 tisíc obyvateľov.

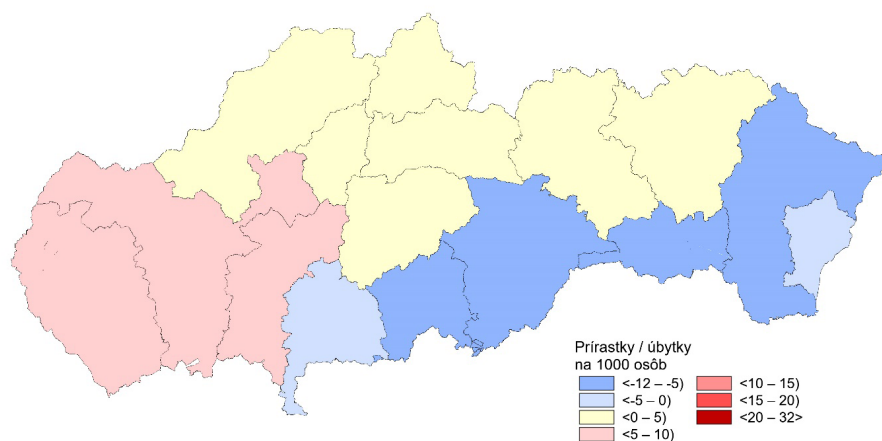
Demografické bilancie z rokov 1870 až 1880 ukazujú, že v tomto období sa narodilo približne o 122 tisíc viac ľudí, než zomrelo. Napriek tomu, ako je zrejmé z uvedených empirických údajov, došlo k miernemu zníženiu celkovej populácie. Tento rozdiel nepriamo poukazuje na intenzitu emigračného odlivu, ktorý možno len hrubo odhadnúť porovnaním medzi prirodzeným prírastkom a výsledkami sčítania. Od 70. rokov 19. storočia až po jeho koniec sa čistá migračná strata obyvateľstva zo Slovenska odhaduje na približne 122 až 126-tisíc za každých desať rokov. V období 1900 – 1910 rozdiel medzi populačnou bilanciou a skutočným počtom obyvateľov dosiahol už takmer 217 tisíc osôb. Odhadované celkové migračné straty Slovenska medzi rokmi 1870 a 1910 sa tak pohybujú na úrovni takmer 600 tisíc osôb.

Napriek pretrvávajúcej intenzívnej migrácii do zahraničia však vďaka poklesu úmrtnosti a pretrvávaniu pomerne vysokej pôrodnosti začal počet obyvateľov postupne narastať. V roku 1890 populácia Slovenska dosiahla 2 595 tisíc, čo bolo zvýšenie o takmer 118 tisíc obyvateľov v porovnaní s predchádzajúcim desaťročím. Tento trend bol poháňaný predovšetkým zlepšujúcimi sa zdravotnými a hygienickými podmienkami, ktoré viedli k poklesu mortality. Zatiaľ čo v 70. rokoch 19. storočia zomrelo takmer 981 tisíc osôb, v 80. rokoch sa tento počet znížil na približne 877 tisíc, pričom pôrodnosť zostala stabilná.

Na začiatku 70. rokov 19. storočia sa na úrovni prirodzených prírastkov podpisovala pomerne vysoká úmrtnosť v dôsledku pandémie cholery. Aj to

je dôvodom prečo vo viacerých župách najmä na juhu a východe Slovenska (Zemplínska, Abovsko-Turnianska, Gemersko-Malohontská, Novohradská) dosahovala prevaha zomretých nad živonarodenými 5 – 12 osôb na 1000 obyvateľov. Úbytky prirodzenou menou v tomto období zaznamenali aj Užská a Hontianska župa (obr. 106). V ostatných celkoch na Slovensku registrujeme prírastky, ktoré však v porovnaní s ostatnými obdobiami boli výrazne zredukované nepriaznivými epidemiologickými podmienkami.

Obr. 106: Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1870 – 1874

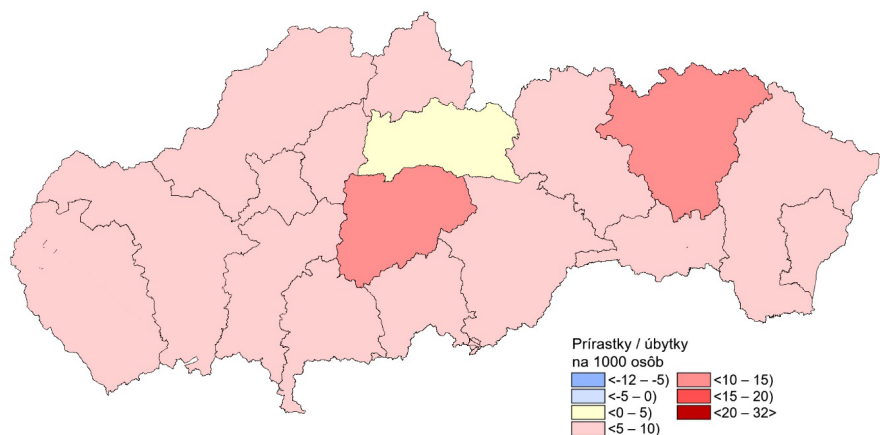

Už nasledujúce 5-ročné obdobie prinieslo oživenie reprodukcie a návrat populačných prírastkov do všetkých žúp na území dnešného Slovenska. Vo väčšine z nich sa hrubá miera prirodzených prírastkov pohybovala v rozmedzí 5 – 10 osôb na 1000 obyvateľov. Len v Liptovskej župe bola v rozmedzí 0 – 5 ‰ a vyššie hodnoty (10 – 15 osôb na 1000 obyvateľov) dosahovala vo Zvolenskej a Šarišskej župe (obr. 107).

Na začiatku 80. rokov sa situácia výraznejšie nezmenila, keďže s výnimkou Šarišskej a Novohradskej s 10 – 15 ‰ a Zemplínskej s 0 – 5 ‰ dosahovala v ostatných celkoch hrubá miera prirodzených prírastkov 5 – 10 osôb na 1000 obyvateľov. V druhej polovici tejto dekády však pozorujeme postupné sformovanie priestoru s vyššou mierou prírastkov obyvateľstva. Išlo konkrétne o Zemplínsku a Užskú župu, kde nasledujúce 5-ročné obdobia zostávala hrubá miera prirodzených prírastkov najvyššia. Konkrétne v priemere pribúdalo na 1000 obyvateľov 15 – 20 osôb. V rozmedzí 10 – 15 ‰ sa pohybovali aj ďalšie dva celky na východe – Šarišská a Abovsko-Turnianska župa. Na strednom Slovensku však situácia bola odlišná. Tu hodnota hrubej miery prirodzených prírastkov dosahovala 5 –

10 osôb na 1000 obyvateľov. Rovnako na tom bola aj Bratislavská župa. Vyššiu mieru identifikujeme ešte v Nitrianskej, Trenčianskej a v druhej polovici 80. rokov aj Zvolenskej a Novohradskej župe. Tento priestor sa však na začiatku 90. rokov zmenšil a v rozmedzí 10 – 15 ‰ zostala na západe len Trenčianska a Nitrianska župa. Na východe to tradične bola spomínaná Šarišská župa a celkovo najvyššiu prevahu živonarodených nad zomretými bolo možné registrovať v Zemplínskej a Uzskej župe (obr. 107).

Obr. 107: *Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1875 – 1879*

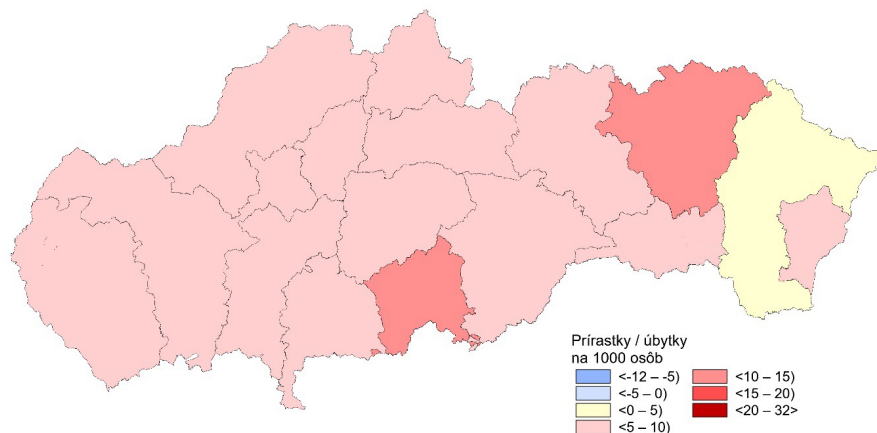
Rast populácie pokračoval aj v nasledujúcom desaťročí. V roku 1900 sa počet obyvateľov vyšplhal na takmer 2 783 tisíc, čo znamenalo nárast o ďalších 188 tisíc. Tento vývoj bol naďalej determinovaný poklesom úmrtnosti – počet zomretých sa oproti predchádzajúcemu desaťročiu znížil o viac než 70 tisíc. Migračná bilancia aj pôrodnosť ostali na úrovni porovnateľnej s 80. rokmi 19. storočia.

Do roku 1910 pribudlo ďalších približne 134 tisíc osôb, takže populácia Slovenska vzrástla na takmer 2 917 tisíc obyvateľov. Znižovanie dynamiky prírastku však naznačovalo začiatok nových demografických trendov: zreteľne sa zvýšili straty v dôsledku migrácie (o približne 100 tisíc osôb) a súčasne došlo k poklesu pôrodnosti – počet narodených klesol oproti 90. rokom o vyše 22 tisíc. Vplyv nižšej pôrodnosti sa začal prejavovať už v prvej dekáde 20. storočia, a to aj napriek tomu, že úmrtnosť pokračovala v klesajúcom trende.

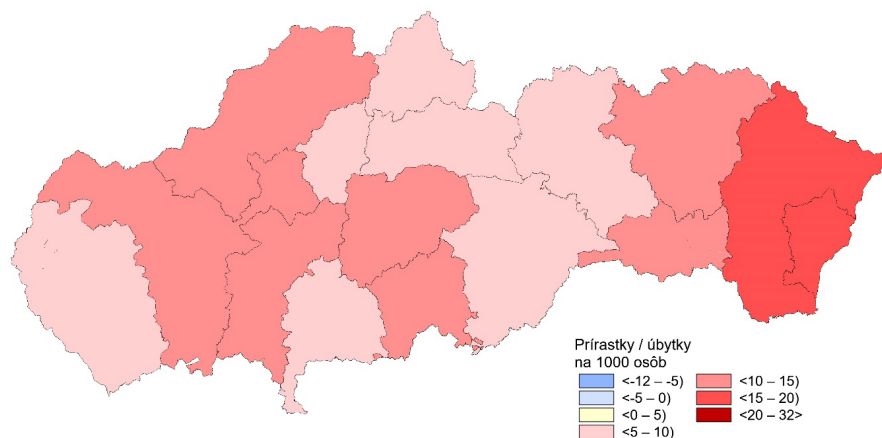
Koniec 90. rokov a začiatok 20. storočia priniesli určité oživenie reprodukcie v podstate vo všetkých regiónoch Slovenska. Najväčšie zastúpenie dosahovali župy, kde sa hrubá miera prirodzených prírastkov pohybovala v rozmedzí 10 – 15 ‰.

Výnimku tvorila len Gemersko-Malohontská a Hontianska župa s 5 – 10 ‰. V rokoch 1895 – 1899 sa k nim pripojila ešte Turčianska župa a v období rokov 1900 – 1904 Oravská župa. Najvyššie prirodzené prírastky zostávali naďalej na východe Slovenska v Zemplínskej a Uzskej župe.

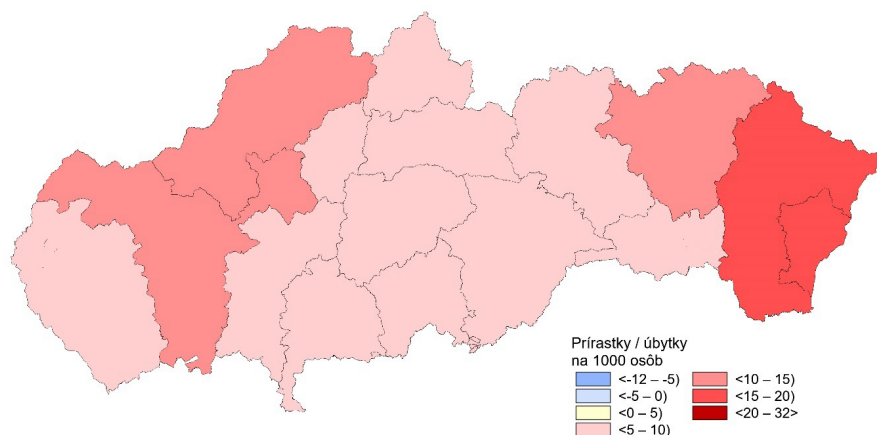
Obr. 108: *Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1880–1884*

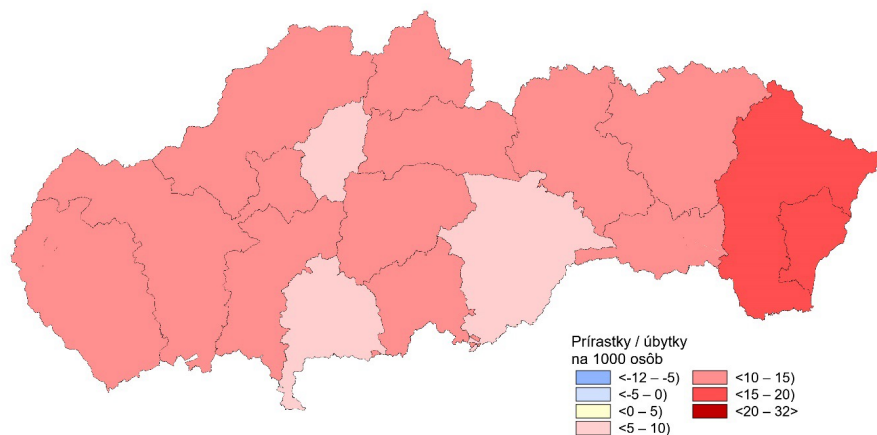
Obr. 109: *Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1885 – 1889*

Obr. 110: Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1890 – 1894

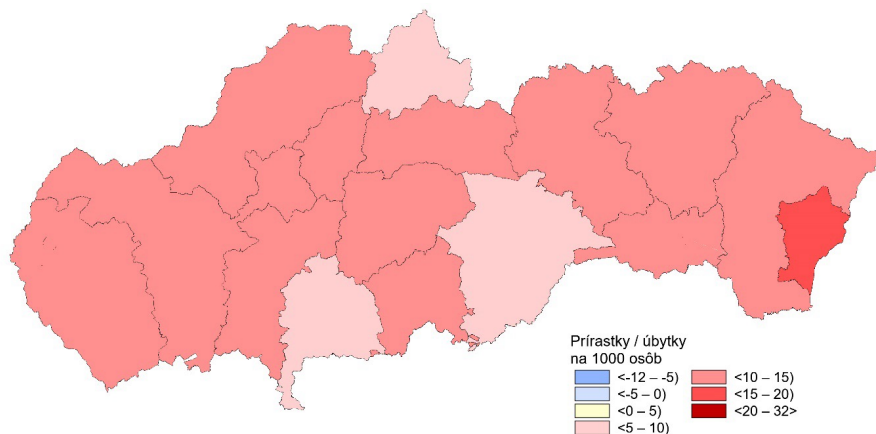

Obr. 111: Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1895 – 1899

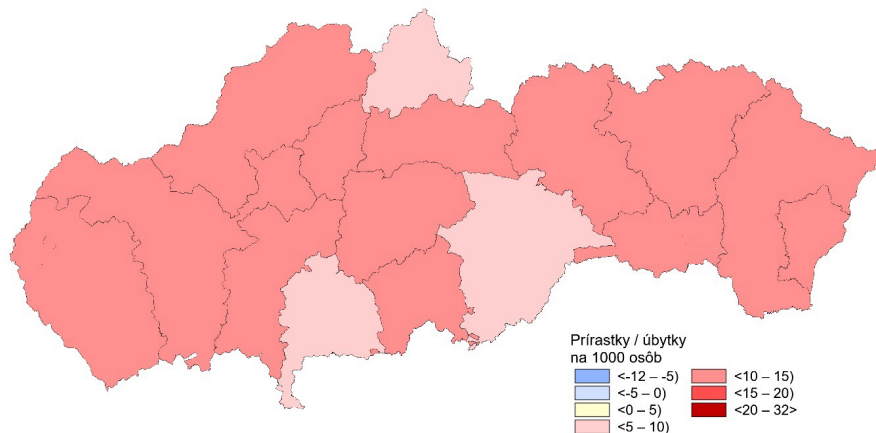

V predvojnovom období sa priestorový obraz prirodzených prírastkov výraznejšie nemenil. Naďalej Oravská župa na severe a Novohradská a Gemersko-Malohontská na juhu stredného Slovenska tvorili priestor s nižšími hodnotami hrubej miery prirodzených prírastkov. Ostatné celky sa však už od seba prevahou živonarodených nad zomretými nelíšili. Platilo to vo svojej podstate aj pre župy krajného východu (Zemplínska a Užská), ktoré sa dostali do intervalu 10 – 15 ‰.

Obr. 112: Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1904

Obr. 113: Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1905 – 1909

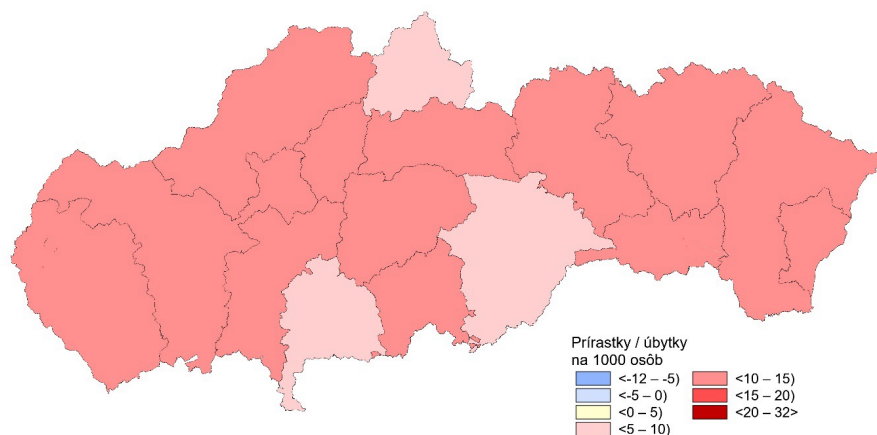

Zásadné spomalenie populačného rastu nastalo počas prvej svetovej vojny. V roku 1921, teda krátko po jej skončení, dosiahol počet obyvateľov Slovenska takmer 2 994 tisíc osôb. Za polstoročie odkedy máme spoľahlivejšie demografické údaje tak pribudlo len niečo vyše 512 tisíc osôb.

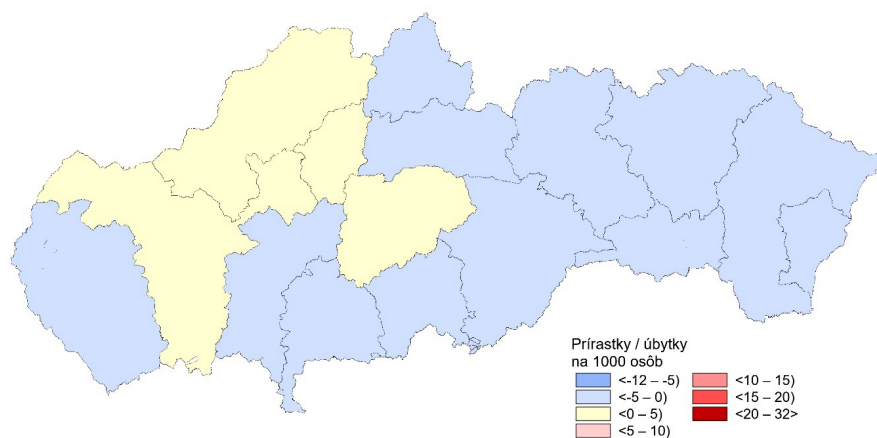
Nepriaznivé podmienky panujúce počas prvej svetovej vojny znamenali výrazné zhoršenie demografickej situácie v podstate vo všetkých župách Slovenska. To sa jednak prejavilo zvýšením úmrtnosti a súčasne aj poklesom pôrodnosti. Výsledkom tak bol pokles prirodzených prírastkov, pričom vo väčšine celkov dokonca došlo

k vzniku situácie, keď zomreté osoby prevažovali nad narodenými. Ako je zrejmé z obr. 115, len v 4 župách (Trenčianska, Nitrianska, Turčianska a Zvolenská) dosahovala hrubá miera prirodzených prírastkov kladné hodnoty. V ostatných župách v priemere rokov 1914 – 1918 ubudlo do 5 osôb na 1000 obyvateľov.

Obr. 114: *Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1910 – 1914*

Obr. 115: *Hrubá miera prirodzených prírastkov v župách na Slovensku v rokoch 1914–1918*

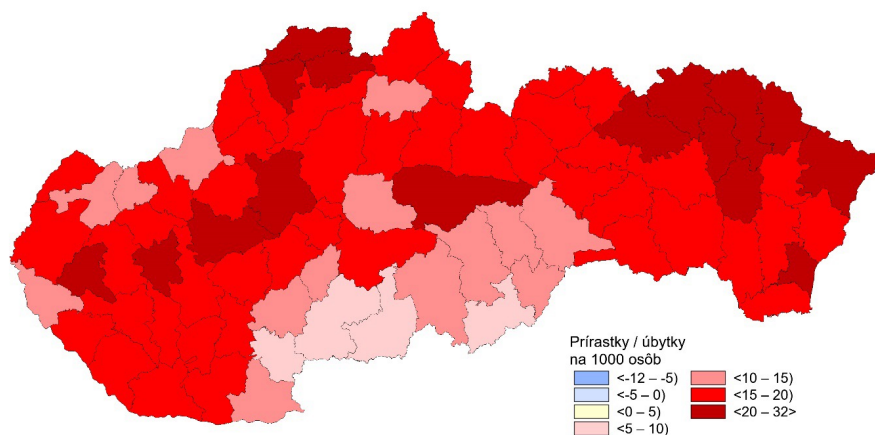

Po vojne došlo k prechodnému demografickému oživeniu. Prispelo k tomu obmedzenie emigrácie – najmä vďaka sprísneniu imigračnej politiky v USA – zníženie úmrtnosti a naopak povojnové kompenzačné oživenie pôrodnosti.

Výsledkom bol dynamickejší rast obyvateľstva, keď podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 žilo na Slovensku už viac ako 3,3 milióna ľudí. Počas 20. rokov tak pribudlo viac než 300 tisíc osôb. Keďže prirodzený prírastok dosiahol 463 tisíc, možno usudzovať, že migračné straty boli stále výrazné, a to približne 163 tisíc osôb.

Zatiaľ čo v závere 19. a na začiatku 20. storočia bol hlavným motorom rastu populačný prírastok podporený klesajúcou mortalitou, po prvej svetovej vojne začal tento trend slabnúť. Pokles úmrtnosti síce pokračoval, avšak prudko sa znižovala aj pôrodnosť. Už v druhej polovici 30. rokov sa hrubá miera prirodzeného prírastku dostala pod hranicu 10 ‰. Tento stav pretrval až do konca druhej svetovej vojny, s výnimkou mierneho zvýšenia v 40. rokoch. Celkový prírastok bol ešte nižší – v dôsledku záporných migračných sald sa pohyboval okolo 5 ‰, pričom v medzivojnovom období len výnimočne presiahol hranicu 10 ‰.

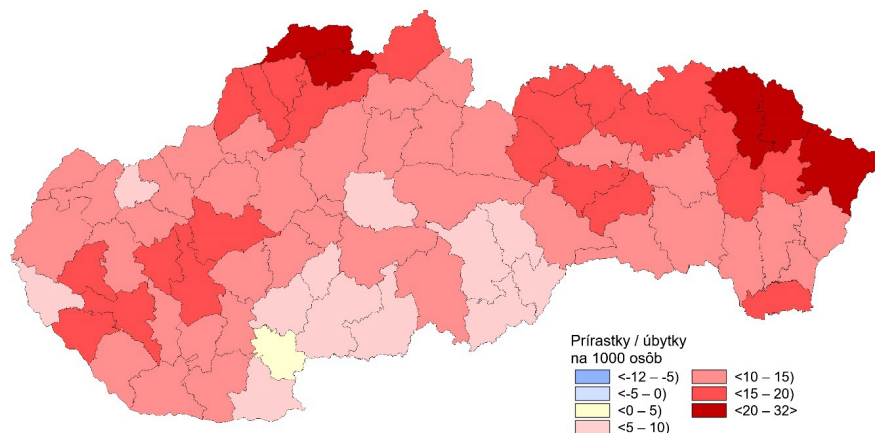
Obr. 116: *Hrubá miera prirodzených prírastkov v okresoch na Slovensku v rokoch 1921 – 1924*

Prvé povojnové roky sa niesli v znamení kompenzačnej fázy, ktorá sa vyznačovala okrem iného aj spomínaným nárastom počtu živonarodených detí. To sa napokon odzrkadlilo aj na regionálnej úrovni z pohľadu hrubej miery prirodzených prírastkov. Viaceré okresy na severe východného (v páse od okresu Sabinov, Bardejov, Stropkov, Giraltovec, Vranov nad Topľou, Medzilaborce až po okres Snina), severného (Čadca, Veľká Bytča, Kysucké Nové Mesto), ďalej v niektorých celkoch na strednom (Prievidza, Brezno nad Hronom), ale aj západnom (Modra, Hlohovec, Topoľčany) Slovensku prekračovali v priemere rokov 1921 – 1924 hranicu 20 ‰. Vo väčšine administratívnych celkov sa v tomto období hrubá miera prirodzených prírastkov pohybovala v intervale 15 – 19 ‰. Výnimku predstavovala predovšetkým kompletná oblasť juhu stredného Slovenska. Išlo

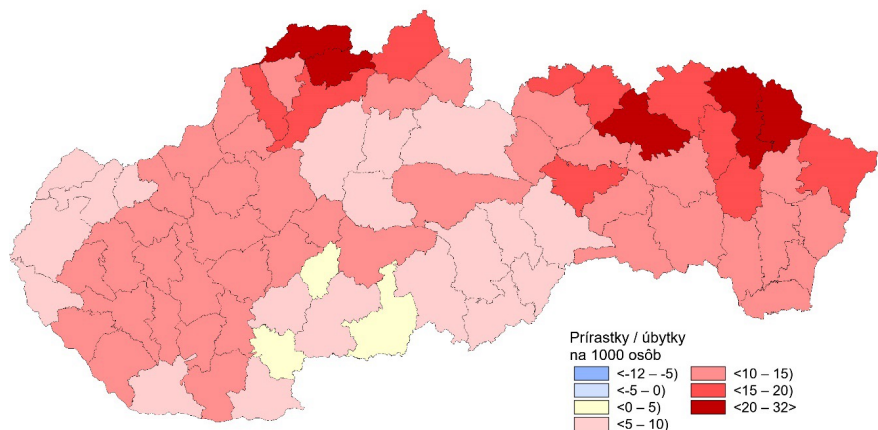
najmä o okresy tiahnuce sa od Parkanu, Želiezovce, Levice, Banskú Štiavnicu, Krupinu, Modrý Kameň, až po okres Rožňava, kde na 1000 obyvateľov v priemere pribudlo 5 – 10 maximálne 10 – 15 osôb. Do tejto skupiny sa zaradili ešte okresy s veľkými hospodárskymi centrami, ako bola Bratislava, Banská Bystrica, Trenčín a tiež okresy Senica, Myjava a Dolný Kubín.

Obr. 117: *Hrubá miera prirodzených prírastkov v okresoch na Slovensku v rokoch 1925 – 1928*

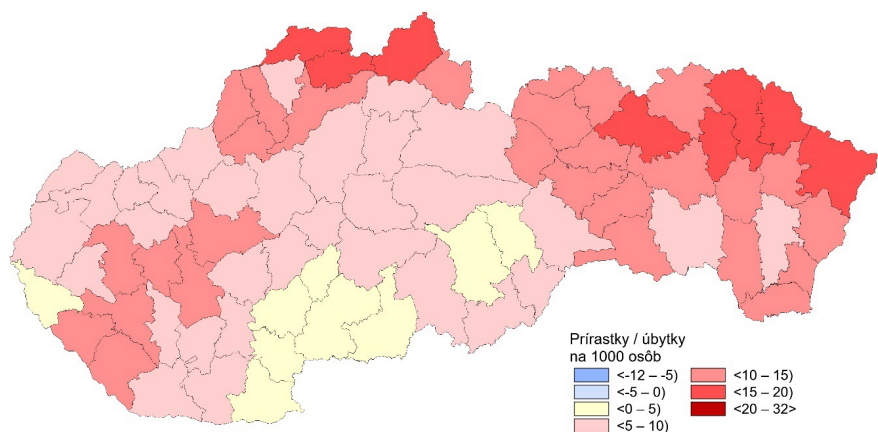
V druhej polovici 20. rokov došlo k odzneniu pozitívneho efektu kompenzačnej fázy, ako aj prehlbovaniu vedomého obmedzovania rodenia detí a tým poklesu pôrodnosti a plodnosti. V dôsledku toho k významnému zníženiu hodnôt hrubej miery prirodzených prírastkov. Nad hranicou 20 ‰ zostávali len niektoré prihraničné celky na severe východného Slovenska (Stropkov, Medzilaborce, Snina) a okres Čadca a Kysucké Nové Mesto. V ich zázemí sa nachádzali niektoré ďalšie regióny, kde na 1000 obyvateľov v priemere rokov 1925 – 1928 pribudlo 15 – 20 osôb. Vo väčšine okresov Slovenska sa však v tomto období už hrubá miera prirodzených prírastkov pohybovala v rozmedzí 10 – 15 ‰. Juh stredného Slovenska (pás okresov od Parkanu, cez Banskú Štiavnicu až Modrý Kameň a následne Rimavská Sobota, Feľedince, Tornaľa a Revúca) vykazovali prírastky len do 10 ‰. Do tejto skupiny sa opätovne zaradil tiež bratislavský okres, okres Banská Bystrica a Myjava.

Obr. 118: Hrubá miera prirodzených prírastkov v okresoch na Slovensku v rokoch 1929 – 1933

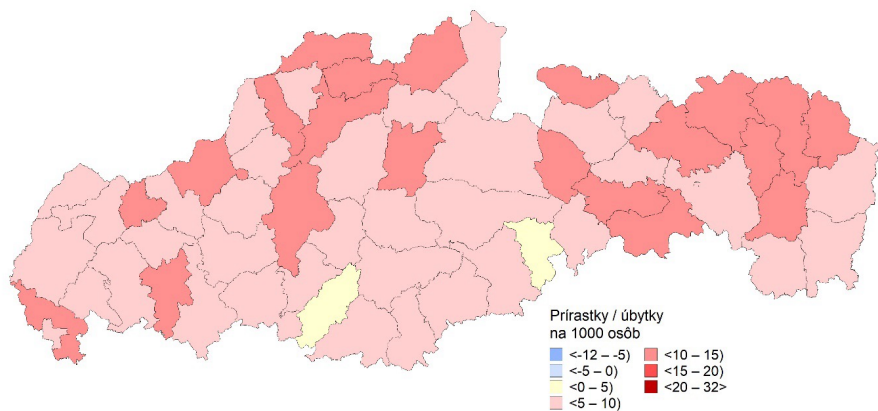

Predovšetkým v dôsledku pokračujúcej redukcie pôrodnosti v okresoch Slovenska, dochádzalo v ďalších rokoch aj ku znížovaniu hrubých mier prirodzených prírastkov. Z obr. 119 je zjavné, že priestor s nízkymi (5 – 10 ‰) až veľmi nízkymi prírastkami (0 – 5 ‰) sa postupne rozšíril z juhu stredného Slovenska na takmer celé stredné Slovensko (s výnimkou jeho severných celkov) a tiež značnú časť západného Slovenska. V tomto priestore určitou výnimkou zostával pás okresov v zázemí hlavného mesta (Šamorín, Dunajská Streda, Galanta), na ktorý nadväzovali tiež okresy Modra, Trnava, Hlohovec, Topoľčany) s 10 – 15 osobami na 1000 obyvateľov. Jednoznačne najnižšie prírastky však okrem okresu Bratislavy dosahovali už tradične populácie na juhu stredného Slovenska v pásme od Párkanu, Želiezovce, Levice, Banskú Štiavnicu až po Modrý Kameň, kde sa hodnota hrubej miery pohybovala v rozmedzí 0 – 5 ‰. Veľmi nízku reprodukciu dosahovali tiež celky Rimavská Sobota a Revúca. Tento priestor tak v podstate v celom medzivojnovom období bol populačne málo dynamický, keďže počty živonarodených len mierne prekračovali počty zomretých osôb. Celkom opačná situácia bola v už spomínaných okresoch na severe stredného (Čadca, Kysucké Nové Mesto, Námestovo) a východného (Sabinov, Giraltovce, Stropkov, Medzilaborce, Snina) Slovenska. V priemere rokov 1934 – 1937 tu na 1000 obyvateľov pribúdalo 15 – 20 osôb. Aj v tomto prípade išlo v podstate o tradičnú oblasť nadpriemerných prírastkov v celom medzivojnovom období.

Obr. 119: Hrubá miera prirodzených prírastkov v okresoch na Slovensku v rokoch 1934 – 1937

Obr. 120: Hrubá miera prirodzených prírastkov v okresoch na Slovensku v rokoch 1939 – 1942

Situácia sa z hľadiska priestorového rozloženia do určitej miery nezmenila ani v rokoch 1939 – 1942. Vyššie prírastky nachádzame najmä na severe stredného a východného Slovenska. Vo viacerých prípadoch však došlo k ich určitej redukcii. Tá čiastočne súvisela aj so spomínaným miernym zhoršením úmrtnostných pomerov a v niektorých celkoch aj ďalšej redukcii pôrodnosti. Vďaka tomu už neidentifikujeme žiadne okresy, v ktorých by hrubá miera prirodzených prírastkov prekročovala hranicu 15 %. Na druhej strane odštiepenie južných celkov paradoxne prispelo k zmenšeniu oblastí s veľmi nízkymi prírastkami. Tú tvorili v podstate len dva celky (okres Banská Štiavnica a Revúca), ktoré sa aj v predchádzajúcich rokoch

vyznačovali podpriemernými prírastkami. Vo väčšine okresov Slovenska sa tak v priemere rokov 1939 – 1942 hrubá miera prirodzených prírastkov pohybovala v rozmedzí 5 – 10 osôb na 1000 obyvateľov.

Na záver ešte doplníme, že vojnové straty (najmä v roku 1945) a povojnové presuny a odsuny obyvateľstva spôsobili, že počet obyvateľov na Slovensku dosiahol v roku 1950 približne 3 442 tisíc osôb. To v porovnaní s rokom 1930 predstavovalo absolútny prírastok len približne 118 tisíc obyvateľov.

Záver

Koniec 19. a prvá polovica 20. storočia predstavujú pre populáciu Slovenska kľúčové obdobie, počas ktorého došlo k naštartovaniu a postupnému rozšíreniu nereverzibilných kvantitatívno-kvalitatívnych zmien v reprodukčnom správaní v rámci (prvej) demografickej revolúcie. Tie boli do značnej miery v posledných rokoch predmetom viacerých špecializovaných analýz, ktoré umožnili si urobiť pomerne slušný obraz o ich nástupe, priebehu a dynamike. Čo však bolo do značnej miery prehliadané, respektíve nebola tomu venovaná výraznejšia pozornosť, je regionálny dimenzia týchto transformačných zmien. Vzhľadom na pomerne značné priestorové diferencie z hľadiska hlavných populačných štruktúr, sociálnych a ekonomických podmienok, ako aj kultúrnych a prírodných daností sa dá očakávať, že tieto podmieniajú aj existenciu významných priestorových rozdielov z hľadiska populačných procesov. Snahou predloženej monografie bolo predovšetkým poukázať na možnosti ich výskumu v dátových podmienkach Slovenska a prakticky aplikovať na dáta hromadnej povahy vybrané prístupy demografickej analýzy a prostredníctvom takto získaných údajov následne popísať priestorový obraz sobášnosti, plodnosti a úmrtnosti na Slovensku od konca 19. do polovice 20. storočia.

Výskum ukázal, že analýza v oblasti historickej demografie na subnárodnej úrovni Slovenska je svojím spôsobom podmienená nielen dostupnosťou a kvalitou štatistických údajov, ale tiež schopnosťou interpretovať tieto dáta v kontexte spoločenských, politických a administratívnych zmien. Od predštatistického obdobia cez modernizáciu štatistickej služby v Uhorsku až po konsolidáciu štatistických inštitúcií v období prvej Československej republiky sa potvrdzuje postupné etablovanie kvantitatívneho prístupu v chápaní populačných javov. Z analýzy jednotlivých druhov prameňov možno konštatovať, že najväčší význam pre sledovanie populačného vývoja mali sčítania obyvateľstva a evidencia prirodzeného pohybu obyvateľstva prostredníctvom matričnej agendy. Údaje zachytené v rámci sčítaní poskytovali statický obraz populácie v konkrétnom časovom okamihu, pričom ich metodika, periodicita a rozsah zberu sa významne zdokonaľovali, najmä od roku 1869, keď sa začali vykonávať moderné, systematicky pripravované cenzu. Matričné záznamy prinášali dynamickú dimenziu populačných procesov a umožňovali ich zachytiť ako základné komponenty demografickej reprodukcie v priebežnom časovom horizonte.

Osobitnú pozornosť si vyžaduje problematika kvality, úplnosti a dostupnosti prameňov. Zatiaľ čo úradné štatistiky vznikajúce pod gesciou uhorského, neskôr československého štatistického úradu vykazovali vysoký stupeň formalizácie,

pravidelnosti a územného pokrytia, ich analytické využitie je neraz limitované agregovanou formou zverejňovania dát, obmedzenou najmä na župnú či okresnú úroveň. Naopak, podrobné individuálne údaje, ktoré by umožnili mikroanalýzy a longitudinálne štúdie populačného vývoja, zostávajú často nedostupné, nezachované alebo len čiastočne spracované. Tento fakt platí najmä pre obdobie prvej polovice 20. storočia, ktoré bolo zároveň poznačené výraznými geopolitickými a spoločenskými zmenami (rozpad monarchie, vznik ČSR, druhá svetová vojna), ktoré mali vplyv aj na kontinuitu štatistických zisťovaní.

Medzivojnové obdobie prinieslo do organizácie a metodiky populačných štatistík viaceré kvalitatívne posuny. Prvým výrazným krokom bola inštitucionalizácia česko-slovenskej štatistiky a snaha o vytvorenie jednotnej štatistickej služby schopnej zabezpečovať pravidelné a presné populačné zisťovania. Sčítanie obyvateľstva v roku 1921 predstavovalo v tomto ohľade významný míľnik – išlo o komplexne pripravenú a metodicky detailne spracovanú akciu, ktorá nadviazala na uhorské tradície, no zároveň zaviedla nové klasifikačné a analytické kategórie. Publikované výstupy v edícii Československá štatistika poskytli dôležité informácie nielen o počte obyvateľov, ale aj o ich vekovej, národnostnej, náboženskej, jazykovej a profesijnej štruktúre. Zásadné boli tiež pokusy o vytvorenie štandardizovaných lexikónov obcí, ktoré mali zabezpečiť administratívnu konzistenciu a uľahčiť prácu s údajmi na regionálnej úrovni.

Popri sčítaniach zohrávali nezastupiteľnú úlohu aj údaje z matričnej agendy, predovšetkým po roku 1925, keď bola na celom území republiky zavedená jednotná metodika spracovania demografických udalostí. Zavedením základných typov sčítacích lístkov spolu s povinnosťou zasielať tieto údaje mesačne, sa vytvoril relatívne súvislý a homogénny databázový rámec pre sledovanie prirodzeného pohybu obyvateľstva. Tento systém priniesol bohatý súbor dát o reprodukčnom správaní obyvateľstva Slovenska, ako aj jeho okresov.

Medzivojnové sčítania z rokov 1921 a 1930, ako aj mimoriadne sčítanie z roku 1919, poskytujú v kombinácii s matričnými údajmi jedinečný zdroj poznatkov o transformačných demografických procesoch v čase formovania moderného slovenského obyvateľstva. Ich výpovedná hodnota však nie je univerzálne homogénna, a preto je pri ich využívaní nevyhnutná dôkladná znalosť metodických súvislostí, klasifikačných zmien a administratívnych úprav, ktoré počas tohto obdobia nastali.

Sledovanie populačných procesov počas obdobia druhej svetovej vojny a v bezprostredne nasledujúcich rokoch sa dostáva do komplikovaného prostredia administratívnych a územných zmien, politických diskontinuit a nedokončených štatistických projektov. Vznik Slovenskej republiky (1939 – 1945) znamenal prerušenie kontinuity so štatistickými tradíciami Československej republiky. Novozaložený Štátny štatistický úrad v Bratislave síce prevzal niektoré organizačné

a metodické postupy z predchádzajúceho obdobia, no jeho činnosť bola značne limitovaná nedostatkom skúseného personálu, ako aj zmeneným politickým rámcom, ktorý ovplyvnil rozsah i povahu štatistických zisťovaní.

Sčítanie obyvateľstva z roku 1940 predstavovalo snahu o opätovné zavedenie štandardizovaného zisťovania populačných dát, pričom jeho metodika sa čiastočne opierala o predchádzajúce československé cenzy. Hoci štruktúra zisťovaných údajov bola v mnohom obdobná, viaceré špecifiká – najmä vo vzťahu k zisťovaniu národnosti a etnicity – jasne odrážali ideologické požiadavky doby. Rovnaké problémy sprevádzali aj evidenciu prirodzeného pohybu obyvateľstva počas vojny. Mnohé matričné záznamy z rokov 1939 – 1944 boli publikované len fragmentárne, viaceré údaje sa zachovali len v rukopisnej podobe alebo neboli spracované vôbec. V povojnovom období preto prebiehala snaha o ich doplnenie prostredníctvom dodatočných zápisov na matričných úradoch. Napriek týmto krokom zostáva štatistický obraz o populačnej dynamike Slovenska počas vojny neúplný a metodologicky problematický. Kritickú pozornosť si vyžaduje aj fakt, že niektoré údaje boli publikované len na úrovni redukovaného územia, bez zohľadnenia anektovaných oblastí na juhu a severe krajiny, ktoré boli počas vojny súčasťou Maďarska alebo Poľska.

Povojnové obdobie, hoci sa nieslo v znamení obnovy a zjednocovania štátnej správy, neprinieslo okamžitý návrat k predvojnovým štandardom. Výnimočný súpis obyvateľstva z roku 1946 bol síce významným pokusom o získanie aktuálnych údajov pre potreby hospodárskeho plánovania, no metodicky a organizačne nedosiahol úroveň predchádzajúcich sčítaní. V niektorých prípadoch sa výstupy z tohto zisťovania publikovali až s viacročným oneskorením a len v obmedzenom rozsahu. Až sčítanie obyvateľstva z roku 1950 predstavovalo čiastočný návrat k štandardizovanému zberu populačných údajov, hoci už v ideologicky pozmenenom kontexte centrálne plánovaného hospodárstva a socialistickej štátnej moci.

Hoci povojnové obdobie prinieslo určitú stabilizáciu v oblasti štatistiky, kľúčovou výzvou zostávalo spracovanie, zverejňovanie a metodická konzistentnosť údajov. Sčítanie obyvateľstva z roku 1950, ktoré sa realizovalo už v podmienkach socialistického Československa, predstavovalo nový rámec pre populačné zisťovania, kde sa dôraz začal klásť nielen na kvantitatívne parametre, ale aj na štruktúru pracovnej sily, odvetvovú klasifikáciu a ideologicky preferované ukazovatele. Významnou zmenou bolo tiež to, že išlo o posledné sčítanie, v ktorom bola zisťovaná náboženská príslušnosť obyvateľstva. V dôsledku politických rozhodnutí sa tiež postupne obmedzilo zverejňovanie citlivejších údajov – najmä v oblasti národnosti, pôvodu obyvateľstva či príčin úmrtí, čo opäť kládlo limity na analytické využitie dát.

Z hľadiska prirodzeného pohybu obyvateľstva zostala kľúčovým zdrojom matričná agenda, ktorá sa síce organizačne menila, no zachovala si základnú

štruktúru spracovania údajov. Zápisy do matričných kníh, ako aj jednotlivé sčítacie lístky, predstavovali jedinečný systém evidencie životných udalostí obyvateľstva – pôrodov, sobášov a úmrtí. Štatistické spracovanie týchto údajov umožňovalo nielen výpočet bežných demografických mier (hrubá pôrodnosť, úmrtnosť, sobášnosť), ale aj hlbšie analýzy sociálno-demografických štruktúr, ako napríklad reprodukčné správanie podľa náboženstva, zamestnania, rodinného stavu či pôvodu rodičov. Mnohé z týchto ukazovateľov nadobúdajú v historickej perspektíve význam práve vďaka ich opakovateľnosti a šandardizácii, ktorú štatistický aparát zaviedol od konca 19. storočia.

Zároveň však platí, že matričné a štatistické údaje nie sú len neutrálnymi záznamami demografických udalostí. Ich forma, metodika, jazyk a štruktúra vždy do určitej miery odzrkadľovali mocenské nastavenia a normatívne predstavy doby, v ktorej vznikali. Od pôvodne cirkevnej evidencie cez zavedenie civilných matrik v roku 1895 až po centralizované socialistické štatistiky po roku 1950 sa menila nielen podoba zápisov, ale aj ich sociálna funkcia. Tento kontext je nevyhnutné brať do úvahy pri akomkoľvek pokuse o rekonštrukciu historickej demografie Slovenska, a to zvlášť v období výrazných spoločenských prelomov, akými boli rozpad Rakúsko-Uhorska, vznik Československa, obdobie vojnového štátu či nástup socialistického režimu.

Komplexné hodnotenie vývoja štatistických a matričných prameňov ukazuje, že práve ich dlhodobá kontinuita a inštitucionálne ukotvenie sú dôvodom, prečo predstavujú nenahraditeľný zdroj pre historicko-demografický výskum. Ich sila spočíva nielen v množstve a systematickosti údajov, ale najmä v možnosti rekonštrukcie procesov, ktoré formovali každodenný život populácie. V tejto perspektíve získava výskum populačných dejín Slovenska nielen popisný, ale aj interpretačný a analytický rozmer, schopný objasniť širšie spoločenské a kultúrne premeny.

Podrobnejší pohľad na základné zložky demografickej reprodukcie – sobášnosť, plodnosť, úmrtnosť a s nimi súvisiace populačné prírastky – ukazuje, že populačný vývoj Slovenska medzi koncom 19. a polovicou 20. storočia neprebíhal homogénne, ale bol podmienený regionálnymi rozdielmi, socioekonomickou štruktúrou a kultúrno-konfesiým zázemím obyvateľstva.

Analýza historického vývoja sobášnosti na území Slovenska medzi druhou polovicou 19. a polovicou 20. storočia potvrdzuje, že vstup do manželstva predstavoval kľúčový životný prechod, ktorý bol takmer univerzálny, skorý a výrazne regionálne diferencovaný. Vstup do manželstva pritom podmieňoval nielen reprodukčné správanie jednotlivcov, ale aj sociálne uznanie, prístup k zdrojom a plnohodnotné začlenenie do miestnej komunity. Regionálne rozdiely v sobášnom správaní sa prejavovali nielen v intenzite sobášnosti, ale aj v načasovaní manželských

štartov, vekovej štruktúre snúbencov, štruktúre sobášov podľa rodinného stavu a možnostiam a ochote opakovane vstupovať do manželstva po ovdovení.

Z hľadiska časovania sobášnosti naše výsledky potvrdili, že Slovensko jednoznačne patrilo medzi krajiny tzv. „neeurópskeho“ modelu sobášneho správania, ako ho definoval John Hajnal. Vyznačovalo sa skorým vstupom do manželstva a nízkym podielom trvalo slobodných osôb vo veku 50 rokov. V celoslovenskom priemere dosahoval ukazovateľ SMAM (priemerný vek pri prvom sobáši) u žien v období 1880 – 1910 hodnoty medzi 22 a 23 rokmi, zatiaľ čo u mužov sa pohyboval okolo 26 – 27 rokov. Potvrdili sa však aj určité regionálne rozdiely. Ženy v južných a východných župách (napr. Novohradská, Gemersko-malohontská, Zemplínska) vstupovali do manželstva už vo veku 20 – 21 rokov, zatiaľ čo v župách na severe a západe Slovenska (Bratislavská, Trenčianska, Oravská) sa sobáš posúval do 23. – 24. roku života. Tento geografický obraz sobášneho správania vykazoval pomerne vysokú stabilitu v čase a je pravdepodobné, že súvisel s ekonomickými možnostami, pracovnou migráciou a kultúrno-konfesijným pozadím jednotlivých regiónov.

Regionálne rozdiely sa prejavovali aj v intenzite sobášnosti, ktorú pre analyzované obdobie bolo možné vo väčšine prípadov vyjadriť len prostredníctvom hrubej miery sobášnosti (počet sobášov na 1000 obyvateľov). Kým v 70. rokoch 19. storočia viaceré župy (Abovsko-Turnianska, Šarišská, Zvolenská, Bratislavská) dosahovali hodnoty nad 11 ‰, od 80. rokov začal byť badateľný pozvoľný pokles sobášnosti. Na prelome storočí sa väčšina žúp pohybovala v rozmedzí 8 – 9 ‰, pričom sobášnosť bola systematicky nižšia v Bratislavskej, Turčianskej, Spišskej či Oravskej župe. Najvyššiu sobášnosť si dlhodobo udržiavali župy Novohradská, Zemplínska a Užská. To sa do značnej miery potvrdzovalo aj na okresnej úrovni v medzivojnovom období. Geografická diferenciacia teda sledovala určitú osu: vyššia intenzita sobášnosti sa viazala skôr na stredné a východné Slovensko, zatiaľ čo západné a severné regióny vykazovali dlhodobo nižšie hodnoty.

Počas prvej svetovej vojny došlo k dramatickému prepadu sobášnosti naprieč všetkými regiónmi. Hrubá miera sobášnosti klesla na extrémne nízke hodnoty 2 – 4 ‰, pričom najnižšie boli v Oravskej a Turčianskej župe. Vojnové straty, mobilizácia a zhoršené životné podmienky zásadne narušili sobášne správanie. Kompenzačná fáza v roku 1919 priniesla rekordný počet sobášov – viac než 49-tisíc – a miera sobášnosti presiahla 16 ‰. Tento nárast sa však rýchlo vyčerpал a počas 20. rokov nastúpila stabilizácia sobášneho správania, sprevádzaná pomalým poklesom intenzity. Počas hospodárskej krízy v 30. rokoch došlo k výraznému útlmu sobášnosti, ktorý mal opäť silné regionálne kontúry – najvýraznejšie poklesy boli v okresoch severného a stredného Slovenska (napr. Považská Bystrica, Prievidza, Kremnica), zatiaľ čo niektoré východoslovenské okresy (Bardejov, Trebišov) si zachovali vyššie hodnoty.

V medzivojnovom období sa výraznejšie uplatnila aj priestorová diferenciácia na úrovni okresov. Napríklad okresy ako Senica, Myjava či Trstená vykazovali dlhodobo vyššiu sobášnosť než priemerné slovenské hodnoty. Naopak, mestské oblasti (Bratislava) a niektoré hospodársky stagnujúce okresy dosahovali nižšie úrovne sobášnosti. Dôležitým poznatkom je aj to, že geografický obraz sobášnosti nebol vždy zrkadlom celkovej ekonomickej prosperity – napríklad sobášnosť bola v niektorých tradičných agrárnych oblastiach vysoká práve vďaka rýchlemu prechodu mladých do manželského a reprodukčného života.

Z hľadiska rodinného stavu snúbencov dominovali sobáše slobodných osôb, no opakované sobáše vdovcov a vdov zohrávali nezanedbateľnú úlohu v celkovej sobášnosti. Intenzita opakovanej sobášnosti bola pohlavne diferencovaná – vyššia pravdepodobnosť druhého sobáša bola u mužov (najmä vdovcov do 35 rokov), zatiaľ čo u žien ostávala pravdepodobnosť opakovania manželstva aj v nižšom veku pomerne nízka. Rozvedení predstavovali do druhej svetovej vojny len marginálnu časť sobášnej populácie, no ich sobášnosť bola relatívne vysoká.

V celkovom pohľade teda môžeme konštatovať, že sobášne správanie populácie Slovenska bolo do polovice 20. storočia charakteristické skorým vstupom do manželstva, vysokou univerzalitou sobášov a značnou priestorovou rôznorodosťou. Rozdiely medzi jednotlivými regiónmi boli s najväčšou pravdepodobnosťou podmienené kombináciou kultúrnych, konfesijných, ekonomických a geografických faktorov. Sobášnosť tak nebola len demografickým ukazovateľom, ale aj významným sociálnym indikátorom stability, mobility a premeny tradičných modelov životných dráh.

Historický vývoj plodnosti na Slovensku v období druhej polovice 19. storočia až po polovicu 20. storočia bol charakterizovaný postupným prechodom od vysokého a stabilného reprodukčného modelu k formovaniu moderného typu reprodukčného správania s nižšou plodnosťou. Zároveň sa tento prechod neuskutočňoval rovnomerne v celom priestore Slovenska – regionálne disparity boli nielen výrazné, ale mali aj svoju dynamickú zložku, reflektujú socioekonomické, kultúrne, náboženské a štrukturálne špecifiká jednotlivých oblastí.

V poslednej tretine 19. storočia dosahovala hrubá miera pôrodnosti na Slovensku hodnoty medzi 40 – 45 ‰, pričom v mnohých župách sa pravidelne pohybovala nad touto úrovňou. Kým vysokú pôrodnosť si dlhodobo udržiavali oblasti ako Trenčianska, Nitrianska, Šarišská či Užská župa, župy ako Oravská, Liptovská, Hontianska či Gemersko-Malohontská vykazovali nižšie hodnoty, často pod 40 ‰. V prípade Hontianskej župy došlo už v poslednej dekáde 19. storočia k poklesu hrubej miery pôrodnosti pod 35 ‰, čo signalizovalo na slovenské pomery skorší začiatok kvalitatívnej transformácie reprodukcie.

Z dostupných údajov o regionálnom vývoji pôrodnosti na Slovensku v medzivojnovom období jasne vyplýva, že proces poklesu pôrodnosti neprebíhal

rovnomerne, ale mal výrazne priestorovo diferencovaný charakter. Už na prelome 20. a 30. rokov 20. storočia sa objavujú prvé okresy s veľmi nízkou úrovňou pôrodnosti, pod hranicou 20 ‰, čo predstavovalo významný demografický predel v dovtedajšom vývoji. Tento jav sa najskôr prejavil v mestských a kultúrno-ekonomických centrách (Bratislava) a postupne aj v juhoslovenských agrárnych oblastiach (napr. Banská Štiavnica, Želiezovce), kde vznikol kompaktný priestor s dlhodobo nižšou reprodukciou.

Sekundárne centrá s podobne nízkou pôrodnosťou vznikali aj na strednom Slovensku (Banská Bystrica, Turiec, Ružomberok), ako aj v niektorých oblastiach západného a východného Slovenska s vyššou mierou urbanizácie (Myjava, Trenčín, Komárno, Košice, Prešov). Naopak, severné regióny Slovenska – predovšetkým Kysuce, Orava, severovýchodný Spiš a krajné oblasti východného Slovenska – si dlhodobo udržiavali najvyššie hodnoty pôrodnosti, často presahujúce hranicu 35 ‰, a ojedinele dokonca aj 40 ‰.

V druhej polovici 30. rokov a na začiatku 40. rokov 20. storočia sa však aj tieto regióny začínali postupne zaraďovať do celoslovenského trendu poklesu pôrodnosti. Žiadny slovenský okres už neprekračoval hranicu 40 ‰, pričom nad hodnotou 35 ‰ zostali len tri celky – Kysucké Nové Mesto, Námestovo a Sabinov. Väčšina ostatných regiónov s vyššou plodnosťou zaznamenala pokles na úroveň 30 – 35 ‰. Napriek tomu si severné oblasti Slovenska zachovali svoje špecifiká a predstavovali posledné zázemie tradičného modelu vysokej reprodukcie.

Vo väčšine ostatných okresov Slovenskej republiky počas vojnového obdobia pôrodnosť poklesla pod hranicu 25 ‰, pričom najnižšie hodnoty boli zaznamenané najmä v mestských a urbanizovaných regiónoch (Bratislava), ale aj v niektorých periférnych a stagnujúcich oblastiach (Skalica, Senica, Nové Mesto nad Váhom, Banská Štiavnica, Dobšiná). Tieto výsledky potvrdzujú, že na území Slovenska dochádzalo už v medzivojnovom období k priestorovo nerovnomernému šíreniu fenoménu demografickej modernizácie.

Analýza priestorových rozdielov v realizovanej plodnosti odhalila pomerne výrazné regionálne nerovnosti. Výsledky demonštrujú, že najvyššiu konečnú plodnosť dosahovali prevažne okresy na Ponitří, v pásme od Prievidze až po Nové Zámky, ako aj väčšina okresov na Považí či niektoré oblasti severovýchodného Slovenska. Tieto regióny sa zároveň vyznačovali pomerne nízkym podielom bezdetných žien, čo spolu s vysokým zastúpením žien s päť a viac deťmi signalizuje silnú prítomnosť tradičných viacdetných rodinných modelov.

Naopak, juh stredného Slovenska a vybrané okresy s veľkými mestami, predovšetkým Bratislava a Košice, vykazovali výrazne nižšiu plodnosť a vyšší podiel bezdetných žien a žien len s jedným dieťaťom.

Úmrtnostné pomery obyvateľstva Slovenska v období od druhej polovice 19. storočia do polovice 20. storočia prešli významným transformačným vývojom,

ktorý možno charakterizovať ako dlhodobý proces kvantitatívneho a kvalitatívneho zlepšovania. Hoci dynamika tohto procesu bola podmienená vysokou mierou zotrvačnosti, ako aj biosociálnou podstatou úmrtnosti, pôsobenie širšieho komplexu faktorov – predovšetkým zlepšujúcej sa hygienickej situácie, obmedzovania výskytu epidémií, zvyšujúcej sa dostupnosti zdravotnej starostlivosti a celkového pokroku v oblasti životných podmienok – prispelo k pozvoľnému, no systematickému poklesu miery úmrtnosti.

V priebehu analyzovaného obdobia sa hrubá miera úmrtnosti na Slovensku znížila z pôvodných 35 – 40 ‰ na konci 19. storočia na približne 27 – 28 ‰, a začiatkom 20. storočia už oscilovala okolo hranice 21 ‰. Tento pokles bol sprevádzaný aj redukciou absolútneho počtu zomretých, pričom v predvojnových rokoch už počet úmrtí trvalo zostával pod hranicou 70 000 ročne. Kľúčovými faktormi tohto zlepšenia bola najmä redukcia detskej úmrtnosti, pokles výskytu epidémií a postupný posun od infekčných ochorení k degeneratívnym a civilizačným chorobám. Obzvlášť dôležitý obraz o transformačných zmenách v úmrtnostnom režime poskytuje stredná dĺžka života pri narodení, ktorá syntetizuje úmrtnostné pomery naprieč všetkými vekovými skupinami. Jej hodnota sa u mužov zvýšila z približne 31 rokov v 70. rokoch 19. storočia na viac ako 40 rokov pred vypuknutím prvej svetovej vojny. U žien bol tento nárast ešte výraznejší – z pôvodných 33 rokov na takmer 45 rokov. Tento pozitívny trend možno interpretovať ako indikátor začínajúcej sa druhej fázy demografickej revolúcie, charakterizovanej poklesom úmrtnosti a predlžovaním života.

Z hľadiska regionálneho vývoja boli v úvodnej fáze sledovaného obdobia najvyššou úmrtnosťou postihnuté najmä župy juhu stredného Slovenska a východného Slovenska – predovšetkým Zemplínska, Abovsko-Turnianska či Liptovská župa – kde hrubé miery úmrtnosti v niektorých obdobiach prekračovali aj hranicu 40 ‰. Naopak, najpriaznivejšia situácia sa v dlhodobom horizonte profilovala v Oravskej, neskôr aj v Šarišskej a Hontianskej župe, kde hrubá miera úmrtnosti klesla už na konci 19. storočia pod úroveň 25 ‰. V nich sa hodnota strednej dĺžky života pri narodení u oboch pohlaví už v predvojnovom období pohybovala nad hranicou 40 rokov. Naopak v Trenčianskej a Zvolenskej bola o 2 – 6 rokov nižšia.

Vojnové roky 1914 – 1918 však priaznivý vývoj dočasne narušili. Zvýšená mortalita počas vojny bola spôsobená nielen priamymi stratami na životoch, ale aj sekundárnymi dôsledkami vojnového stavu – zhoršenými hygienickými podmienkami, zásobovacími problémami a výskytom epidémií, vrátane pandémie španielskej chrípky. Napriek tomu však regionálne rozdiely ostali pomerne stabilné a hrubá miera úmrtnosti v jednotlivých župách spravidla neprekročila hranicu 25 ‰.

Medzivojnové obdobie viedlo k obnoveniu pozitívneho trendu poklesu úmrtnosti, ktorý sa premietol do predlžovania strednej dĺžky života u oboch

pohlaví. Tento vývoj však bol naďalej do určitej miery ovplyvňovaný výskytom infekčných ochorení, najmä sezónnych chrípkových epidémií. Zároveň sa ukázalo, že vývoj úmrtnosti bol nepriamo spätý s dynamikou pôrodnosti – pri pretrvávajúcej vysokej úrovni dojčenskej mortality každé zvýšenie počtu narodených osôb zároveň prinášalo aj nárast absolútneho počtu úmrtí.

V období po prvej svetovej vojne a ústupe španielskej chrípky nastal na Slovensku pozitívny obrat vo vývoji úmrtnostných pomerov. Stredná dĺžka života pri narodení prekročila v roku 1919 u mužov 44 rokov a u žien 46 rokov. V 20. rokoch 20. storočia, napriek krátkodobému zhoršeniu spôsobenému najmä detskou a dojčenskou úmrtnosťou, došlo k stabilnému poklesu počtu zomretých a nárastu strednej dĺžky života. V roku 1924 ženy prvýkrát prekročili hranicu 50 rokov života, muži dosahovali približne 47 – 48 rokov. Na regionálnej úrovni pretrvávali výrazné rozdiely – vyššia úmrtnosť sa koncentrovala v hornatých oblastiach severného a východného Slovenska, zatiaľ čo priaznivejšia situácia panovala v juhovýchodných okresoch a hospodárskych centrách.

V priebehu 20. a 30. rokov sa úmrtnosť na Slovensku systematicky znižovala – stredná dĺžka života do roku 1937 vzrástla u mužov na vyše 52 rokov a u žien na takmer 56 rokov. Zároveň sa prehlbovali rodové rozdiely v dĺžke života, v prospech žien. V regiónoch však naďalej pretrvávali vyššie miery úmrtnosti v okrese Snina, Kysucké Nové Mesto, Trstená či Námestovo. Najnižšie úmrtnostné miery sa opakovane vyskytovali v mestských oblastiach ako Bratislava, Trnava, Trenčín či Košice.

Po vypuknutí druhej svetovej vojny došlo k miernemu nárastu úmrtnosti, ktorý vyvrcholil v rokoch 1944 – 1945. V roku 1945 zomrelo takmer 68-tisíc osôb, pričom stredná dĺžka života klesla o 11 rokov u mužov a o 7 rokov u žien. Tento regres však bol krátkodobý. V povojnovom období, najmä po roku 1946, nastal opätovný pokles úmrtnosti a stredná dĺžka života sa vrátila na predchádzajúce úrovne. Do roku 1949 dosahovala u mužov takmer 58 rokov a u žien viac ako 61 rokov, čo reflektovalo výrazné zlepšenie zdravotného stavu populácie a stabilizáciu spoločenských pomerov.

Dojčenská úmrtnosť, ako citlivý ukazovateľ zdravotného a sociálno-ekonomického stavu obyvateľstva, zohrávala na Slovensku v prvej polovici 20. storočia zásadnú úlohu pri formovaní celkovej úmrtnostnej štruktúry. Na prelome storočí tvorili úmrtia detí do piatich rokov takmer polovicu všetkých úmrtí, pričom dojatá predstavovali tretinu. Napriek určitým zlepšeniam úroveň dojčenskej úmrtnosti ostávala extrémne vysoká – na začiatku storočia zomieralo viac ako 200 z každých 1000 živonarodených detí. Počas prvej svetovej vojny a najmä v rokoch 1915–1918 došlo k prudkému zhoršeniu situácie, keď dojčenská úmrtnosť dosahovala až 240 ‰. Významnejší pokles nastal až od polovice 20. rokov, no aj v druhej polovici 30. rokov úmrtnosť len výnimočne klesala pod hranicu 120 ‰.

Z regionálneho hľadiska vykazovali v priebehu desaťročí najvyššiu dojčenskú úmrtnosť okresy na severe stredného Slovenska (Kysuce, Orava, horné Považie), niektoré západoslovenské (napr. Zlaté Moravce, Myjava) i niektoré územia východného Slovenska (Sabinov, Trebišov, Bardejov). Naopak, najnižšiu úmrtnosť najmenších detí zaznamenávali okresy hlavného mesta a jeho zázemia (Bratislava, Modra), ako aj niektoré celky stredného Slovenska (Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Levice) a východu (Poprad, Liptovský Mikuláš, Spiš). V priebehu medzivojnového obdobia a počas existencie vojnovnej Slovenskej republiky sa síce objavovali známky zlepšenia, no regionálne disparity naďalej pretrvávali a dojčenská úmrtnosť aj v prvých povojnových rokoch naďalej zohrávala dôležitý determinant celkových úmrtnostných pomerov..

Celkovo možno konštatovať, že vývoj dojčenskej úmrtnosti v danom období odrážal zložité premeny demografickej reality Slovenska. Napriek trendu postupného poklesu, intenzita úmrtnosti najmenších detí zostávala ešte v 40. rokoch vysoká, pričom výrazne ovplyvňovala aj celkový zdravotný profil populácie a regionálne demografické rozdiely.

Z hľadiska dlhodobého rastu populácie bolo Slovensko charakteristické pomerne vysokou pôrodnosťou v kombinácii len s o niečo nižšou úmrtnosťou, čo v 19. storočí viedlo k nízkemu prirodzenému prírastku. Situáciu ešte komplikovala intenzívna zahraničná emigrácia, ktorá podmieňovala nielen primárne, ale aj sekundárne populačné straty. Získané údaje naznačujú, že regionálne disparity prirodzených prírástkov boli výrazné už v druhej polovici 19. storočia. Postupom času, najmä v 80. a 90. rokoch 19. storočia, sa situácia v mnohých regiónoch zlepšovala, a to najmä vďaka klesajúcej mortalite. Zvlášť výrazný nárast počtu obyvateľov sa prejavil vo východoslovenských župách (Zemplínska, Užská, Šarišská), ktoré si udržiavali najvyššie hodnoty hrubej miery prirodzených prírástkov počas celého sledovaného obdobia.

Obdobie po roku 1900 prinieslo ďalšie pokračovanie populačného rastu, avšak so znakmi oslabovania jeho dynamiky. Kým ešte na prelome storočí bol nárast obyvateľstva primárne dôsledkom poklesu úmrtnosti, v prvej dekáde 20. storočia sa začal čoraz výraznejšie prejavovať pokles pôrodnosti. Príčinou boli nielen zmeny v sociálnych a kultúrnych vzorcoch správania, ale aj pokračujúca migrácia a rastúca urbanizácia, ktoré menili reprodukčné správanie najmä v mestských oblastiach. Tento trend sa ďalej prehĺbil počas prvej svetovej vojny, ktorá dramaticky zasiahla demografickú štruktúru obyvateľstva. Vojnové straty, zvýšená mortalita, ako aj pokles pôrodnosti viedli k historicky výnimočnému javu – v mnohých regiónoch Slovenska došlo k prirodzenému úbytku obyvateľstva. Len štyri župy v rokoch 1914 – 1918 vykazovali kladné hodnoty prirodzeného prírástku, čo len potvrdzuje značný regionálny dopad demografickej krízy počas vojnového obdobia.

Medzivojnové obdobie bolo poznačené krátkym, avšak výrazným kompenzačným nárastom pôrodnosti po skončení vojny, ktorý sa prejavil najmä v prvej polovici 20. rokov. Prírastky nad 20 ‰ boli zaznamenané najmä v tradične reprodukčne silných oblastiach severného a východného Slovenska. Tento jav však nemal dlhé trvanie a už v druhej polovici 20. rokov začal opätovne prevládať trend klesajúcej pôrodnosti, spojený s vedomým obmedzovaním počtu detí v rodinách. Dôsledkom bol pokles hrubej miery prirodzeného prírastku na celonárodnej úrovni, pričom regionálne rozdiely sa prehlbovali. Zatiaľ čo v severných a východných oblastiach (okresy Čadca, Kysucké Nové Mesto, Sabinov, Stropkov, Medzilaborce) sa zachovala nadpriemerná reprodukcia, juh stredného Slovenska (okresy Parkan, Levice, Banská Štiavnica, Modrý Kameň, Rimavská Sobota) vykazoval opakované najnižšie hodnoty prírastkov – často pod hranicou 5 ‰.

V druhej polovici 30. rokov 20. storočia a počas druhej svetovej vojny sa zhoršenie demografických podmienok prejavilo miernym nárastom úmrtnosti. Výsledkom bol všeobecný pokles prirodzených prírastkov, pričom žiadny z regiónov neprekročil hranicu 15 ‰. Dôležitým aspektom priestorového obrazu bolo tiež odčlenenie južných častí Slovenska s tradične nízkou reprodukciou v dôsledku Viedenskej arbitráže. Aj v tomto období sa však potvrdil význam niektorých priestorov najmä na severovýchode krajiny, ako celkov s nadpriemerným populačným rastom.

Získané výsledky z analýzy jednotlivých demografických procesov na regionálnej úrovni potvrdili existenciu a určité pretrvávanie priestorových rozdielov, ako aj postupné presadenie sa hlavných vývojových tendencií do polovice 20. storočia. V tomto kontexte je potrebné si uvedomiť, že samotné demografické správanie obyvateľstva jednotlivých regiónov v sebe odzrkadľuje nielen nastavenie hlavných demografických procesov, ale je prejavom hlboko, historicky zakorenených štrukturálnych, kultúrnych, socio-ekonomických diferencií, sú odrazom životných stratégií a adaptačných mechanizmov populácie, ktorých vzájomné poznanie predstavuje dôležitý aspekt pre pochopenie identifikovaných priestorových vzorcov v sobášnosti, pôrodnosti a úmrtnosti.

Transformation of Population Development in Slovakia in a Regional Perspective from the End of the 19th to the Middle of the 20th Century

Summary

The late 19th century and the first half of the 20th century represent a pivotal era for the population of Slovakia—a period during which irreversible quantitative and qualitative changes in reproductive behavior began and gradually expanded, marking the onset of the (first) demographic transition. These shifts have been the focus of numerous specialized analyses in recent years, which have allowed for a relatively comprehensive understanding of their emergence, development, and dynamics. What has been largely overlooked, however, is the regional dimension of these transformational changes.

Given the substantial spatial disparities in terms of core population structures, socio-economic conditions, and cultural as well as natural settings, it is to be expected that such differences would influence the existence of significant spatial variations in demographic processes. The objective of this monograph was primarily to highlight the possibilities for researching these processes under Slovak data conditions and to apply selected demographic analytical approaches to mass data sources. By doing so, the study aimed to depict the spatial patterns of nuptiality, fertility, and mortality in Slovakia from the end of the 19th century to the mid-20th century.

The research has shown that historical demographic analysis at the subnational level in Slovakia is influenced not only by the availability and quality of statistical data but also by the ability to interpret this data within the context of broader societal, political, and administrative changes. From the pre-statistical era, through the modernization of statistical services in the Kingdom of Hungary, to the consolidation of statistical institutions during the First Czechoslovak Republic, the gradual establishment of a quantitative approach to understanding population phenomena is evident. Among the sources analyzed, the most significant for monitoring demographic development were population censuses and records of natural population movement maintained through vital registration. While census data provided a static snapshot of the population at specific points in time—with methodology, frequency, and scope markedly improving from 1869 onwards with the advent of modern censuses—vital records offered a dynamic dimension to

demographic processes, enabling continuous monitoring of the key components of demographic reproduction.

Special attention must be paid to the issues of quality, completeness, and accessibility of sources. While official statistics compiled under the Hungarian and later Czechoslovak statistical authorities demonstrated a high level of formalization, regularity, and territorial coverage, their analytical use was often limited by the aggregated format in which the data was published—typically only at the county or district level. Conversely, detailed individual-level data, which would allow for micro-level and longitudinal studies of demographic trends, frequently remain inaccessible, unpreserved, or only partially processed. This is especially true for the first half of the 20th century, a period marked by significant geopolitical and social upheavals—including the dissolution of the Austro-Hungarian Empire, the formation of Czechoslovakia, and World War II—which also impacted the continuity of statistical data collection.

The interwar period brought qualitative advances in the organization and methodology of population statistics. A major step forward was the institutionalization of Czechoslovak statistics and the attempt to establish a unified statistical service capable of ensuring regular and accurate population surveys. The 1921 census marked a significant milestone in this regard—it was a comprehensively prepared and methodologically detailed operation that built upon Hungarian traditions while introducing new classification and analytical categories. Published outputs in the Czechoslovak Statistics series provided crucial insights not only into the population count but also into age, ethnicity, religion, language, and occupational structure. Efforts were also made to develop standardized gazetteers of municipalities to ensure administrative consistency and facilitate regional-level data work.

Alongside censuses, data from vital registration became increasingly important, especially after 1925, when a unified methodology for processing demographic events was introduced across the republic. The introduction of standard census forms and the requirement for monthly data submission created a relatively coherent and homogeneous database framework for tracking natural population movement. This system yielded a rich dataset on the reproductive behavior of Slovakia's population and its districts.

The interwar censuses of 1921 and 1930, along with the exceptional 1919 census, in combination with vital records, provide a unique source of knowledge about the demographic transition during the formation of modern Slovak society. However, their interpretive value is not uniformly consistent, and thus their use requires a deep understanding of the methodological context, classification changes, and administrative reforms that occurred throughout the period.

Zoznam prameňov a literatúry

Archívne fondy

Archiv národního muzea v Praze

- osobní fond Antonína Boháče

Národní archiv České republiky v Praze (NAČR)

- f. Předsednictvo ministerské rady, 1918–1945
- f. Státní úřad statistický I., (1916) 1919–1946 (1950)
- f. Ustřední archiv Ministerstva vnitra, 1949–1950
- f. Ministerstvo vnitra – Stará registratura, 1918 – 1938

MVSR – Slovenský národný archív v Bratislave (SNA)

- f. Sčítanie ľudu z roku 1940
- f. Štátny plánovací a štatistický úrad v Bratislave, 1945–1951 (1952)

MVSR–Štátny archív v Nitre

- f. Nitrianska župa I., 1464–1922

Štatistické pramene a edície

A Felvidék településeinek vallási adatai (1880–1941) I. es II. kötet. Budapest: Központi statisztikai hivatal, 1999.

A Magyar korona országában az 1881. Év Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei. II. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1882.

A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1902.

A Magyar korona országainak helységnévtára. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1873.

A Magyar korona országainak helységnévtára. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1892.

A Magyar Koronaországainak 1897. Évi népmozgalma statisztikája. Budapest, 1900.

A Magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat I. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1912.

Administrativní lexikón obcí v republice Československé. Díl II. Morava a Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus. Praha: Státní úřad statistický, 1928.

Az 1938. évi Felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Budapest: M.K. központi statisztikai hivatal, 1939.

Demografická příručka. Praha: ČSÚ, 1996.

Demografická příručka. Praha: FSÚ, 1982.

Demografická příručka. Praha: Svoboda, 1967.

Demographic Yearbook 1948. New York: United Nations, 1949.

Historická statistická ročenka ČSSR. FSÚ, Praha, Bratislava: Nakladatelství technické literatury SNTL a Alfa – vydavatelstvo technickej literatúry, 1985.

Lexikón obcí Slovenskej republiky. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1942.

Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum. Budapest, 1920.

Magyar statisztikai évkönyv. 1. évfolyam. Budapest : Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1872.

Magyarország Helységnevtára 1941. Budapest: M.K. központi statisztikai hivatal, 1942.

Magyarország népesedésmozgalma 1876-ban. Budapest: Athenaeum, 1878.

Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905.

Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907.

Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910.

Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916.

Népmozgalma 1913–1918 évi. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.

Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937. In: *Československá statistika sv. 163, řada XIV., sešit 7.* Praha: SÚS, 1941.

Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1919–1920. In: *Československá statistika sv. 53, řada XIV., sešit 1.* Praha: SÚS, 1929.

Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1921–1922. In: *Československá statistika sv. 59, řada XIV., sešit 2.* Praha: SÚS, 1929.

Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1923–1924. In: *Československá statistika sv. 63, řada XIV., sešit 3.* Praha : Státní úřad statistický,

1930.

Pohyb obyvateľstva v Československej republike v lete 1925–1927. In: Československá *statistika* sv. 77, řada XIV., sešit 4. Praha: SÚS, 1932.

Pohyb obyvateľstva v Československej republike v lete 1928–1930. In: Československá *statistika* sv. 121, řada XIV., sešit 5. Praha: SÚS, 1936.

Pohyb obyvateľstva v Československej republike v lete 1931–1933. In: Československá *statistika* sv. 145, řada XIV., sešit 6. Praha: SÚS, 1938.

Pohyb obyvateľstva v Republike Československé v roce 1949. Praha : Státní úřad statistický, 1955.

Pohyb obyvateľstva v Republike Československé v roce 1950. Praha : Státní úřad statistický, 1955.

Povolanie obyvateľstva na Slovensku podľa súpisu civilného obyvateľstva zo dňa 4. októbra 1946. Bratislava: ŠPSÚ, 1947.

Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl III. Plodnost žen. In: Československá *statistika*, řada A, sv. 6. Praha: SÚS, 1957, 204 s.

Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupisu domů a bytů za kraje a okresy a města. In: Československá *statistika*, řada A, sv. 3. Praha: SÚS, 1957.

Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl II. Věkové složení a povolání obyvateľstva. In: Československá *statistika*, řada A, sv. 26. Praha: SÚS, 1958.

Sčítání lidu v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl IV. Hospodářský lexikon obcí. In: Československá *statistika*, řada A, sv. 27. Praha: SÚS, 1957.

Soupis obyvateľstva v Československu v letech 1946–1947. In: Československá *statistika*, sv. 184, řada IV., seš.15. Praha: SÚS, 1951.

Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. Bratislava: MPS, 1920.

Soznam obcí na Slovensku podľa administratívneho stavu k 1. júlu 1947. Praha : SÚS, 1947.

Statistická příručka republiky Československé I. Praha: SÚS, 1920.

Statistická příručka republiky Československé II. Praha: SÚS, 1925.

Statistická příručka republiky Československé III. Praha: SÚS, 1928.

Statistická příručka republiky Československé IV. Praha: SÚS, 1932.

Statistická ročenka ČSR 1934. Praha: SÚS, 1934.

Štatistická príručka Slovenska 1947. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947

Štatistické zprávy 10/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142–154.

Štatistické zprávy r. 2, 6/1941, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2.

Štatistické zprávy r. 3, 1/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2–9.

Štatistické zprávy r. 3, 11–12/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158–

Štatistické zprávy r. 3, 7/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102–103.

Štatistické zprávy r. 4, 3/1943, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26–37.

Štatistické zprávy, 2–3/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22–32.

Štatistické zprávy, 4/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58–72.

Štatistické zprávy, r. 3, 10/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad s. 142–154.

Štatistické zprávy, r. 3, 2–3/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22–32.

Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej. Praha: Státní úřad statistický, 1936.

Štatistický lexikón obcí v republike Československej : III. diel Slovensko. Praha : Státní úřad statistický, 1927.

THE Human Mortality Database, <<https://www.mortality.org/>> [15.6.2024].

Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku. Bratislava: Štátny štatistický úrad, 1939.

Vekové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In: *Česká statistika sv. 27*. Praha: Český statistický úřad, 1981.

Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946. Bratislava 1946.

Literatúra

BENŽA, Mojmír – KUSENDOVÁ, Dagmar – MAJO, Juraj – TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný atlas Slovenska*. Bratislava: DAJAMA, 2015.

BEZDĚK, Bohuslav (ed.). *Menoslov obcí na Slovensku*. Bratislava: vlastným nákladom, 1920.

BOTÍKOVÁ, Marta – ŠVECOVÁ, Soňa – JAKUBÍKOVÁ, Kornélia. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997.

BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: M. Botíková - S. Švecová - K. Jakubíková. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 1997, s. 148-160.

COALE, Ansley. J. Factors associated with the development of low fertility: an historic summary. In: *United Nations World Population Conference, Belgrade, 1965*, New York. s. 205-207

COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: S. J. Behrmann - L. Corsa - R. Freedman *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press. 1969, s. 3-24.

ČEPLŮ, Slavomír – KAČÍREK, Ľuboš – MAJO, Juraj – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – ŠPROCHOVÁ, Terézia – TIŠLIAR Pavol – VARGOVÁ Lenka. *Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18.–1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: MKD, 2017.

ČÉPLÖ, Slavomír – KAČÍREK, Luboš – MAJO, Juraj – POCISKOVÁ, Miriam – ŠPROCHA, Branislav – ŠPROCHOVÁ, Terézia – TIŠLIAR Pavol – VARGOVÁ Lenka. *Výbrané populačné štruktúry obcí na Slovensku (18. - 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: MKD, 2016.

Dejiny štátu a práva na území Československa v období kapitalizmu 1848 – 1945 : II. diel 1918 – 1945. Bratislava: SAV, 1973.

EATON, Joseph, W. - MEYER, Albert J. The social biology of very high fertility among the Hutterites. The demography of a unique population, In: *Human Biology*, 1953, 25, 3, s. 206-264.

FIALOVÁ, Ludmila - PAVLÍK, Zdeněk - VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, 44, 1, s. 89-106.

FIALOVÁ, Ludmila: Druhá fáza demografickej revolúcie ČSR a SSR. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 3-7.

HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101-143

HENNER, Kamil. *O uhorském právu manželském*. Praha, 1904.

HENRY Louis. Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique / Review of the International Statistical Institute*. 1953, 21, 3, s. 135-151.

HENRY Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, 1961, 8, 2, s. 81-91.

HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fecondite naturelle. In: *Population*, 1964, 19, s. 485-514

CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava: Roľnícka osвета, 1939.

CHURA, J. Alojz: *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava: Roľnícka osвета, 1938.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava: Roľnícka osвета, 1936.

KALESNÁ, Jana (ed.). *Prehľad matrik na Slovensku do zoštatnenia matričnej agendy*. Bratislava: Archívna správa MV SSR, 1982.

KLABOUCH, Jiří. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis, 1962.

KORABINSZKY, Johann Matthias. *Atlas regni Hungariae portabilis*. Wien, 1804.

KORABINSZKY, Johann Matthias. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Preßburg, 1786.

KORČÁK, Jaromír. Odhad počtu obyvateľstva na Slovensku. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 6, 143–144.

- KORČÁK, Jaromír. Přirozená měna obyvatelstva za okupace. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 3, s. 49–51.
- KORČÁK, Jaromír. Skryté oslabení československé populace. In: *Statistický zpravodaj*, r. IX., 1946, č. 1, s. 1–3.
- KORČÁK, Jaromír. Vzestup porodnosti za války. In: *Statistický zpravodaj*, r. VIII., 1945, č. 5, s. 111–113.
- KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994.
- LANCZOVÁ, Ingrid. *Dejiny právnej úpravy rozvodov na území Slovenska*. Praha: Leges, 2018.
- LARSEN, Ulla - VAUPEL, James, W. Hutterite Fecundability by Age and Parity: Strategies for Frailty Modeling of Event Histories. In: *Demography*, 1993, 30, 1, s. 81–102.
- LERIDON, Henry. Natural Fertility and Controlled Fertility. Levels and Models. In: *Demography: Analysis and Synthesis*. Vol. I., London: Elsevier, 2006, s. 467–477.
- Lexicon universorum regni Hungariae locorum populorum*. Budapest, 1920.
- LIVI BACCI Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford: Blackwall Publishers, 2001.
- LIVI BACCI Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
- MALINIAKOVÁ, Erika. Zákon o manželskom práve a parlamentné rozpravy v Uhorsku v roku 1894. In: *Forum Historiae*, vol. 9, 2015, č. 1, s. 92–109.
- MIKUŠOVÁ, Miriam. Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy. In: *Historická demografie* 38, 2014, 1, s. 57–76.
- MÚCSKA, Vincent. *Vývoj manželského práva na území Slovenska : Od najstarších čias do konca 20. storočia*. In: *Príručka ku genealogickému výskumu na Slovensku a v slovakickom zahraničí*. Martin: SGHS, 2004, s. 26–40.
- MURÁNSKA, Jana. Vývoj rodinného práva po roku 1918. In: *Notitiae iudiciales Academiae collegii aedilium in Bratislava*, roč. 5, 2019, č. 1, s. 79–93.
- NAGY, Ludovicus. *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*. Budae, 1828.
- PAVLÍK, Zdeněk – RYCHRAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie*. Praha: Academia, 1986.
- PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977.
- PODZIMEK, Jaroslav. *Vývoj čs. statistiky : do vzniku Státního úřadu statistického*. Praha: Výskumný ústav ekonomických informací, 1974.

- ROWLAND, Donald T. Historical Trends in Childlessness. In: *Journal of Family Issues*. 2007, 28, 10, s. 1314-1315
- SEKERA, Václav. Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 2. Domácnosti a rodiny. In: *Československá statistika* sv. 151, Praha, 1938.
- SCHWANRTNER, Martin. *Statistik des Königreichs Ungern*. Ofen: Gedr. mit Königl.-Univ.-Schriften 1809.
- SRB, Vladimír. *Obyvatelstvo Slovenska 1918–1938*. Bratislava: Infostat, 2002.
- SVETOŇ, Ján. *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.
- SZEGHYOVÁ, Blanka. Topografia súdnictva: Lokality, objekty, artefakty a symboly mestskej spravodlivosti v ranonovovekom Uhorsku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, vol. 5, 2017, Is. 1, s. 9–27.
- ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. INFOSTAT: Bratislava, 2016
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945*. Bratislava: MKD, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919–1940*. Brno: Tribun EU, 2012.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Historický atlas populačného vývoja Slovenska (koniec 19. - 1. pol. 20. storočia)*. Bratislava: MKD, 2024.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Lexikóny obcí pre územie Slovenska 1. Vybrané úradné lexikóny z rokov 1920–2002 : (učebné texty pre kurzy z historickej demografie, historickej geografie a historickej topografie)*. Bratislava: Infostat, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Pohyby obyvateľstva ako základný prameň demografických údajov o obyvateľstve Slovenska v rokoch 1919 – 1950*. Bratislava: MKD, 2024.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945 – 1960)*. Bratislava: Infostat, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava: Infostat, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Údaje o prirodzenej mene obyvateľstva Slovenska publikované v Pohyboch obyvateľstva Československa v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Infostat, 2009.

- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav a Pavol TIŠLIAR. *100 rokov obyvateľstva Slovenska : od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: MKD, 2018.
- ŠTEVČEK, Marek – GREGOR, Martin – MLKVÝ, Matej (eds.). *Lexikón dejín slovenskej súkromnoprávnej terminológie*. Bratislava: UK, 2023.
- ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie Slovenska : Slovenská vlastiveda III*. Bratislava, 1944.
- THIRRING, Gusztáv. *Magyarország népessége II. Józsefkorában*. Budapest: MTAK, 1938.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Censuses in Slovakia in the interwar and post-war period*. Brno: Masarykova univerzita, 2023.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Malé dejiny veľkých akcií : Sčítania ľudu a súpisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1950*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2022.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18.-1. pol. 20. storočia*. Bratislava: MKD, 2017.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Organizovanie vysťahovaleckej a krajanskej agendy v medzivojnovom období. Online. In: Tišliar, P. (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 17*. Bratislava: MKD, 2024, s. 35–54.
- TIŠLIAR, Pavol. Cesta k prvému úradnému lexikónu sídel na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, vol. 3, Is. 1, s. 51–62.
- TIŠLIAR, Pavol. K percepciám národnosti a jazyka pri sčítaniach ľudu 1919 – 1930 na Slovensku. In: *Populačné štúdie Slovenska 5*. Bratislava: MKD, 2015, s. 63–87.
- TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu z roku 1919 : Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007.
- TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918–1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 19–90.
- TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava : Slovenský národný archív, 2011.
- TIŠLIAR, Pavol. Najstaršie lexikóny sídel Slovenska úradu Ministra ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska. In: *Populačné štúdie Slovenska 13*. Bratislava: MKD, 2020, s. 37–58.
- TIŠLIAR, Pavol. *Okresné zriadenie na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Krakov: SSP, 2013.
- TIŠLIAR, Pavol. Štátny plánovací a štatistický úrad (1945–1951). In: B. Šprocha – P. Tišliar (eds.). *Pramene demografickej povahy v archívnych fondoch štatistického úradu I. (1945–1960)*. Bratislava: Infostat, 2009, s. 8–9.

- VÁLYI, András. *Magyar Országnek leirása*. I. – III. kötet. Budan: A Királyi Universitásnak Betüivel, 1796 – 1799.
- VAN DE WALLE, Etienne. *The female population on France in the nineteenth century*. Princeton, 1974.
- VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980. In: *Demografie*, 1986, 28, 2, s. 110–117.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900–1912. In: *Historická demografie*, 1985, 9, s. 175–183.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: *Demografie*, 1983, 25, s. 202–207
- ŽUDEL, Juraj. Tereziánsky lexikón sídel Uhorska z roku 1773 : Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum. In: *Slovenská archivistika*, roč. XV, 2/1980, s. 74–92.

Pramene práva

Magyar törvénykönyv 1868 – 1918

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 1918 – 1939

Úradné noviny, 1918 – 1938

Tesnopisecké správy

**Transformácia populačného vývoja na Slovensku
v regionálnom pohľade
od konca 19. do polovice 20. storočia**

Autori: Branislav Šprocha – Pavol Tišliar
Vydal: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., Bratislava 2025
Rozsah: 170 s.
Vydanie: 1. vydanie

ISBN 978-80-89881-36-9

ISBN 978-80-89881-36-9